

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TOPLUMSAL tarih

338

ŞUBAT 2022

FELAKETLER ÇAĞI: ORTA DOĞU'DA KITLIK, KARA VEBİ VE SALGIN HASTALIKLAR (1200-1405)

SELİM AHMETOĞLU

Fuat Dünder
ile Osmanlı Göç
Politikası: "Allah
Daha da Artırsın"
SÖYLEŞİ: ERHAN KELEŞOĞLU

Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Arşivi

DOSYA EDITÖRLERİ:

GÜRBAY HİZ - FİRUZAN MELİKE SÜMERTAŞ

19. YÜZYILDA
YARI-ÇEVRE POSTA
BAĞIMLILIĞI TİPİ:
Osmanlı Postasına
Karşılaştırmalı
Perspektiften Bir
Bakış

SIRRI EMRAH ÜÇER

SAÇLARI ERKEKLERDEN
SORMALI:
Uzun Saç Kısa
Saça Karşı

ÖMER OBUZ

TARİHE TANIKLIK VE
İNSANİ SICAKLIK:
Patrik
Bartholomeos
Kitabı

EMRE ÖKTEM

E. Attila Aytekin
ile Söyleşi

SÖYLEŞİ: SİNAN YILDIRMAZ

Merhaba,

Umarız soğuk ve karlı günlerden geçtiğimiz bu günlerde siz değerli okurlarımızın ve sevdiklerinizin sıhhati yerindedir.

Bu ayki sayımızda Firuzan Melike Sümertaş ve Gürbey Hiz'in editörlüğünde tarihseverlerin büyük bir merakla ve ilgiyle bekledikleri "Reşad Ekrem Koçu ve İstanbul Ansiklopedisi Arşivi Projesi"ne ilişkin bir dosyamız var. Bu dosyada Koçu'nun sıradışı tarihçiliğine ve daha önce yayınlanmamış arşivine yönelik ilginç yazılar bulacaksınız. Arzu Erdem, İstanbul Ansiklopedisi Arşivi'nin Kadir Has Üniversitesi tarafından satın alınması ve akabinde başlayan proje sürecini ve çalışmaların sonuçlarını anlatıyor.

Meriç Öner, SALT'ta devam eden dijitalleştirme sürecini hedefleri ve yöntemi üzerinden tartışıyor.

Emre Ayvaz, Koçu'nun nasıl çalıştığını ve ansiklopedisini nasıl tasarladığını arşivde farklı aşamalarda açığa çıkan malzemeler yardımıyla okuyucuya sunuyor.

Selim Kuru, Koçu'yu çevreleyen erkek yazarlar topluluğunun Koçu'yu anlamak üzere araştırmalarını öne çıkarıyor.

Edhem Eldem, İstanbul Ansiklopedisi üzerinden Koçu'nun tarihçiliğinin nasıl bir kategoriye dahil edilebileceğini tartışmaya açıyor.

Mehmet Kentel, yazısında yine ansiklopedi aracılığıyla Beyoğlu ve Galata'ya dair üretilen anlatıların dönüşümünü irdeliyor.

Sinan Yıldırım'ın E. Attila Aytekin ile yaptığı söyleşide Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak meselesi, arazi hukuku ve köylülük konuları tartışılıyor.

Fuat Dünder ile yaptığımız söyleşi ile 19. yüzyıl Osmanlı göç tarihine ve devlet politikalarına geniş bir perspektiften bakma imkanına erişiyoruz.

Sırrı Emrah Üçer, Osmanlı

İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığını sürdürürken ekonomik açıdan bağımlı hale gelmesinin postacılık faaliyetleri açısından sonuçlarını tahlil ediyor.

Ömer Obuz, 1920'lerin değişen modasıyla kadınlar arasında kısa saçın yaygınlaşmasının erkeklerce kamusal alanda nasıl tartışıldığını aktarıyor.

Önümüzdeki sayıda görüşmek üzere, sağlıklı kalın.

Erhan Keleşoğlu

İÇİNDEKİLER

04 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

HAZIRLAYAN: EMEL SEYHAN

08 E. Attila Aytekin ile Söyleşi

SÖYLEŞİ: SINAN YILDIRMAZ

11 19. Yüzyıl İzmir'inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası

14 Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Arşivi

GÜRBAY HİZ - FİRUZAN MELİKE SÜMERTAŞ

16 REŞAD EKREM KOÇU VE TAMAMLANMAMIŞ İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Nasıl Başladık, Neleri Hayal Ettik

ARZU ERDEM

19 İstanbul Ansiklopedisi'ni Erişime Açmak

MERİÇ ÖNER

22 Bkz. Arşiv

EMRE AYVAZ

30 Reşad Ekrem Koçu ve Bağlamları

SELİM S. KURU

36 Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi

EDHEM ELDEM

44 Reşad Ekrem Koçu'nun Çizdiği/Bozduğu Sınırlarla Galata ve Beyoğlu Tarihi

K. MEHMET KENTEL

Fuat Dünder ile Osmanlı Göç Politikası: "Allah Daha da Artırsın"

SÖYLEŞİ: ERHAN KELEŞOĞLU

Yoldaş Aralov Dün İtimatnamesini Reis Paşa Hazretlerine Takdim Etti

1 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

Rus Sefiri Yoldaş Aralov dün Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin köşklerine azimetle itimatnamesini Reis Paşa hazretlerine takdim etmiştir.

Çiçek Hastalığının İhbarı Mecburidir

3 ŞUBAT 1922 İKDAM

İstanbul Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğünden: Şehir dahilinde çiçek vakası görülmekte ve birçok musabin (hastalar) mektum tutularak (saklanarak) ihbar edilmemekte olduğu anlaşılmaktadır. Hastalık vukuunda icap eden fenni tedbirler ve tahaffuziyenin icrası için hastayı ve hastalığı ketm edip mücadele ve yahut belediye etıbbasına ihbar etmeye mahalle ihtiyar heyeti, aile reisi ve tabib-i müdavi (tedavi eden doktor), otel müstacir ve müdürleri, han oda başlıları hakkın-da emraz-ı sariye nizamnamesinin birinci, ikinci ve üçüncü maddelerinde yer alan ihbar mecburiyetini ihlal etmiş olacaklarından Ceza Kanununun doksan dokuz ve yüz ikinci maddeleri mucibince tecziye edilecekleri ilan olunur.

Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli

4 ŞUBAT 1922 TEVHİD-İ EFKÂR

Tramvay amelesinin grevi adem-i muvaffakiyete doğru gitmekle beraber devam ediyor. Dünden itibaren grevciler arasından 30 kadar kontrol ve kondüktör şirkete müracaatla iş talebinde bulunmuşlardır. Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi Bey tevkif edilmiştir. Fırka reislerinden Aksaray depo Müdürü Şakir, Müdür Muavini Nubar, kontrol kalemi müdürü ve diğer memurlardan Rıza ve Celal beylerin vazifelerine şirketçe nihayet verilmiştir. Mûmâileyhüm dün Aksaray, Şişli şubelerini gezerek ameleye arzu ettikleri vechile hareket edebileceklerini ve kendi siyasetlerinin muvaffakiyetsizlikle neticelenmek üzere bulunduğundan bahsetmişlerdir. Bunun üzerine bir kısım amele her şubeden üçer murahhas intihap ederek Nafia Nezaretine giderek taleplerinden bazı fedakârlık icrasıyla şirketle yeni bir müzakereye girişmek talebinde bulunmuşlardır.

Dün akşama kadar merkez-i umumi azasından hiç kimse ve murahhas-ı umumi Rıza Bey de meydanda yoktu. Şirketin 30 otomobil şoförü de grev ilan ve makineleri tahrip ederek sosyalistlere iltihak etmişlerdir. Şirket tarafından ameleye verilen mühlet

hitama erdiği cihetle dün ve evvelsi gün binlerce işsiz amele şirketin hareket kalemine müracaatla iş istemişlerdir.

Şirket günden güne arabaların miktarını tezyide muvaffak olmakta ve nihayet iki güne kadar seyrüseferi kamilen ve muntazaman temin edebileceğini ümit etmektedir. Dün muhtelif hudut üzerinde 140'a yakın araba tahrik edilmişti. Hükümet mehafili ve Şehremini Celal Bey de amelenin grevden mütevellit vaziyetlerini nazar-ı itibara alarak ihtilâfın halli için şirket nezdinde teşebbüsat icrasına başlamışlardır. Ümit edildiğine nazaran, amelenin saat-i mesainin sekize tenzili ve ikramiye itası kayıtları tenzil edildiği takdirde amele şirketle uzlaşabilecektir.

Dün Fırka Reisi Hilmi Bey kendisiyle görüşen bir muharririmize demiştir ki: Greve iştirak eden 1700 amele vardır. Şirketin verdiği mühlet bizce şayan-ı ehemmiyet değildir. Son dakikaya kadar sebat göstereceğiz ve her fedakârlığı iktihamdan (göğüs germeden) bir an ferağ olmayacağız (vazgeçmeyeceğiz). Amele sabûr (çok sabırlı), sakın ve metindir.

Anadolu Cihadında Kadınlarımız ve Madam Gaulis

6 ŞUBAT 1922 İKDAM

Yeni Gün'ün Anadolu muhabiri Madam Gaulis'in Konya ile Mersin arasındaki seyahatinde Türkiye'deki seyahatleri esnasında Türk kadınlığının pek muhterem kalplerinde nasıl bir intiba bıraktığını ve bu husustaki efkar ve kanaatini sormuş ve Madam Gaulis ber-vech-i âti cevap vermiştir:

- Bu defa Anadolu seyahatimde en ziyade nazar-ı dikkatimi celbeden şeylerden birisi her sınıftan Türk kadınlarının istiklal hareket-ı milliyesinde ihraz ve işgal ettikleri büyük mevkidir. Her tarafta onların vatanperverliklerini, merbutiyet-i milliyelerini, faaliyet-i müdrikelerini takdir ile müşahade ettim. Türk kadınları bu mücadelede bir milletin hesabına taalluk eden bütün işlere iştirak etme hakları olduğunu ispat ettiler. Onlar, bu müthiş mücadeleden yeni doğmuş olarak çıkan Türkiye için bir muvazene ve faaliyet anasırı olacaklardır. Kendilerini derin bir surette takdir etmekteyim. Bu son seyahatimde onları her tarafta iş başında görmek fırsatına mazhar oldum. Türk kadınlarının mühimmatı ateş altına kadar nakletmek suretiyle muzafferiyetin istihsalinde amil olduklarını Fransa'da anlatacağım. İsmet Paşa bana: "Sakarya'yı onlar kazandı..." dedi. Onlar için bundan daha güzel mehdiye yapmak kabil midir? Hastahanelerde yaralılara bakıyorlar ve son defa Fransız kadınlarının yaptıkları gibi cephe gerisinde her taraftan taht-ı silaha davet edilmiş olan erkeklerin yerlerini dolduruyorlar. Onlara ait vazifeleri ifa ediyorlar. Bir memlekette kadınlar istiklal davasını böyle bütün

kalpleriyle takip ederlerse o dava kazanılmıştır denilebilir. Türk kadınının cesaret ve zekâsı beni pek derin bir surette mütehassis etti. Ben o evsafı çocuklarda bile gördüm. Fakat mütehayyir olmadım (şaşırmadım). O çocukları da o kadınlar yetiştirmede mi? İşte onlardaki o evsafı pek mühim addetmekliğime sebep budur. Anadolu ancak kadınların cesaret ve gayretiyile kurtulacaktır. Onların mücadelelerini bütün Fransız hemşireleri büyük bir heyecan ile takip ediyorlar. O mücadele ki hak içindir ve istiklal içindir. Biz bu mücadeleleri pek güzel anlıyoruz ve bütün arzularımızla muvaffakiyete vusulünü temenni ediyoruz.

Rusya Cenevre Konferansına Bizim de Katılmamızı İstiyor

6 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

Rusya Sovyet Hükümeti son günlerde İngiliz gazetelerinin Türkiye'nin Cenevre Konferansı'na davet edilmeyeceğine dair neşriyatını kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate almıştır. Rus Sovyet Hükümeti Avrupa'daki mümessillerine bu babda ciddi teşebbüsatta bulunmalarını tavsiye eylemiştir. Aldığımız malumata nazaran Rus Sovyet Hükümeti, son günlerde İngiliz gazetelerinin beynelmîl Cenevre Konferansı'na dair neşriyatlarında bütün hükümetlerin mezkûr konferansa davet edildiklerini ve yalnız Türkiye'nin davet edilmeyeceğini yazdıklarını görmüş ve keyfiyeti ehemmiyetle nazar-ı dikkate almıştır. Rus Sovyet Hükümeti Berlin ve Londra'daki mümessillerine bulundukları mahaller hükümetlerine tevdi edilmek üzere bir protesto notası göndererek Rusya'nın, İngiliz gazetelerinde Türkiye'nin davet edilmeyeceğine dair görülen bu kabil neşriyatın doğru olmadığı kanaatinde bulunduğunu bildirmiştir. Yoldaş Çiçerin'in imzalamış olduğu mezkûr nota da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin beynelmîl Cenevre Konferansı'na davet edilmesi talep edilmekte ve mümessillere bu babda Rus Hariciye Komiseri Çiçerin yoldaş teşebbüsât-ı ciddiyede bulunulması hususununda talimat verilmektedir.

Tramvay Amelesinin Son Müracaatı

7 ŞUBAT 1922 İLERİ

Tramvay amelesinin grevi on üç güne balığ oldu. Fakat dün ameale bütün mutalebatından feragat etmiş, kumpanyanın her dediğine razı olmuş bir vaziyette kalmıştı. Yalnız grevci ameleye kumpanya tarafından itâ edilen mühlet münkazi (sona ermiş) olduğu için meddeyatını (iddalarını) feda eden ameleye kumpanyanın kapıları kapatılmıştı. Fakat son bir çare olmak üzere dün sabah ellerinde bayraklar olduğu halde ameale Aksaray'da içtima etmişler ve bir cemmi-i gafır halinde zabitanın nezareti tahtında Polis Müdüriyet-i Umumisi önüne kadar gelmişler ve içlerinden intihap ettikleri murahhasları Polis Mü-

dürü Esat Bey'e göndermişlerdir. Bu hususta tafsilat almak üzere Muavin Sadi Bey'e müracaat eden muharrirlerimizden birine mumaileyh âtideki malumatı vermiştir:

"Böyle bir ziyaret vaki olacağından haberimiz yoktu. Bu gün ameale içtima ederek bazı resmi makamların müzaheretlerini talep etmeye karar vermişler ve evvela Polis Müdür-i Umumisi Esat Bey'i ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaret bir mahiyet-i resmîye değildir. Polis müdüriyeti, grev ile yalnız memleketin asayişini dolayısıyla alakadardır. Binaenaleyh bu müracaat tamamen hususidir. Amele murahhaslarını müdüre gönderdiler ve bu güne kadar ısrar ettikleri mutalebatından feragat ettiklerini söyleyerek şirkete yeniden kabullerini ve grev müddetince teraküm eden yevmiyelerinin itası için şirket nezdinde teşebbüsata tevessül etmesini talep ettiler. Polis Müdürü Esat Bey şirket nezdinde lazım gelen makamlara taleplerini istima edeceğini vaat etmiş ve grevci amealeler de tam bir sükûnet içinde dağılmışlardır. Fikrimce, şirket mutalebatından vazgeçen ve maişet derdi altında inleyen bu zavallıları vazifelerine almamakta ısrar etmeyecektir." Polis Müdüriyeti önünden ayrılan ameale Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya müracaatla mutalebat ve meddeyat-ı sabıkalarından tamamen feragat ettiklerini arz ve şirketle kendileri arasında itilâf akdi için hükümetin tavassutunu rica ve istirham etmişlerdir. Dahiliye Nazırı bu husustaki taleplerini Nafia Nezaretine iblağ etmelerini ameale murahhaslarına söylemiş ve murahhaslar da Nafia Müsteşarı Burhanettin Bey'e müracaat ile aynı sözleri tekrar etmişlerdir. Hükümet namına Nafia Nezareti şirket nezdinde amelenin yeniden şirkete alınması için lazım gelen teşebbüsatta bulunacaktır. Bu sebeple greve artık bitmiş nazarıyla bakılmaktadır. Yalnız şirketin ameleye karşı ifa edeceği muamele henüz meçhuldür.

Tramvay Grevi

8 ŞUBAT 1922 TEVHİD-İ EFKÂR

Tramvaylar dünden itibaren muntazaman işlemeye başladı. On üç gün devam eden tramvay amelesinin grevi dün sabah nihayet bulmuş ve grevciler kâmilan işe başlamışlardır.

Grevciler şirketin verdiği kati cevap ve mühlet üzerine tramvay depolarına giderek işe başlamışlardır. Tramvaylar kâmilan seyrüsefer etmektedir. Grevin halli hakkında malumat almak üzere müracaat eden bir muharririmize Nafia Müsteşarı Burhanettin Bey ber-vech-i âti beyanatta bulunmuştur:

- Grev amelenin tekrar işe başlamasıyla nihayet bulmuştur. Amelenin bize müracaatı üzerine dün şirket direktörünü davet ettik ve tavassutta bulunduk. Şirket hükümetin tavassutunu kabul etti ve bilâ kayd ü şart müracaat edecek amelenin derhal vazifelerine iade ve müracaat etmeyenlerin de tamamen ihraç edileceklerini söyledi. Amele ise grev günlerine ait yevmiyelerinin itasını rica etti. Kumpanya bu ri-

cayı bir teklif mahiyetinde telakki ve reddetti. Bunun üzerine de amele bilâ kayd ü şart çalışmaya başladı. Zannederim ki Tramvay Şirketi fırsat düştükçe amelesini terfi ve taltif edecektir.

Çöpçülerin Grevi

10 ŞUBAT 1922 İKDAM

Beş aylık alacağı olan çöpçüler bunların hepsini birden istiyorlar. Maaşsızlık yüzünden iki gün evvel grev ilan eden çöpçüler dün de çalışmamışlardır. Parasızlığın tesiriyle grev kararı veren bu zavallılar tramvaycılar gibi fazla mutalebatta bulunmayarak ancak beş aydan beri teraküm etmiş maaşlarından başka bir şey istemiyorlar. Bütün İstanbul'un nezafeti için bini müteceviz çöpçü vardır. Bunların her birisinin maaşı tahsisat-ı fevkalade ile beraber (22,5) liradır. Beş aylık maaş tutarı 112.500 liraya baliğ olmaktadır ki bunu defaten vermek emanet için gayrı kabil görünüyor. Şehremini Celal Bey dün polis müdüriyetine gelmiş ve bu mesele hakkında Müdür-i Umumi Esat Bey'le görüşmüştür. Celal Bey:

- Çöpçüleri işlerine sevk edebilmek için şimdilik bir maaş tedarik etmekteyim. Birkaç gün sonra ikinci bir maaş ve birkaç gün sonra da üçüncü bir maaş vereceğim. Diyerek çöpçüleri çalıştırmak istiyorsa da muvaffak olamamaktadır.

Mösyö Poincare'nin Mühim Bir Teklifatı

12 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

İstanbul- Fransız Başvekili ve Hariciye Nazırı Mösyö Poincare İtalya ve İngiltere hükümetlerine tevdi ettiği son muhtıradaki Şark sulhunun tesisi için icap eden esaslı tedbiri uzunuzda diye esbab-ı mucibesi ile izah ettikten sonra hülasaten teklifat-ı âtiyede bulunmuştur:

Anadolu'da: İzmir Şehri de dahil olduğu Yunan işgali altında bulunan bütün Türk arazisi tahliye edilmelidir. Trakya'da, Edirne şehri, Türkiye'ye iade olunmalı, bütün Trakya tahliye olunmalıdır. Meriç hattı Türkiye için tabii bir hudut addedilmelidir.

Garbi Trakya istiklali: Garbi Trakya Yunanlılar tarafından tamamıyla tahliye edilmelidir. Bura hal-kının mazhar-ı istiklal olması ve müstakil bir Garbi Trakya Hükümeti teşkili lazımdır.

Lord Curzon'un Nokta-i Nazarı

12 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

İngiliz Parlamentosunun son içtimasında, Hariciye Nazırı Lord Curzon Şark meselesi münasebetiyle uzun bir nutuk irad etmiş ve Poincare'nin teklifini mevzubahis ederek İngiltere'nin nokta-i nazarını ve Şark sulhunun tesisi için zaruri gördüğü esasatı izah etmiştir. Lord Curzon, evvel emirde eski Osmanlı İmparatorluğu zamanından mevcut arazimizi mev-

zubahis ederek Irak, Suriye vesaire gibi idaresinden aciz kaldığımız arazinin bizden fekki lüzumunu beyan ettikten sonra demiştir ki: Anadolu'da vesait-i medeniye ve refaha malik bir Türkiye'nin mevcudiyeti ve İstanbul'un Türk payitahtı olarak kalması zaruridir. Türkiye için mevcudiyet-i milliyesini izhar edebilecek bir vaziyet ihdası lazımdır. Boğazlar meselesi ehemmiyet-i fevkaladeyi haizdir. Binaenaleyh Şark sulhu tesis edilirken Boğazların açık kalmasını ve serbestiyeti temin etmek, bunları icabında kapamak için Türkiye'ye müsaade eylemek lazımdır.

Türk Sulhu Adl ve Hak Dairesinde Olmazsa Hint İsyanı Yatıştırılmaz

22 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

İstanbul Muhabir-i mahsusumuzun telgrafıdır- İngiltere'nin Hindistan Nazırı Mister Montagu İngiliz Parlamentosunda Hindistan'daki isyan harekâtı münasebetiyle mühim bir nutuk irad etmiş ve bu vesile ile parlamentoda Şark Meselesi mevzubahis olmuştur. Mister Montagu nutkunda demiştir ki: "Hint isyanını bastırmak, ora efkâr-ı umumiyesinde mevcut galeyanı yatıştırmak, Anadolu'ya adl ve hak dairesinde muvafık bir sulh temin etmekle mümkündür." Mister Montagu'nun bu beyanatını da Başvekil Lloyd George da tasvip etmiş ve birkaç haftaya kadar Şark Meselesinin hallinde kati hatveler atılacağını beyan etmiştir. İstanbul 21 Şubat- Muhabir-i mahsusumuzun telgrafıdır- İngiliz Kabinesi, Hint muteberanının müştereken imzaladıkları bir telgrafname almıştır. Hintliler bu telgrafnamelerinde münhasıran Türk Sulhundan bahs emekte ve Lloyd George'un Yunanistan'ın da fedakârlıklarına mukabil menfaatlerinden feragat ettirilmeyeceğine dair beyanatı protesto edilmektedir. Hintliler İngiliz Başvekili'nin mezkûr beyanatının Hindistan da umumiyetle infial tevhit ettiğini beyan etmekte ve Türklerin adl ve hak dairesinde sulha nail olmalarını talep eylemektedirler.

Kahrolsun Konstantin İngilizler İçin Harp Etmeyeceğiz Sulh Yapılmazsa Atina'yı Yakacağız

23 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

Ankara- Yunan ordu ve ahalisinde maneviyat fevkalade düşkündür. Harpten bizar bir kısım efradın terhisi ve Sakarya zayıfatının tafisi mecburiyetinde kalan Yunanlılar çoluk çocuktan ibaret kafilelerle ordu boşluklarını doldurmaya çalışıyorlar. Büyük Sakarya Muharebesi'nde el ve ayaklarından yaralanan külliyetli Yunan efradının şileplerle Yunanistan'a gönderildikleri ve bir kısmının kayıklarla firar ettikleri tahakkuk eylemektedir. Selanik cihetlerinde dağ-

lara çekilen firarilerin miktarı binlere baliğ olmuştur. Cepheye sevk edilmek istenen Yunan askerleri Trakya, Makedonya, Girit ve Arnavutluğa gönderilmeye hazır olduklarını söylemekte ve alenen “Anadolu’ya gitmeyeceğiz!” diye bağırılmaktadır. Yunanistan’ın hemen her tarafında harp aleyhtarlığı tevessü ediyor. Çocuklar Mustafa Kemal Paşa’nın ismiyle korkutulmaktadır. Yıl Başı Yortusundan üç gün evvel harpten yılmış olan Yunan ahalisi “Kahrolsun Konstantin biz İngilizler için harp etmeyeceğiz. Sulh akdetmezlerse Atina ve Pire’yi yakacağız!” avazlarıyla sokakları dolaşmışlar; hükümetin behemehal sulh olacak hakkındaki teminatı üzerine dağılmışlardır. Yunan heyetinin aylardan beri Avrupa’da dolaşması efkâr-ı umumiyenin tazyikatı ve icbarından münbaistir. Halk sulhtan ümidini kestiği gün Yunanistan’da büyük bir ihtilalin zuhuru muhakkaktır.

Ankara’ya Teminat Siz Yalnız Değilsiniz

23 ŞUBAT 1922 İK DAM

Ankara 21 Şubat Anadolu Ajansı- Rusya’nın Ankara Sefiri Aralov Büyük Millet Meclisi’ne hitaben bir mektup göndermiştir. Mektupta bütün Rusya Merkez İcra Komitesi ve işçi, köylü Sovyet Rusya’sı namına “dostlar ve kardeşler” sıfatıyla Büyük Millet Meclisi azası selamlanarak milli mücahedemizin bütün Rusya’da derin bir alaka ile takip edildiği ve Sovyet İnkılabından beri Rus milletinin geçirdiği ıstırapların ve mazhar olduğu muvaffakiyetler izah olunduktan sonra boyunduruktan kurtulmak maksadıyla Büyük Millet Meclisi ve onun reisi etrafında toplanan Türk milletinin de aynı ıstıraplara katlanarak istiklalini müdafaa etmekte olduğu ve kurtuluş gününün pek yakın bulunduğu beyan ediliyor ve deniliyor ki: “Siz yalnız değilsiniz. Bütün Rus milleti zahiriniz olduğu halde mücadele ediyordunuz. Çünkü gayelerimiz müşterektir. Emperyalizm, açık bir mücadele ile Türk ve Rus milletlerine galebe çalmak ümidini kaybettiğinden müzakerata başlanmakta, konferanslar tertip edilmektedir. Düşman bizi ayırmaya gayret suretiyle daha kolayca aldatabileceği ve ezebileceği için müşterek menfaatlerimiz bütün konferanslarda müttehit ve birlikte bulunmamızı iltizam eder. Çünkü zafirimiz ittihatla kabildir.”

Müteakiben Cenevre Konferansına Türkiye’nin davet edilmemesi üzerine Rusya’nın protestolarda ve teşebbüsatta bulunduğu ve tarafeyn arasındaki samimi ve kardeşçe temasın dostluğumuzu ebedi ve lâ-yetezelzel (devamlı) kılacağını beyan ettikten sonra Sovyet Rusya’sı namına bütün Türk milleti ve kahraman Türk ordusunu selamlamakta ve şu cümlelerle mektuba nihayet verilmektedir. “Türkiye’nin kati ve seri bir sulha vusulünü ve bütün Türk milletinin sancağınız altında birleşmesini temenni etmeme müsaade buyurunuz. Türk sancağı İstanbul ve bütün Bahr-i Sefid (Akdeniz) sahilleri üzerinde yükselsin ve

zafere kavuşsun. Yaşasın Türk büyük milleti, yaşasın Türkiye Büyük Millet Meclisi, yaşasın bütün Şark’ın emperyalizm boyunduruğundan istihlas-ı mutlakı!” Büyük Millet Meclisi’nin dünkü içtimasında Aralov yoldaşın mektubu okunarak şiddetle alkışlanmıştır. Erzurum mebusları Hüseyin Avni Bey ve Salih Efendi ile Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey, Rusya ve Türkiye münasebat-ı meveddetkaranesinden (dostluğundan) bahisle vifak ve ittihat dairesinde hareket edileceğinden Rusların emin olmalarını beyan etmişlerdir. Alkışlarla dinlenen bu hitapları müteakip Meclis namına cevap yazılması takarrür etmiştir.

Millet Meclisinde Musib Mukarrerat

24 ŞUBAT 1922 TEVHİD-İ EFKÂR

Mebuslar müteahhitlik ile iştigal edemeyecekler

Ankara 23- Büyük Millet Meclisi, milletvekillerinin müteahhitlik ile iştigal edemeyeceklerine karar vermiştir.

Ali Kemal Yunanlılar Hesabına Londra’ya Gidiyor

26 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

İstanbul- Peyam-ı Sabah Başmuharriri Ali Kemal hafta içinde Londra’ya gidecektir. Mehafil-i aidesi merkumun bu seyahatinin Yunanlılar hesabına mukabil propaganda işiyle tanzif edilmesiyle (vazifelen-dirilmesi) alâkadar olduğunu söylemektedirler.

Sosyalistler Yeni Bir Reis İntihap Edecekler

27 ŞUBAT 1922 TEVHİD-İ EFKÂR

Sosyalist Fırkası’na mensup muhtelif amele zümreleri murahasaları evvelki gece fırka merkezinde akd-i içtima ile fırka nizamnamesinin tadiline, ihanetle itham ettikleri mevkuf Hilmi Efendi’nin riyaset mevkiinden ıskatına, yeni bir reis intihabına ve bir umumi kongre akdine karar vermiştir.

Lloyd George Resmen İtiraf Etti

28 ŞUBAT 1922 YENİ GÜN

İngiliz Parlamentosunda Lloyd George’nin beyanâtı: “Türkiye Cenevre Konferansına davet edilmeyecektir. Yunanlılar İngiltere’den harp malzemesi satın alacak.”

Mebuslarımızın Kahraman Ordumuza Hediyesi

28 ŞUBAT 1922 TEVHİD-İ EFKÂR

Büyük Millet Meclisi azası Şubat maaşlarını müttefikan gazilerimize teberru eylemişlerdir.

E. Attila Aytekin ile Söyleşi

SİNAN YILDIRMAZ ODTÜ ÖĞRETİM ÜYESİ E. ATTILA AYTEKİN İLE SON ÇIKAN KİTABI “ÜRETİM DÜZENLEME İSYAN: OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA TOPRAK MESELESİ, ARAZİ HUKUKU VE KÖYLÜLÜK” ÜSTÜNE SÖYLEŞTİ.

SÖYLEŞİ: SİNAN YILDIRMAZ

- Öncelikle bu kitabın hikâyesini sizden dinlemek istiyoruz. Köylülük, toprak meselesi ve 19. yüzyıl Osmanlı...

Kitabın hikâyesi doktora yıllarıma kadar gidiyor. Aslında SUNY Binghamton’a merhum hocam Donald Quataert’la emek tarihi alanında çalışmak üzere gitmiştim. Ama orada aldığım dersler ve entelektüel meraklarımın değişmesi sonucu 19. yüzyılda devlet biçimindeki değişmeye dair bir şeyler yapmak istedim. Derek Sayer, Bertell Ollman, Paşukanis gibi Marksist kuramcıların etkisiyle amacım özellikle hukuk alanında yaşanan yeniliklerle toplumsal ilişkiler arasında bağ kuran bir tez yazmaktı. Kanunları gözden geçirirken 1858 Arazi Kanunnamesi’nde karar kıldım. İkinci bir alan olarak da Tanzimat’ta kurulan yerel meclisleri ele almak istiyordum. Ancak işin içine biraz girince bunun mümkün olmadığını görüp meclisleri dışarıda bıraktım. Arazi Kanunnamesi’ne gelince... onun da salt hukuki düzeyde yapılacak bir değerlendirmesinin yetersiz kalacağı düşüncesiyle tarımsal ilişkilere ve özellikle de köylü direnişlerine bakmaya başladım. Zamanla konu genişledi; kanunnameden yüzyıl ortası köylü isyanlarına, köylülerin borçluluğuna ve genel olarak kırdaki üretim ilişkilerine... Neticede Arazi Kanunnamesi de tezin bir bölümü haline geldi.

Tezim kitap olarak yayınlanmadı, tezden sonra da konu üzerinde çalışmayı sürdürdüm, yeni arşiv belgeleri kullandım, teorik düzeydeki arayışlarım da sürdü. Örneğin tezde Britanya arşivlerinden belge kullanmamışken makaleler için bunu yaptım. Tezde ahlak ekonomisi/moral economy kavramı yokken, sonraki çalışmalarında EP Thompson ve James C. Scott’la eleştirel bir ilişki kurarak bu kavramı da kullandım. Neticede mevzuya dair Türkçe ve daha çok da İngilizce makaleler yayınladım. Kitaba İngilizce yayınlanan

makalelerden üçünü tercüme ederek aldım. Ayrıca iki yeni bölüm yazdım. Bunlardan biri Marksist tartışmalar ışığında Osmanlı tarımsal ilişkileri, sermaye birikimi, kapitalist dönüşüm, çiftlik meselesi gibi konuları ele alıyor. Orada klasik Marksist, esasen Lenin ve Kautsky’nin metinleri ve güncel Marksist tartışmalara yoğunlaştım. İkinci bölümse on dokuzuncu yüzyıla dair değil. Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmaları üzerine.

- Bir tarihçi olarak 19. yüzyıl Osmanlı toprak yapısı üzerine çalışmanın dünya-tarihsel önemi nedir sizce? Neden 19. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu coğrafyasında tarımsal yapıların dönüşümünü anlamak durumundayız?

Bu soruyu cevaplamaya 1858 Arazi Kanunnamesi’nden başlamak lazım belki de. Bu dönemde dünyanın bir dizi önemli ülkesinde tarımsal ilişkiler açısından çok önemli gelişmeler oluyor. Osmanlı’da Arazi Kanunnamesi, Rusya’da 1861’de serflikin ilgası, Japonya’da 1868-71’de samuraylık ve diğer feodal öğelerin ortadan kaldırılması, 1865’te ABD’de köleliğin kaldırılması... Bu tarihlerin yakınlığı tesadüfî olmaya bilir. Elbette özgüllükler var, mesela Os-

manlı’daki pek çok direniş Tanzimat’ın ilk yıllarında çifte vergilendirmeye karşı yapılıyor. Ama dünya-tarihsel olarak baktığımızda yüzyılın son çeyreğinde önemli bir dönüşüm yaşanıyor tarımda. Bilimsel gelişmeler, yeni üretim teknikleri, mekanizasyon, demiryollarının yaygınlaşması gibi gelişmeler tarımsal üretim ilişkilerini etkiliyor. Henry Bernstein kapitalist anlamda bir tarım sektörünün oluştuğu bir dönem olarak adlandırıyor bunu. Farklı ülkelerde yaşanan bu gelişmeleri bu dönüşüme bir nevi hazırlık olarak görebiliriz belki. Tarımda sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldıran adımlar bunlar aslında. Osmanlı tarafında da çeşitli sancılar var, bazı zikzaklar, belki geri gidişler var ama genel olarak bu yönde bir hat izliyor. Aslında Osmanlı için 18. yüzyılda başlayan bir süreç bu. Tarımın ticarileşmesi, topraktan elde edilen geliri de içeren, ticaret, kredi gibi alanlarda faaliyet gösteren “portföy kapitalistlerinin” ortaya çıkması, tarımsal yatırımların daha güvenli ve karşı hale gelmesi gibi boyutları var. Ama on sekizinci yüzyılda baş veren trendlerin netleştiği, güçlendiği ve etkilerinin arttığı dönem on dokuzuncu yüzyıl. Kırsalda yaşanan “köylüleşme”, yani tarım dışı faaliyetlerinin alanının daralması ve daha çok göçebenin yerleşik hayata geçmesi de önemli bir trend. Yeni çiftlik çalışmaları da gösteriyor ki tarımda sermaye birikimi açısından özellikle yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın başları kritik. Bu dönemde imparatorluğun en azından belirli bölgelerinde modern tekniklere göre idare edilmeye çalışılan, farklı emek biçimleri kullanan kapitalist çiftlikler ortaya çıkmış gibi görünüyor.

- Çalışmanın içerisinde Türkiye siyasetinde ve akademisinde özellikle 1960 ve 1970’li yıllarda önemli bir tartışmaya yol açan Osmanlı toprak sistemini tanımlamak üzerine yürütülen tartışmalara bir katkı niteliğinde

kabul edilebilecek değiniler var. Asya Tipi Üretim Tarzı veya feodalizmin Osmanlı özgünlüğündeki biçimlerine dönük yürütülen tartışmalar bugün neden hala önemlidir?

Söylediğim gibi, kitabın son bölümü ATÜT tartışmaları üzerine. Kitapta “amacım ölmüş eşeği tekmelemek değil, bir muntika temizliği yapmak” demiştim. Gerçekten de amacım buydu. Osmanlı üretim tarzı tartışmaları pek çok açıdan hala ilginç ve bence ufuk açıcı. ATÜT kavramı artık pek kullanılmıyor ama modelin üretilmesinde kullanılan pek çok varsayım ve iddia hala popüler ve akademik düzeyde canlı. Örneğin Osmanlı toplum yapısının özgüllüğü fikri... Ya da Avrupa tarihini çok yüzeysel bir biçimde kavrayarak, Osmanlı’ya dair çıkarımları orayla kıyaslayarak yapma eğilimi... Tımarlıları modern devletin memurları gibi sanma yanılgısı... Kavramları iyi tanımlamadan, adeta gelişine kullanma alışkanlığı ve bununla alakalı ampirisizm sorunu... Bir başka düzeyde, Osmanlı devletinin reayayı o kadar da ezmediği düşüncesi... Mesela Hülya Canbakal yakın tarihli çalışmasında söylüyor; mevcut veriler gösteriyor ki Osmanlı toplumunda servet eşitsizliği çağcılı olan pek çok toplumdan daha düşük değil. Yani Osmanlı toplumu eşitsizliğin yüksek olduğu bir yer. Siz ATÜT’ün Kemal Tahirci aşırı yorumunu kabul etmeseniz de ATÜT modelinin kimi yönleri sizi bu tarz olguları araştırmaktan alıko-yabiliyor. Ya da merkezi devletin yerel güçlere karşı köylülerle ittifak yapması gibi hatalı modellere yönlendiriyor. Osmanlı İmparatorluğu sınıfsal yapının dönüştüğü 19. yüzyıla kadar bir yönetici sınıfın çalışan bir sınıfı sömürmesine dayanan ve tüm devlet mekanizması bunun devam etmesine yönelik işleyen bir oluşum. Merkezi devletin köylülere ve yerel güçlere, diyelim büyük toprak sahiplerine bakışındaki farklılık bunu iyice gösteriyor zaten. İş ciddiye bindiğinde köylüleri gerçekten umursadıklarına dair pek emare yok. “Kerim devlet” diye de ifade edilse, yerel güçlere, ayana vs. karşı köylülükle ittifak gibi de konuşa, böyle bir şeyin olmadığı net biçimde görülüyor. Osmanlı yönetici sınıfının bu anlamda bir sınıf bilinci var.

- Aslında hem klasik dönem hem de 19. yüzyıl toprak rejimi analizleri büyük toprak sahipliğinin olup olmadığı veya tarımsal yapının nasıl bir artık

ürettiği ve artığa nasıl el konulduğu sorusunda kilitleniyor. Kitabın ana eksenini de bu soruların oluşturduğu anlaşıyor. Buna ilişkin literatürün bugünkü durumunu değerlendirdiğimizde geldiğimiz yeri nasıl değerlendirebiliriz?

Evet, toprak sahipliğinin yapısı kitabın kilit meselelerinden biri. Yakın zamana kadar yaygın olan, Osmanlı’da büyük toprak sahipliğinin marjinal olduğu görüşünü eleştiriyorum. Bu fikrin yaygın olmasının çeşitli nedenleri var. Erken dönem için çift-hane modelinin olumsuz etkisi var. Son dönem üzerinde biraz önce bahsettiğim devlet-köylü ittifakı iddiasının payı var. Dünya sistemcilerin çiftlik tartışmasına müdahil olma biçimleri de işi karmaşıklştırıyor. Velhasıl küçük toprak sahipliği örüntülerinin egemen olduğu, büyük üretim birimlerinin ender, marjinal ya da önemsiz olduğu, toprağın bol emeğin kıt olduğu gibi bir konsensüs var yakın zamana kadar. Bunun tersini gösteren şeyler var halbuki. Örneğin toprak meselesi 19. yüzyılda yaşanan pek çok huzursuzluk, direniş ya da isyanın temelinde yatıyor. Çiftliklere dair yapılan bazı çalışmalar da çiftliklerin sanıldığından yaygın ve önemli olduğunu gösteriyor. Özellikle Alp Yücel Kaya, Dilek Akyalçın-Kaya, Yücel Terzibaşoğlu gibi

meslektaşlarımız çiftlik meselesine dair çok önemli çalışmalar yapıyorlar. Ben de kitapta bunlardan çok faydalandım. 2018 yılında Girit’te Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Balkanlar ve Batı Anadolu’da Çiftlikler” başlıklı bir sempozyum düzenlendi, kitabı da hazırlanıyor; sempozyum Osmanlı toprak rejimine dair bazı genelgeçer kalıpları yıkmaya epeyi yaklaştığımızı gösterdi bence.

- Osmanlı toplumunu, çoğunlukla resmi veya muhafazakâr tarih anlayışı bugünkü ihtiyaçları üzerinden daha ihtilafsız, çatışmasız ve uzlaşmacı, belki tam uygun anlamında kullanırsak “hoşgörülü” veya “müsamahakâr” görmeye, göstermeye çalıştılar. Ama biz biliyoruz ki hem modern hem de modern öncesi toplumlarda görülen bütün çatışmalı hallerin farklı biçimlerini Osmanlı yönetimi ve toplumu da yaşamıştır. Osmanlı toplumunun ve özellikle de Osmanlı ekonomisinin oransal olarak büyük bir kısmını oluşturan kırsal ekonominin de çağlar boyunca çeşitli isyanlar ile dönüştüğünü söyleyebiliriz. 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda buna ilişkin nasıl bir dönüşüm, çatışma veya kriz yaşanmıştır, kısaca anlatmanız mümkün müdür?

Osmanlı devlet ve toplumuna yönelik normatif anlamdaki olumlu ba-

kışa ATÜT sorusuna cevap verirken değinmiştim. Gerek kurucu "biz bize benzeriz" yaklaşımı, gerekse onun sol versiyonu olan ATÜT bu olumlu bakışı çok derinleştiriyor. Gayrimüslimlerin durumuna dair mesela, o "hoşgörü" söylemi çok revaçta. Köylülüğe gelince, Osmanlı'da köylü isyanlarının çok nadir görüldüğü, Osmanlı kırımın sakin olduğu hep söyleniyor. Celali isyanları gibi köylü karakteri belirgin bir isyan dalgası bile bu bağlama oturtulmadan tartışılıyor. İmparatorluğun son dönemlerindeki köylü hareketleri ise genellikle milliyetçi kalkışmalar olarak görülüyor ya da milliyetçilerin ya da dış güçlerin kışkırtmalarına bağlanıyor. Oysa Osmanlı'da köylü hareketleri öyle nadir görülen bir şey değil. Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap bölgelerinde pek çok irili ufaklı hareket, uzun süren direnişler, zaman zaman isyana dönüşen gerginlikler var. Daha önce söylediğim gibi Tanzimat bu bağlamda çok önemli. Tanzimat reformlarının parçası olarak atılan ama tam olarak yerine getirilmeyen ya da içi boşaltılan kimi adımlar köylüler üzerinde büyük bir baskı yaratıyor. En önemli mesele çifte vergilendirme... Modern devletin ortaya çıkması sürecinde tasfiye edilmesi gereken bazı unsurların,

ya da iktisadi nedenlerden dolayı güç ve statülerini kaybetmekte olan büyük toprak sahiplerinin köylülere yaptığı bir baskı da var. Bunlar bir araya gelince bazı köylüler durumu kabul edilemez görüyor ve ayaklanıyorlar. Ayaklanmanın mümkün olmadığı ya da çok maliyetli olduğu durumlardaysa farklı direniş yöntemlerine başvuruyorlar.

- Son olarak faillik meselesine de biraz değinelim... Osmanlı köylüsü, özellikle 19. yüzyıl dönüşümü sürecinde, nasıl tanımlanabilir? Devlet, toprak sahipleri ve köylülük arasındaki ilişki nasıl bir niteliğe sahipti?

Bunu sorduğunuza sevindim; benim için çalışmalarımın en önemli gördüğüm noktalarından biri bu. Hâkim yaklaşım köylüleri genelde devlet, yerel güçler, uluslararası etkiler gibi güçlü aktör ve süreçlerden etkilenen, pasif bir toplumsal grup olarak görme eğiliminde. Oysa yaptığım araştırmalardan benim çıkardığım sonuç tam aksi yönde. Örneğin köylülerin Tanzimat'la ilişkisi...Tanzimat reformlarına tepkileri hiç olumsuz değil aslında. Tanzimat'ın ne kadar büyük bir dönüşüme tekabül ettiğini sezgisel de olsa kavrayıp ona göre bir pozisyon belirliyorlar. Reformların tam olarak uygulanmasını istiyorlar; Tanzimat'la birlikte açılan fırsat

penceresinin farkındalar ve o pencereyi hem kullanıp hem de genişletmeye çalışıyorlar. Bu durumu biraz şuna benzetebiliriz. Liberalizm ilk ortaya çıktığı dönemde gayet dışlayıcıydı; Kadınlar, yoksullar, siyahlar haklardan faydalanamıyordu. Ama bir yandan da liberalizmin bir evrensellik iddiası vardı ve hümanizmadan da besleniyordu. İşte o dışlananlar uzun süren mücadeleler sonucu liberalizmin çelişkilerini kullandılar ve o pencereyi genişletip içeri girmeyi başardılar. Tanzimat'ın mimarlarının da köylüleri özgürleştirme, rahatlatma gibi büyük bir hedefi yok. Ama Tanzimat'ın kimi ilkeleri ve atılan kimi adımlar köylülere güzel bir mücadele zemini veriyor ve onlar da bunu değerlendiriyorlar. Mücadele sürecine yakında baktığımızda da köylü failliğini net biçimde görüyoruz. Direnişleri iyi planlıyorlar, taleplerini net biçimde formüle ediyorlar, şiddete nadiren ve iyi seçerek başvuruyorlar, yerel güç dengesinin aleyhlerine olduğunu görüp genelde sorunlarını merkezde çözmeye çalışıyorlar. Ortada olaylardan habersiz, padişahın gerçekten müşfik olduğuna inanan, kışkırtıcılar tarafından kullanılmaya müsait köylüler yok. Yeri geldiğinde gayet stratejik davranan toplumsal gruplar var.

Osmanlı Tarihinin Farklı Sayfaları

Online Satış: <https://tarihvakfi.org.tr/kitaplar/>

19. Yüzyıl İzmir’inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası

İZMİR’İN EN ESKİ TAŞBASKI RESSAMLARINDAN BİRİ OLAN BOĞOS TATIKYAN’IN ESERLERİ YAKLAŞIK 170 YIL SONRA YENİDEN BASILDI.

Ömer Durmaz ve İskender Dereli

“19. Yüzyıl İzmir’inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası” isimli çalışma, İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınlarının “Kültür İnsanları Serisi”nin ikinci kitabı olarak basıldı. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim görevlisi ve DEÜ Bayrakbilim ve Türk Bayrakları Müzesi müdürü Ömer Durmaz ile sahaf, araştırmacı İskender Dereli tarafından yaklaşık iki buçuk yıldır sürdürülen ortak bir çalışmanın ürünü olan eser, 19. yüzyıl İzmir’inin sosyal ve ekonomik renkliliği içerisinde İzmir kültür hayatında büyük iz bırakan matbaacı Tatikyan Ailesi ve bu ailenin öne çıkan ferdi, ressam Boğos Tatikyan üzerine kapsamlı bir çalışma sunuyor. İzmir’in kozmopolit tarihi içerisinde taşbaskı ressamı, matbaacı ve tercüman kimlikleri ile öne çıkan Boğos Tatikyan ve farklı dillerde yüzlerce eser basmış olan Tatikyan Matbaası odağında hazırlanan çalışma, mevcut literatür taramasının yanı sıra bugüne kadar ulaşılamayan bilgi ve belgelerle okuyucuya sunuldu. Türkçe ve İngilizce olarak çift dilli hazırlanan kitap, 1820 doğumlu Boğos Tatikyan’ın 200’üncü doğum yılını onurlandırıyor. Araştırma kitabının son bölümünde, Tatikyan’ın elinden çıkmış, döneminin öncü baskı tekniği olan taşbaskı ile

basılmış Osmanlı Padişah portreleri ve Osmanlı dünyasına ait farklı milletlerden tipleri konu alan çizimler eklenerek Tatikyan’ın eserlerine toplu bir bakış mümkün hale getirilmiş.

AÇIK ERİŞİME UYGUN OLARAK WEB SİTESİNDEN OKUNABİLİYOR

Herkesin esere hızlı ve ücretsiz olarak ulaşabilmesi için İZKA Kültür Yayınları sayfasından flipbook olarak erişime açıldı: <https://kulturyayinlari.izka.org.tr/tatikyann>

TATIKYAN, İKİ ASIRDIR İZMİR’İN TURİZM ELÇİSİ

İzmir (Smyrne), Akdeniz limanları arasında her zaman özel bir yere sahip olmuş, çok kültürlü yapısını uzun süre korumuş, İstanbul ile birlikte Osmanlı ülkesinin dışa açılan kapısı olarak kabul edilmiştir. Özellikle Avrupa ülkelerinden gerek ticaret gerekse seyahat amacıyla İzmir’e gelen gezginler, Doğu’ya ve Osmanlı coğrafyasına dair ilk izlenimlerini bu renkli şehirden edinmiştir. Ziyaretçiler ülkelere dönerken yollarında seyahatlerini hatırlatacak, kendilerine farklı gelen bu yabancı dünyanın insanlarını, kültürünü tanıttak resimler, anı eşyaları ve hedi-

yelikler götürmüşlerdir. Doğu’ya seyahatin tercih edilen temalarının başında ise yerel tiplerin, farklı mesleklerin ve Doğu’nun hükümdarlarının çizimleri gelmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı vatandaşı İzmirli ressam ve matbaacı Boğos Tatikyan bu ilgiyi görerek resim çalışmalarını söz konusu talebe yönelik sürdürmüştür.

Osmanlı sultanlarını, İzmir şehri ve civarında gördüğü halktan kimseleri, özellikle de farklı cemaatlerden ilgi çeken tipleri resimlemiş, bunları ‘taşbaskı (litografi)’ tekniği ile kendi matbaasında çoğaltarak satışa sunmuştur. Tek renk ve tek yaprak basılan litografiler fırça kullanılarak suluboya ile elle renklendirilmiş; taşınabilir, saklanabilir boyutlarda basılmıştır. Tek yaprak baskılar çoğu zaman bir araya getirilip ciltlenerek albüm haline getirilmiştir. Bu sayede başta yabancı seyyahlar olmak üzere farklı ülkelerden pek çok kişi baskıları edinebilmiştir. Ressam, taşbaskı Tatikyan Batılıların, özellikle Osmanlı İzmir’inin folkloru ve tarihi hakkında renkli görsel kaynaklara erişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Ressam Boğos Tatikyan ve kurucusu olduğu matbaayla ilgili bu albüm sayesinde, günümüzde orijinali fevkalade nadir ve kıymetli olan “B. Tatikyan” imzalı taşbaskılar, yaklaşık iki asır sonra yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Ayrıca, İzmirli Tatikyan ailesine mensup fertlerin bilinmeyen yaşamları, elde edilen yeni bilgiler ile aydınlatılarak kent belleğine katkı sağlanmıştır.

Bu yayının bir diğer amacı ise tarihte olağanüstü bir yere sahip olan on dokuzuncu yüzyıl İzmir’inin gündelik hayatını, sosyo-kültürel açıdan görsel bir şölen halinde okurun gözünde canlandırmaya çalışmaktır. Bu albüm kitap, efsanevi güzelliğe sahip bir kentin geçmişinin, büyüleyici ve aynı zamanda karmaşık hikâyesinin görsel anlatısıdır.

Kuruluşundan bu yana, tarihe olan ilgiyi geliştirmeyi ve beslemeyi hedefleyen Tarih Vakfı, şimdi daha geniş bir kitleye ulaşıyor. Tarih Vakfı, hedeflerine uygun olarak Türkiye tarihi üzerine "Seminars on the History of Turkey" başlığıyla yeni bir ücretli seminer dizisi başlattı. İpek Hüner Cora, Tolga Cora ve İsmet Akça koordinatörlüğünde hazırlanan bu seminer dizisi, Türkiye'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine ilişkin çok çeşitli konularını kapsıyor. Çarşamba günleri 19.00'da çevrimiçi olarak gerçekleştirilen seminerlerin dili İngilizcedir.

Vangelis Kechriotis Anısına Perşembe Konuşmaları adıyla düzenlediğimiz seminer dizisinin teması bu dönem, "Milli Mücadele'nin

Sosyal Tarihi'di. Serinin son sunumunda "Savaş Sonrasında Türkiye'nin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası" başlığıyla serinin koordinatörlüğünü de üstlenen Nurşen Gürboğa, 6 Ocak 2022 saat 18:30'da vakfımızın Youtube kanalında konuşumumuz oldu. Konuşmanın moderatörlüğünü Neslişah Başaran üstlendi. Perşembe Konuşmaları'nın bu dönemki bölümlerine vakfımızın Youtube kanalından ulaşabilir, bundan sonraki söyleşiler için sosyal medya hesaplarımızı takip edebilirsiniz.

"Ankara Tartışmaları" yeni ofisimizde yüz yüze devam ediyor! Tarih Vakfı Ankara tarafından düzenlenen Ankara Tartışmaları'nın altıncı toplantısı Kurtuluş Cengiz'in "Türkiye'de Spiritüel Arayışlar" başlıklı sunumuyla 7 Ocak 2022 Cuma günü saat 19:00'da gerçekleşti.

Ocak ayında Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıkan "1821 Yunan Devrimi: Yunan Tarih yazımına Yeni Yaklaşımlar" okurlarıyla buluştu! Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakalı'nın hazırladığı "1821 Yunan Devrimi: Yunan Tarih yazımında Yeni Yaklaşımlar" kitabına alanında önemli çok sayıda isim katkıda bulundu. Ocak ayı ile birlikte raflarda yerini alan kitabımıza Vakfımızın web sitesinden ve kitapçılardan ulaşabilirsiniz.

Nilüfer Belediyesi ve Tepebaşı Belediyesi ile ortaklaşa gerçekleştirilen seminer dizilerimiz Ocak ayı itibarıyla başladı! Nilüfer

TARİH VAKFI TARİH KONUŞMALARI XVII.

Türkiye'de Kadın Hareketi Tarihi

Prof. Dr. Gülhan Erkaya Balsoy

Moderatör 27 Ocak Perşembe | 19:00
Prof. Dr. Serap Suğur

TEPEBAŞI BELEDİYESİ

Belediyesi'nin Tarih Vakfı işbirliği ile gerçekleştirdiği Tarih Buluşmaları etkinliğinin ilk konukları Prof. Dr. Sevda Alankuş ve Elbruz Aksoy oldu. 25.01.2022 Salı günü saat 19.00'da çevrimiçi olarak gerçekleştirilen söyleşide, 158. Yılında Çerkes Sürgünü konu edildi. Eskişehir Tepebaşı Belediyesi iş birliği ile düzenlenen Tarih Konuşmaları kapsamında ise Prof. Dr. Gülhan Erkaya Balsoy "Türkiye'de Kadın Hareketi Tarihi" başlıklı sunumu ile 27 Ocak 2022 Perşembe günü saat 19:00'da çevrimiçi gerçekleştirildi. Konuşmanın moderatörlüğünü Prof. Dr. Serap Suğur üstlendi.

Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Arşivi*

GÜRBAY HİZ - FİRUZAN MELİKE SÜMERTAŞ

Reşad Ekrem Koçu'nun (1905-1975) *İstanbul Ansiklopedisi*, 1944 yılından 1974 yılına kadar arada duraklamalarla beraber fasiküller halinde yayınlanmış ve bilindiği üzere Koçu'nun ölümü nedeniyle G harfi tamamlanamadan yarıda kalmıştır. Maddelerin yazım sürecinde Koçu tarafından derlenen malzemelerden oluşan ve yayınlananların yanı sıra, ansiklopediye dahil olma fırsatı bulamamış maddelere dair belgeleri de içeren bir arşivin varlığı uzun zamandır kamuoyunda bilinmektedir. Bu arşiv, 2018 yılında Kadir Has Üniversitesi tarafından satın alınmış ve akabinde Üniversite ve SALT arasındaki ortak protokole dayanan bir proje ile dijital ortama aktarılmasına başlanmıştır.¹ Bu sürecin çıktıları yakında kamuya açılacak ve araştırmacılar, hem ansiklopedi malzemesine hem de Koçu'nun ansiklopediye dair biriktirdiği arşivine

istanbulansiklopedisi.org adresinde erişim sağlayabileceklerdir.

Arşivin dijitalleştirme çalışmaları devam ederken bir yandan da *İstanbul Ansiklopedisi*'ne olan ilgiyi arttırmak için Kadir Has Üniversitesi ve SALT birlikte çeşitli etkinlikler düzenledi. Sergi,² sunumlar,³ atölyeler,⁴ lisans ve lisansüstü dersleri⁵ ile beraber ansiklopedinin farklı yönlerini tartışmak, olanaklarını incelemek ve İstanbul'daki sosyal yaşama katkısını keşfetmek mümkün oldu. Bu etkinliklerin bazıları ansiklopediyi daha geniş kesimler etrafında tartışma imkanı sunarken bazıları ise daha derin incelemelere önayak oldu.⁶

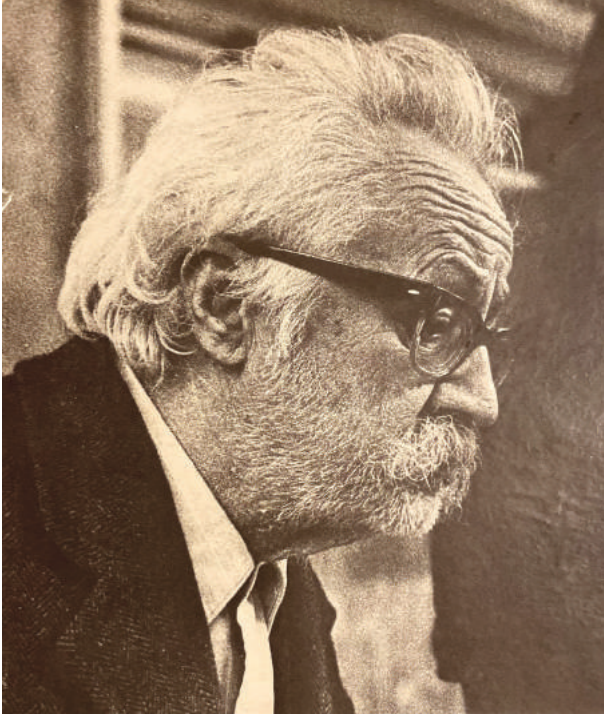
Bu çerçevede biz de, Koçu'ya ve onun İstanbulu'na dair yeni ufuklara kapı aralayacağını düşündüğümüz bu dosyayı, proje sürecinin önemli başka bir adımı olarak öngördük. Dosyayı, hem arşivin kamuya

Kapakta bulunan Reşad Ekrem Koçu tarafından hazırlanan kolajdan üretilen illüstrasyon. Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

Reşad Ekrem Koçu'nun İzci başlığıyla hazırladığı kompozisyon Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

Reşad Ekrem Koçu. Emre Ayvaz Arşivi

kazandırılmasından başlayarak proje sürecini tarihe not düşmek için hem de proje dahilinde beraber çalışma ve Koçu üzerine tartışma olanağı bulduğumuz bazı araştırmacıların Koçu'ya, Koçu'nun tarihçiliğine ve arşive yönelik yaklaşımlarını aktaracak şekilde kurguladık. Bu kapsamda Arzu Erdem, İstanbul Ansiklopedisi Arşivi'nin Kadir Has Üniversitesi tarafından satın alınması ve akabinde başlayan proje sürecinin niyetlerini anlatırken, Meriç Öner, SALT'ta devam eden dijitalleştirme sürecini hedefleri ve yönemi üzerinden tartışıyor. Emre Ayvaz, yazısında Koçu'nun nasıl çalıştığını ve ansiklopedisini nasıl

İstasyon: İstanbul Ansiklopedisi mekânından, SALT Beyoğlu, Forum, 2019. Fotoğraf: Mustafa Hazneci, SALT

tasarladığını arşivdeki farklı aşamalardan malzemelerin yardımıyla izini sürerken, Selim Kuru, Koçu'yu çevreleyen erkek yazarlar topluluğunun Koçu'yu anlamak üzere araçsallaştırılmasını öne çıkarıyor. Edhem Eldem, İstanbul Ansiklopedisi üzerinden Koçu'nun tarihçiliğini tartışmaya açarken, Mehmet Kentel, yazısında yine ansiklopedi aracılığıyla Beyoğlu ve Galata'ya dair üretilen anlatıların dönüşümünü irdeliyor.

Umuyoruz ki, projenin sonuç ürünü kamuya açıldığında Koçu'nun zihin dünyası ve deneyimlediği İstanbul'un yansımalarını içeren ansiklopedisi ve arşivinde etraflıca dolaşmak mümkün olacak. Bu dosyanın ise Koçu'nun evrenine seyahate yönelik adımlara ilham vermesini diliyoruz.

GÜRBEY HİZ - KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ; UNIVERSITY OF WASHINGTON, SEATTLE

FİRUZAN MELİKE SÜMERTAŞ - İSTANBUL KENT ÜNİVERSİTESİ; BRANDENBURG TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

* Dosya hazırlık sürecindeki yardımlarından dolayı *Toplumsal Tarih* dergisi çalışanlarına, yazarlarımıza ve Lorans Tanatar Baruh'a teşekkür ederiz.

1 "Reşad Ekrem Koçu: Tamamlanmamış bir *İstanbul Ansiklopedisi*" araştırma projesi, 2018 - 2021 yılları arasında Kadir Has Üniversitesi tarafından 2018-BAP-19 proje kodu ile desteklenmiştir. Arzu Erdem'in koordinatörlüğünde Kadir Has Üniversitesi bünyesinde yürütülen projede, Gürbey Hiz, Firuzan Melike Sümertaş, Aybike Batuk, Ezgi Tuncer, Saitali Köknar, Mehmet Manyas, Serap Özyurt araştırmacı olarak; Bülent Tanju, Emre Ayvaz danışman olarak; Dilay Dik, Mehtap Kuru, Derya Dertli, Yağmur Torun, Ayşe Buluş ise bursiyer öğrenciler olarak görev almıştır. SALT ve Kadir Has Üniversitesi arasında imzalanan protokol ve gerçekleştirilen işbirliği çerçevesinde, SALT bünyesinde Meriç Öner, Lorans Tanatar Baruh, Cansu Yapıcı, Masum Yıldız, Sinan Çetin, Esra Nalbant, Tuğba Silahtar, Özge Ertem, Yonca Güneş Yücel, Elif Başgöl, Digilogue adına Lalin Akalan görev almıştır. Ayrıca dosya editörlerinden Gürbey Hiz, TÜBİTAK 2219 Yurt Dışı Doktor Sonrası Araştırma Burs Programı ile desteklenen "Fragmanlaşan İstanbul: Reşad Ekrem Koçu'nun Ansiklopedi Öncesi Sözlüğü" başlıklı çalışmasını University of Washington'da gerçekleştirmektedir. Hiz, çalışmasında Koçu'nun ansiklopedi öncesi İstanbul hakkındaki çalışmalarını incelerken bahsi geçen arşiv

projesinden de yararlanmaktadır.

2 15 Ocak - 16 Haziran 2019 tarihleri arasında SALT Beyoğlu'nda gerçekleşen *İstasyon: İstanbul Ansiklopedisi* adlı sergi, ziyaretçilere hem basılmış ansiklopedi fasiküllerinde gezinmeye olanak sağladı hem de maddelerin dijital verilerini girmeye teşvik etti.

3 Sergi süresince gerçekleşen sunumlar sırasıyla; Arzu Erdem ve Meriç Öner, "İstasyon Programları"; Erdem Yücel, "Tanıklık"; Edhem Eldem, "Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*"; Suraiya Faroqhi, "Tarihçiler Arasında Reşad Ekrem Koçu"; Mehmet Kentel, "Galata Kulesi Şeklinde Çubuk Lülesi"; Uğur Tanyeli, "Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* ve Erken Modern İstanbul Popüler Kültürü." Ayrıca 2021 yılında Kadir Has Üniversitesi Mimarlık Bölümü *İstanbul Konuşmaları* kapsamında Firuzan Melike Sümertaş moderatörlüğünde gerçekleşen "*İstanbul Ansiklopedisi: Writing on People and their Place*" başlıklı panele Cemal Kafadar, Shirine Hamadeh ve Çiğdem Kafescioğlu katıldılar.

4 Sergi süresince gerçekleşen atölyelerin yürütücüleriyle bilgisi sırasıyla; Meriç Öner ve Cansu Yapıcı, "*İstanbul Ansiklopedisi'nde Tekrarlar ve Şaşırtmacalar*"; Ali Paşaoğlu, "Koçu'nun Surnamesi"; Ada Tuncer, "Muhayyel Peyzajlar"; Esra Kahveci, "İndeksten Anlatıya İstanbullar"; Aslıhan Şenel, "Erkek Kızlar, Haşmetli Yosmalar ve Falcı Bacılar"; Asya Ece Uzmay ve Murat Tülek,

"*Ansiklopediden Haritaya*"; Atıl Aggündüz ve Oğul Öztunç, "Günlük Hayat Dedektifleri: Üçüncü Sayfa Hikayeleri"; Aslıhan Demirtaş ve Ali Cindoruk, "Rastgele!"; Sinem Serap Duran, "Video/Kolaj - Belge: Yaşam Katmanları"; Osman Bozkurt, Hasan Deniz ve Cemre Yeşil Gönenli, "*İstanbul Ansiklopedisi*"ni Fotoğrafla Yorumlamak".

5 2019 Bahar döneminde Kadir Has Üniversitesi Tiyatro Bölümü Lisans programında Özlem Hemiş yürütücülüğündeki "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Tiyatro" dersi kapsamında öğrenciler, Koçu ve ansiklopedisi üzerine bkz. *İstanbul ve İstanbul Ansiklopedisi* başlıklı iki performans hazırlayıp SALT Beyoğlu'nda Açık Sinema'da sahnelediler. Ayrıca, 2020 Güz döneminde Kadir Has Üniversitesi Mimarlık ve Kent Çalışmaları Yüksek Lisans programında Bülent Tanju yürütücülüğünde "Türkiye'de Modernite, Mimari ve Kentsel Mekan" başlıklı ders, ansiklopedinin basılmış versiyonunu derinlemesine incelemeyi odağına aldı.

6 Bu kapsamda gerçekleşen bir başka etkinlik de projenin 2020 yılı Ekim ayında 54. Middle East Studies Association (MESA) Yıllık Konferansı kapsamında gerçekleştirilen "Reşad Ekrem Koçu's *İstanbul Ansiklopedisi* and its Archive" başlıklı yuvarlak masa toplantısı oldu. Gürbey Hiz, Firuzan Melike Sümertaş ve Cansu Yapıcı'nın projeyi tanıttığı sunumlarının yanı sıra toplantıda Selim S. Kuru tartışmacı olarak yer aldı.

Nasıl Başladık, Neleri Hayal Ettik

ARZU ERDEM

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ TÜRÜNÜN NADİR ÖRNEKLERİNDEN BİRİ OLMA ÖZELLİĞİNİ TAŞIR. BİR TARAFTAN KOLEKTİF VE DOLAYISI İLE NESNEL OLMAK GİBİ BİR VASFI VARKEN DİĞER YANDAN DA ÜRETİLME NİYETİ, BİÇİMİ VE BAŞAT AKTÖRÜ DÜŞÜNÜLDÜĞÜNDE OLABİLDİĞİNCE ÖZNELDİR.

2017 yılında o dönemki Rektör Mustafa Aydın'ın daveti ile Kadir Has Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi'nde göreve başladığımda öncelikli hedeflerimden bir tanesi kültür kurumları ile kurulacak ilişkileri ön planda düşünmek ve gerçekleştirebilmektir. Mimarlık, kent araştırmaları ve sanat pratikleri ekseninde nasıl ortaklıklar kurulabilir ve bu ortaklıklar nasıl yeni araştırma alanlarına olanak sağlarlar diye düşünür ve araştırırken SALT ile görüşmelere başladık ve bu anlamdaki ilk kurumsal ortaklık sözleşmesini de SALT ile gerçekleştirdik. O zamanki Araştırma ve Programlar Direktörü ve kadim dostum Meriç Öner ile bu niyetle başlayan görüşmelerimizde gündeme gelen Reşad Ekrem Koçu arşivi ortak çalışma yapılabilir son derece özgün ve özellikli bir malzemeyi içermektedir. Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi'nin bu anlamdaki kişisel arşivlerle zenginleştirilmek için çaba harcadığını da biliyorduk. Arşiv içeriği ile ilgili bilgi edinmek ve içerdiği malzeme çeşitliliğini görebilmek için arşivin devir alındığı Emine Gönül hanıme-

fendinin Sirkeci'deki ofisine bir ziyaret düzenledik ve tesadüfen seçilmiş bir kolinin içinden çıkan daktilo edilmiş sayfalar ve üzerlerine el yazısı ile eklenmiş notlar, Sabiha Bozcalı'nın çizimleri, fotoğraflar, gazete kupürleri gibi farklı tarihlere ait bir belge seçkisini görmek fırsatı bulduk. Arşivin içerdiği malzemenin eklektik zenginliğine heyecanlanmamak mümkün değildi. O heyecan ile kurumu arşivi almaya ikna etmekte zorlanmadığımızı söyleyebilirim rahatlıkla. Mustafa Aydın'a arşivin Kadir Has Üniversitesi'ne kazandırılması konusundaki destekleri için şükran borcum olduğunu da eklemeliyim. Bir başka şükran borcum ise bilgi, deneyim ve ilgileri ile süreçte başından beri yer alan Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi Direktörü Mehmet Manyas ve Serap Özyurt'adır.

Yazar ve tarihçi Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* türünün nadir örneklerinden biri olma özelliğini taşır. Bir taraftan kolektif ve dolayısı ile nesnel olmak gibi bir vasfı varken diğer yandan da üretilme niyeti, biçimi ve başat aktörü düşünüldüğünde olabildiğince öznel. İstanbul'a ait bir derleme, bir seyir defteri ve kent kütüğü olduğu söylenebilir. Bir araya getirilen yazılı ve görsel malzemenin alfabetik düzende örgütlenmesi ve katılımcılarının (yazarlar, çizerler ve maddelere konu olan kişiler, yerler) çeşitliliği itibarı ile ideal bir ansiklopedidir elbette. Ancak Reşad Ekrem Koçu ile özdeşleştirilebilecek ana eksen ile oldukça eklektik ve resmi tarihten çok gündelik hayata dair envai çeşit önem ve derinlikte bilgi, görsel, söz ve söylentiye bir araya getiren bir kütük olduğu da söylenebilir.

2018 yılında arşiv üzerinde ilk etapta yapılabilir çalışmalar belirlemek için SALT ile yoğun görüşmelere başladık. Bu arada, Kadir Has Üniversitesi adına arşivle ilgili çalışmaları yürütebilmek, çalışmalar sürecinde akademik danışmanlık ve belge sayı-sallaştırma hizmetlerini yürütebilmek için Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi altında bir araştırma projesi başlattık. Arşivin yaklaşık 40.000 belgeden oluştuğunu ve tamamlanmamış *İstanbul Ansiklopedisi* ile ilgili metinler, notlar, görsellerin yanı sıra Reşad Ekrem Koçu'nun gazete yazıları, gazete kupürleri, kişisel yazışmaları, kitapları içerdiğini belirtmeliyim. Bu çeşitlilikteki bir dokümanı nasıl akademisyenlerin, bağımsız araştırmacıların kullanımına açabiliriz, nasıl tasnifleriz, özgün belgenin korunmasını nasıl sağlayabiliriz soruları ekseninde uzun toplantılar gerçekleştirdik. Bu aşamada mutabık kaldığımız

Reşad Ekrem Koçu Arşivi. Fotoğraf: Mustafa Hazneci, SALT

Reşad Ekrem Koçu Arşivi.
Fotoğraf: Mustafa Hazneci,
SALT

öncelikli eylem planını üç başlık altında özetleyebilirim:

- Sayısallaştırma ve kataloglama: yazılı belgeyi yazar ve içerikleri ile ilişkili olarak belirleme, Osmanlıca belgelerin transkripsiyonunu ve çevirilerini yapma, fotoğrafları yer bilgisi ve içeriklerine göre belirleme, illüstrasyonları içerik ve çizer bilgilerine göre belirleme. Bu aşama ağırlıklı olarak SALT tarafından yürütülecek ve yönlendirilecekti.
- Sayısallaştırılmış arşiv içeriğini ilişkilendirilmiş bir kurguda örgütlemek ve farklı araştırma niyetleri ile ulaşılabilir hale getirmek.
- İçeriğin kamuya açılmasını sağlamak. Bu aşama hem ortak çalışma süreci boyunca yapılacak etkinlikleri düzenlemek, hem de sayısallaştırma süreci sonrasında ilgili çoklu erişime açık sayısal arşivi oluşturmayı içermekteydi.

Ansiklopediye ait maddelerin alfabetik olarak düzenlendiği klasörlerdeki belgenin tasnifi ve sayısallaştırılmasıyla ansiklopedinin yayınlanmış veya yayınlanması niyetlenmiş tüm başlıklarının bilgisine ulaştık. Böylece madde başlıkları arasında yeni bağlantılar kurmaya yardımcı olacak bir veri tabanının çatkısı ortaya çıktı. Basılı bir ansiklopediyi sayısal ortama aktarmanın bir potansiyeli, gözle yakalaması oldukça güç olan büyük bir verinin farklı girdilerini beraber okumaya sahip bir sistem kurmaya yaraması oldu. Sözgelimi, ansiklopedide belirli bir mahallenin peşine düşüldüğünde basılı versiyonda pek mümkün olmayan bir dizi bağlantılı madde bulmak mümkün olacak.

Arşiv üzerine bu çalışmaları yaparken bir yandan da *İstanbul Ansiklopedisi*'nin kamusal ilgisini tetiklemek için Kadir Has Üniversitesi ve SALT olarak bir takım etkinlikler düzenledik. Örneğin, 2019 yılının başında SALT Beyoğlu'nun giriş holünde *İstasyon: İstanbul Ansiklopedisi* adlı sergi bu anlamdaki ilk çalışmalardandır. Bu sergi kapsamında incelenmek üzere kente dair 30 yıllık kapsamlı ve özgün bir çalışma olan ansiklopedi fasiküller halinde sergilendi. Belli yerlere kurulan istasyon ünitelerinde hem ansiklopedinin basılı ciltleri hem de İstanbul tarihi ile ilgili seçilmiş yayınlar ve Koçu'nun İstanbul üzerine diğer çalışma-

ları yer aldı. Sergi sadece ansiklopedinin görünürlüğünü hedeflemedi, aynı zamanda birçok meraklı insanın bir araya geldiği ve birlikte çalıştığı atölye çalışmaları için de bir alan oldu. Katılımcılar, istasyonlarda bulunan bilgisayarlara dilediği ansiklopedi maddesi hakkında etiketler girerek içeriklerin indekslenmesine katkıda bulunmaya teşvik edildi. Serginin yanı sıra program dahilinde Koçu'nun ve ansiklopedinin tarihçiler tarafından yorumlanmasını keşfetmeye yönelik kamuya açık söyleşilere yer verdik.

Davetli akademisyenler, Koçu'nun tarihçi yönü ve anlatı kurma yöntemleri üzerine farklı bakış açıları ile odaklandılar. Bu oturumlara, Koçu ile birebir çalışmış olan ve ansiklopedinin yayınlanma süreciyle ilgili deneyimlerini paylaşan ansiklopedi yazarlarından Erdem Yücel de dahil oldu. Edhem Eldem, Suraiya Faruqi, Uğur Tanyeli ve Mehmet Kentel'in dahil olduğu söyleşi programı, hem ansiklopediyle henüz yolu kesişmeyen genç araştırmacıların hem de Koçu'nun yayınlanmış eserleri üzerinde çalışan uzmanların büyük ilgisini çekti.

Ansiklopedinin akademik olanaklarının potansiyellerini keşfetmek için sergi süresince açık çağrı ile katılım sağlanabilen bir atölye programı tertipledik. Fotoğrafçılar, video sanatçıları, mimarlar ve illüstratörler gibi muhtelif entelektüel geçmişleri olan yürütücüler davet edildi. Bu atölye çalışmalarında ansiklopedinin haritalanması, bir ağ oluşturması veya metinden video yapılabilmesi gibi çeşitli araştırma konuları ile ansiklopedinin yorumlanmasına odaklanıldı.

Sözgelimi, Ali Paşaoğlu'nun yürüttüğü *Koçu'nun Surnamesi* adlı atölye, ansiklopedi içerisindeki aktörler ağının görselleştirilmesini sağladı. Bu atölyede, sanat tarihi, sosyoloji gibi farklı eğitim geçmişlerine sahip katılımcılar, ansiklopedinin yer verdiği şahsiyetlerin maddelerini inceleyip indekslediler. Katılımcılar atölye boyunca, bu anlatılar içerisinde her bir kişi ve onun bağlı olduğu mekânsal bilginin bağlantılarını yakalamak için yeni bir sayısal ağ oluşturdular.

Aslıhan Şenel yürütücülüğünde gerçekleşen *Erkek Kızlar, Haşmetli Yosmalar ve Falcı Bacılar* başlıklı atölyede, ansiklopedinin görsel içeriğine odakla-

Reşad Ekrem Koçu Arşivi.
Fotoğraf: Mustafa Hazneci,
SALT

nan bir çalışma yapıldı. Atölye, ansiklopedide temsil edildiği şekliyle İstanbul'da sokakta kadın olmanın hallerini araştırmayı ve haritalandırmayı amaçladı. Bu çalışma, metinsel ve görsel anlatılarda toplumsal cinsiyet rollerinin keşfedilmesiyle başlarken ardından katılımcıların görselleri yeni bir anlatı olarak üretmeleriyle devam etti. Sonuç olarak bir dizi yeni alternatif anlatı ile ansiklopediye kritik bir yaklaşımda bulunma fırsatı doğdu.

Esra Kahveci yürütücülüğündeki *İndeksten Anlatıya İstanbullar* başlıklı atölye ise ansiklopediyi bir indeks olarak değerlendirerek başladı.¹ Katılımcılar, ansiklopedideki bireyler, olaylar ve mekânlar arasındaki hiyerarşinin yokluğundan yararlanarak bir dizi yeni kentsel anlatı üretti. Özellikle mekânsal bilgi içeren maddelerin kataloglanmasından sonra, katılımcılar yeni montajlar ürettirler ve birden fazla İstanbul mikro-tarihlerini anlatmanın yeni yaklaşımlarını test ettiler.

Masa başı atölye çalışmalarının yanı sıra ansiklopediye yönelik performans çalışmalarının da potansiyelini önemsedik. Özlem Hemiş'in yürütücülüğünde Kadir Has Üniversitesi Tiyatro Bölümü öğrencileri, dönem boyunca *bkz. İstanbul ve İstanbul Ansiklopedisi* başlıklı iki performans tasarladılar ve ardından SALT Beyoğlu'ndaki Açık Sinema'da gösterimi gerçekleştirdiler. Bu performanslar, bize ansiklopedinin anlatı yapısının sözel ve bedensel bir sunuma ne kadar müsait bir yapıda olduğunu da gösterdi.

Atölye, söyleşi ve performanslar tamamlandıktan sonra bir panel toplantısı düzenleyerek atölye yürütücüleriyle ansiklopedinin açabileceği olası yeni kapıları tartışma fırsatı yakaladık. Mevcut akademik ortamda ansiklopedi çalışmalarının olanaklarını gösteren sonuçlar bizi cesaretlendirdi.

Sergi programının ötesinde, arşiv projesinin danışmanlarından Bülent Tanju tarafından Koçu'nun çalışmalarının akademik olanaklarını keşfetmek için 2020 Güz döneminde Kadir Has Üniversitesi'nin Mimari ve Kent Çalışmaları Yüksek Lisans programının

da Türkiye'de *Modernite, Mimari ve Kentsel Mekan* başlıklı bir ders tasarlandı. Bu derste öğrenciler, basılı ansiklopedi ciltlerini satır satır okumaya ve 1850-1950 yılları arasında özellikle İstanbul toplumsal mekanına odaklanan anlatıları yapıbozuma uğratmaya teşvik edildi. Bir yüzyılın ansiklopedi içerisinden okunması, başka kaynaklarda pek bulunmayan kent tarihi içerisindeki muhtelif mikro-anlatıların gün ışığına çıkarmaya elverişli oldu. Dersin katılımcıları, kolektif bir çalışmayla buluntu anlatıları bir dijital veritabanına dönüştürdü. Her katılımcı, bu veritabanına anlatıları eklerken ayrıca etiketlemeler de gerçekleştirerek ansiklopedi içerisindeki mekansal kümeleri görünür kılmaya çalıştı. Böylece Osmanlı ve Türkiye modernleşmesinin İstanbul üzerinden farklı mekansal bağlamlarla seyrini sürmek mümkün oldu.

Bir başka etkinlik de zamanın azizliği neticesinde çevrimiçi ortamda gerçekleşmek zorunda kalan Cemal Kafadar, Çiğdem Kafescioğlu ve Shirine Hamadeh'in katıldığı etkinlikti. *İstanbul Ansiklopedisi: Writing on People and their Place* başlıklı bu söyleşi biraz da insanlar ve mekânları ya da mekânlar ve insanları ilişkiselliğinde İstanbul'u ve ansiklopediyi tartışmak amacıyla düzenlendi.

Şimdi arşivin sayısallaştırma ve kataloglama sürecinin sonuna yaklaşmış bulunmaktayız. Tamamlanmamış bir ansiklopediyi tamamlayabilmek, güncelleştirmek, zaman ve mekân değişimlerinin belgeleriyle destekleyebilmek, İstanbul'un bitmez tükenmez yeni/eski ilginç hemşehrilerinin ve ziyaretçilerinin hikayeleriyle desteklemek, yazılı, çizili belgelerine yeni ortam temsilleri ekleyerek zenginleştirmek özetle yeni hayaller kurabilmek için çok esaslı bir kaynağa sahibiz.

ARZU ERDEM - KADIR HAS ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Esra Kahveci'nin bu atölyeden yola çıkarak hazırladığı yazısına <https://xxi.com.tr/i/indeksten-anlatiya-istanbullar> adresinden erişilebilir.

İstanbul Ansiklopedisi'ni Erişime Açmak

MERİÇ ÖNER

HERKESE AÇILACAK VERİTABANININ YENİ ARAŞTIRMALARA İLHAM VERECEĞİNİ, ÇOK SAYIDA MAKALEYE KAYNAK SAĞLAYACAĞINI, İSTANBUL SEVERLERİN UĞRAK YERİ HALİNE GELECEĞİNİ TAHMİN ETMEK İŞTEN DEĞİL.

Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi Arşivi'nde 23.670 kayıt altında 902 çizim, kısalı uzunlu 13.987 el yazısı veya daktilo edilmiş metin, 7.167 gazete ve dergi kupürü dijitalleştirildi. Özgün ve tamamlanmış 3.715 metin bilgisayar ortamına aktarıldı. *İstanbul Ansiklopedisi*'nin iki ayrı dönemde basılmış ciltlerindeki toplam 7.444 sayfa OCR teknolojisi ile tarandı. 7.352 A4 sayfaya yayılan 10.021 maddede tarama kaynaklı harf hataları teker teker tespit edilip düzeltilerek 2.911.940 kelime sayısal olarak depolandı. Arşiv, bugüne kadar tasnifleme, sayısallaştırma ve kataloglama işlerini üstlenenlerin elinden geçti. Ayrıca, transkripsiyon, çeviri ve metin düzelti hizmeti verenler içerikle kısmi ama samimi ilişkiler kurdular. Arşivin sahibi Kadir Has Üniversitesi ve işleyeni SALT, yoğun emek gerektiren uzun soluklu bu çalışmayı, mevcut ekiplere belirli sürelerle eklenen uzmanların katkısıyla sürdürdü.

Toplamda 35.000 belgeyi aşan külliyyatın tümüne dokunmuş tek bir kişi henüz yok. Arşivi Kadir Has Üniversitesi'ne devretmeden önce yıllarca korumasını üstlenen Emine Gönel ve Elif Birdoğan istisna... Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi Arşivi'ni kurumsal bir projeye dönüştürenler için bu durumdan en az iki

türlü görev çıkıyor: Meraklısına dokunma ve katılma hakkı sunmak.

İstanbul Ansiklopedisi Arşivi prensipte iki türlü kategorize edilebilir. Bir yayınevinin düzenli sürdürdüğü etkinlik bağlamında eldeki yığını kurumsal bir birikim olarak düşünmek olası. Ansiklopediye bir iki kere başvurmuş birisi için çok yazarlı, çok çizerli yayın böyle bir intiba uyandırabilir. Onunla daha sık haşır neşir olan birisi için ise ansiklopedinin Reşad Ekrem Koçu ile özdeş olduğu tartışmasızdır. O sebeple sözünü ettiğimiz belge bütününe kişisel bir arşiv olarak tanımlamak yerinde olacak.

Çalışmalarıyla kimi topluluklar içinde tanınırlık edinmiş veya bir dönemi, bir bölgeyi, bir sınıfı temsil ettiği varsayılan bireylere ait belgeleri kişisel arşiv olarak tarif ediyorum. İlk grup sanatçı, mimar, düşünür gibi profillerin bir nevi mesleki kayıtlarına odaklanıyor. Çok bilinen yağlı boya bir resmin sonradan ortaya çıkan eskizlerini düşünün; ya da tarihi yapıları iştahla yıkan bir toplumda geriye kalan fotoğrafları, çizimleri... İkinci grup ise geçmişini canlı tutma ve muhtemelen ileriye aktarma arzusuyla biriktirenlerin arşivleri. Bu tür kayıtların bilgiye veya kazanca dönüşen değerleri, onların dolaşımını yönetenlere bağlı.

Farkındaysanız bir tarihçinin, bir araştırmacının birikimini kişisel arşivlerden ayrı tuttum çünkü böylesi odaklı ve hedefli bir derlemeye işaret ediyor. Tam burada eldeki arşive geri dönmek ve sormak lazım: Yazar ve tarihçi Reşad Ekrem Koçu'dan kalan belgeler aslında bu kulvarda mı değerlendirilmeli? Ciddi çoğunluğu *İstanbul Ansiklopedisi*'nin gelecek sayılarına dair notlar, bir kısmı son fasikülünü takip ederek yayımlanacak maddelerin olgun taslakları, cüzzi bir miktarı ise şahsi yazışma ve fotoğraflardan oluşan;

Reşad Ekrem Koçu Arşivi. Fotoğraf: Mustafa Hazneci, SALT

A'dan G'ye basımı tamamlanmış ciltlere dair neredeyse hiç bilgi barındırmayan bir içerikle karşı karşıyayız. Hepsi aslen *İstanbul Ansiklopedisi*'nin fikrine ve mücadelesine adanmış Koçu'nun şahsiyetinde anlam kazanıyor. Belgeler bağımsız bir kaynak, yani yazarın arşiv niyetiyle oluşturduğu bir birikim vasfı taşıyor. Bir başına fayda sağlayacağı şüpheli belgeler ancak bütün halinde ve gerçek düzeninde sunulabildiği ölçüde değer kazanıyor.

DOKUNMA HAKKI

Koçu'nun çoktan tamamladığı basılmamış maddeler; Sabiha Rüştü Bozcalı'ya sipariş ettiği portreler; gazeteden kestiği haberlerden devşirdiği hikâyeler; halk ozanlarından topladığı, yüksek ihtimalle başka yerde kaydı olmayan alıntılardaki Osmanlı İstanbul'u karakterleri, mekânlar, âdetler... Arşiv olduğu biçimiyle meydana çıkarsa çeşitli yorumları, okumaları teşvik edecek. Dokunma hakkı burada devreye giriyor.

Çevrimiçi erişimdeki arşivlerin tartışmasız iki faydası var. Yan yana dizildiğinde kilometrelerle ölçülebilecek kâğıtları yazar, kategori, tarih, anahtar kelime türevi araçlarla aynı anda filtrelemeye ve bunu yerden bağımsız yapmaya olanak tanımaları. Her nedense önüne geçilemeyen bir zihin alışkanlığı, araştırmacıya kaynakları bizzat incelemesi gerektiğini fısıldıyor. Özgün belgeye dokunmanın heyecan yarattığı inkâr edilemez. Özellikle İstanbul Ansiklopedisi Arşivi söz konusu olduğunda gerçeğe temas yayını ve yazarı tanımak için önemli bir avantaja dönüşüyor. Bir "bk." notu ile birbirine işaret eden, böyle geçişler sırasında kapanmamış döngüleri, eksikleri görünür kılan; ansiklopedide niye yer alacağı muğlak bir maddeyi tetikleyen kupürü veya Sabiha Hanım'ın kaleminden çıkma bir portrenin baş parmak boyununda bir gazete fotoğrafına bakarak çizildiğini ifşa eden bu belgelere olduğu gibi erişmeli.

Arşivi bir odada incelemeye geri dönmekten değil, biri temel, diğeri basit iki özellik sayesinde kullanıcıya dijital ortamda doğru bir bağlam sunmaktan söz ediyorum: Tek başına değeri meçhul olan 35.000 belgeyi geniş bir arşive entegre etmek yerine basılı ansiklopedi ile birlikte bağımsız bir sitede ağırlamak; nesnelerin Koçu'nun çalışma, toplama ve düşünme biçimlerine işaret eden dosyalar düzeni içerisinde, orijinal boyut ve ilişkileri ile incelenmesini sağlayacak bir sistem kurmak. İstanbul Ansiklopedisi ve arşivini "bk" bağlantıları; konu, dönem, yazar, mekân, olay kümeleri; kelime arama yetkinlikleri ile donatılmış böyle bir altyapıda erişime açmak, dokunma hakkına genişletilmiş bir yanıt. Projenin bugün geldiği aşama bunu gerçekleştirmeye uygun.

KATILMA HAKKI

Geçtiğimiz yıl Türkiye'de ve dünyada çok bildik bir giysi markası dönem koleksiyonlarını "Archive" diye isimlendirdi. Popülerliği ölçüsünde bıkkınlık yaratacak boş bir kavrama mı dönüşüyor arşiv? Belki de. Her ana akıma fırlayandan kaçıp yerine bir şey icat etmek zorunda değiliz. Ancak kritik bir alanda neyi nasıl nitelediğimizin, neye ne şekilde muamele ettiğimizin hesabını açık tutmakta fayda var. En azından furiyanın ötesindeki potansiyele ve kapasiteye ses olacaktır.

İstanbul Ansiklopedisi Arşivi'nin devam eden bir işin gündelik belgeleri olduğunu not ettik. Koçu'nun basılmış fasiküllerin kayıtlarını tutmamış olması, yayın sürecini tarihselleştirme niyetinde olmadığını gösteriyor. Elbette aynı tespit yazarın kendisi için geçerli değil. İhtimal yüksek, Koçu İstanbul'a dair benzersiz özverisinin tarihte yerini bulmasını çok istiyor ve bunun tek aracı ansiklopedi. Yayını bir çeşit Wikipedia olarak görme ve eksiklerini nihayet tamamlama hayali, yeniden basımına yönelik tekrarlı girişimler

Reşad Ekrem Koçu Arşivi. Fotoğraf: Mustafa Hazneci, SALT

aynı arzunun izdüşümleri sanki. İlk bakışta çok yerinde gözükken bu yaklaşımlara karşı şüphem şu: Basılı ve taslak ansiklopediyi bir arada sunan katmanlı bir web sitesinden daha fazla ne sağlayacak? Bence hiç.

Ansiklopedinin yeni metinlerle genişletilmesi Koçu'nun izlerini seyrekletirmek, tıpkı basımı ise arşivi görmezden gelmek demek. Günümüz imkânlarından faydalanacak başka bir davet kurgulayabiliriz. Bir takım sorularla başlayalım. Ansiklopedi ve arşivi bir veri yığını olarak alırsak alışıldık tasnifleme ve ilişkilendirme biçimleri dışında modellere yönelebilir miyiz? Görsel ve metinlerde insan bakışından kaçan çeşitli dizilimleri makine zekâsı aracılığıyla yakalayabilir miyiz? Örneğin, metinlerin matematiğine dair beklenmedik bir tespit Koçu'nun gizli yazar kimliklerinden birini çözmeye yarar mı? Ya da Sabiha Hanım'ın portreler dışında elinin değdiği illüstrasyonlara işaret eder mi?

Ansiklopedinin kullanıcıya ulaşacağı arayüzü araştırmamızın bir parçası olarak tarif etmek, tasarım ve teknoloji uzmanlarının sürece katılma hakkını gözetken bir adımdı. Yukarıdaki sorulardan başlayan arayışımızda Zorlu PSM Digilogue'un bilgi ve finans desteğini aldık. Tasarım ve teknoloji ofisleri Channel Studio (New York), CLEVER*FRANKE (Utrecht, Şikago ve Dubai) ve sanatçı-yazılımcı Gene Kogan (Kaliforniya) ile yapılan atölyelerde olasılıkları vakitlice anlamayı amaçladık. Prensipde tüm sorular "evet" diye yanıtlanabilecekken pratikte önümüze dikilen iki engeli somutlaştırayım. İlki veri setlerinin boyutu. Örneğin makinenin çizerleri gruplamayı öğrenmesi için on binler düzeyinde çizime ihtiyaç var. Oysa ansiklopedideki illüstrasyonlarla birlikte yaklaşık 3.500 çizim mevcut. İstanbul Ansiklopedisi'nde yeni yöntemlerle işlenebilecek her şeyden bol veri kuşkusuz sözcükler. Buradaysa dil sorunuyla karşı-

Reşad Ekrem Koçu Arşivi. Fotoğraf: Mustafa Hazneci, SALT

laşıyoruz. Güncel sistemler içerisinde Türkçeyi, hele de Koçu'nun üslubuyla anlamlandıracak bir altyapı bulunmuyor. Öte yandan hemen başına oturacak türde proje olasılıkları pekâlâ var. Mesela coğrafi konumlamaya uygun maddeler sayesinde İstanbul'da spesifik bir dönemi, belirli özellikleri bakımından haritalamak.

Herkese açılacak veritabanının yeni araştırmalara ilham vereceğini, çok sayıda makaleye kaynak sağlayacağını, İstanbul severlerin uğrak yeri haline geleceğini tahmin etmek işten değil. Yıldızlar bu derece nadir bir ortaklığa vesile olacak şekilde bir daha dizilir mi, onu tahmin etmesi güç. SALT, Kadir Has Üniversitesi ve Digilogue ekipleri ile bu ortaklığın herhangi bir aşamasına eşlik eden tüm uzmanların katkısına müteşekkirim. Adeta Reşad Ekrem Koçu'nun kendisine verilmiş bir sözü taşıyıcı gibi sürdürdüğüm proje, dört yıl boyunca her gününe katılmış bir heyecandır. Arşiv ve ansiklopedinin dijital ortama aktarılmasında katedilen mesafenin, bir an evvel farklı olasılıkları içinde barındıran bir sisteme tercüme edilmesi temennimdir.

MERİÇ ÖNER - ARAŞTIRMACI, EDITÖR, SERGİ YAPIMCISI

**İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ NADİREN
BİR ŞEYLERİ ARAYIP BULDUĞUMUZ,
ÇOĞUNLUKLA BİR ŞEYLERLE ONLARI
ARAMAZKEN KARŞILAŞTIĞIMIZ BİR
KİTAPTİ VE BELKİ DE O YÜZDEN BELİRLİ
GÜZERGÂHLARI BELLEMİŞ ŞEHİRLİLERİN
HEDEFLİ KARARLILIĞINDAN ÇOK ŞEHRİN
YER YÖN DUYGUSU ZAYIF SAKİNLERİNİN
SOKAKLARDAKİ HAFİF BAŞ DÖNMELİ
ŞAŞKINLIĞINA DENK DÜŞÜYORDU.**

1962 senesi, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin uzun, çileli ve kesintili yayımlanma tarihçesinin en parlak noktalarından biri olsa gerek: Reşad Ekrem Koçu, devam eden ve daha da edecek gibi görünen cömert sermayedar desteğiyle Sirkeci'de, Mühürdarzâde Hanı'nın üçüncü katındaki ansiklopedi yazıhanesinde çalışıyor, ta 1940'larda içine düştüğü A-B bataklığından sonunda gerçekten çıktığını, çıkabildiğini herkese gösterecek altıncı cildin (Boğaziçi-Cemil) hazırlıklarıyla uğraşarak, fasikül sütunlarını daha iktisatlı kullanmanın (romanlardan alıntılar daha kısa tutulabilir) ve her işe de kendisinin koşmamasının (pekâlâ hevesli gençler "muhabir" olarak çalıştırılabilir) işleri epey hızlandırdığını görüyordu – en azından ansiklopedinin kuytu köşelerinde bekleyen ve Koçu'nun yapıp ettiklerine soluk ışıklar düşüren ayrıntıların izini sürünce bunları çıkarabiliyorum.

O sıralarda bir gün, muhtemelen bir yaz günü ve büyük ihtimalle öğle saatlerinde, yapının "mevcut durumunun tespiti" vazifesiyle Koçu tarafından ansiklopediyi temsilen Çağaloğlu Hamamı'na gönderilen –ve üniversite çağında bir genç olduğunu tahmin ettiğim– Özay Aslan, hamamın işletmecisi nedense sinirlenip içeriye girmesine ve binayı gezip notlar almasına izin vermeyince, 18. yüzyıl Osmanlı barok mimarisinin Allom'un bir gravürünü, Ahmet Ziya Akbulut'un iki tablosunu yaptığı bu dışı gösterişsiz içi etkileyici örneğinin erkekler kısmının kapısının önünde kalakaldı.

Hamamın Aslan'ın yüzüne kapanan erkekler kısmının kapısı Hilâli Ahmer Caddesi üzerindeydi; kadınlar kısmının kapısıysa öbür tarafta, Çağaloğlu Hamamı Sokağı üzerinde. Ansiklopedinin emektar *flâneurü* Hakkı Gökçürk tam o günlerde (Eylül 1962) bu diğer sokağı bir uçtan bir uca teftiş ve tespit etmiş

("iki arabanın geçebileceği genişlikte, kaba taş döşeli ve bir dirsekli bir yoldur; üzerinde, aralarında nokta-cık halinde duran tek katlı bir evceğiz ile ikişer, üçer katlı kâğır binalar vardır")¹ ve notları çoktan Koçu tarafından daktilo edilip yerine konmuştu bile. Gökçürk belki hazır yolu o taraflara düşmüşken komşu Hilâli Ahmer Caddesi'nin işini de halledivermiş ve Koçu'ya oranın notlarını da vermişti ama haritanın değil harflerin idare ettiği bu alfabetik evrenin azizliği buydu işte: Hamamın bir kapısının açıldığı sokağın notları bir cilde (o sıralarda harıl harıl hazırlanmakta olan altıncı cilde), öbür kapısının açıldığı caddenin notları başka bir cilde girecekti. Daha doğrusu: Adı C'yle başlayan sokak altıncı cilde yerleşecek, H'yle başlayansa kimbilir kaçınıcı ciltteki sırası gelene kadar şehirle ansiklopedi arasındaki tozlu ama tertipli evrak arafında, "arşiv"de bekleyecekti.

Ansiklopedinin genç muhabiri hamamın kapısının önünde bir süre şaşkınlıkla ne yapacağını düşünmüş olmalı. Birkaç aylık "ismi B ve C'yle başlayan bazı eski binaları yerinde tespit" mesaisinde başına ilk defa böyle bir şey geliyordu çünkü: Büyükkada Hamamı'nın natırıyla tellağı her sorusuna cevap vermiş, Büyük Safran Hanı'nın avlusundaki esnaf dükkân kiralalarını sorduğunda işkillenmeden söylemiş (150-250 TL), Büyük Çukur Han'daki dükkân sahipleriye kiralalarını saklamadıkları gibi (350-650 TL) bir köşeye oturup hanın resmini yapmasına da ses etmemişlerdi. "Ansiklopedi, şehir kütüğü, tarih" gibi şeyler demesi yetmişti; daha önce Koçu'nun ismini, *İstanbul Ansiklopedisi*'ni, hatta "ansiklopedi" kelimesini dahi işitmemiş adamlar onu buyur etmiş, ellerinden gelen yardımı esirgememişlerdi. Bu hamamcı neye kızmıştı bu kadar o zaman? Özay Aslan bilmiyordu, biz de bilmiyoruz.

Çağaloğlu Hamamı'ndan eli boş döndüğü için mahcuptu büyük ihtimalle. Maddesi olmadığı için o sırada tam neye benzediğini bilmediğimiz Hilâli Ahmer Caddesi'nden Ankara Caddesi istikametinde kös kös geri dönüp İstanbul Maarif Müdürlüğü binasının bulunduğu köşeden sağa dönmüş ve olanları Koçu'ya anlatmak üzere Sirkeci'deki hanın yolunu tutmuş olsa gerek. (Aslan'ın yokuşun sağ tarafından indiyse hangi han, mücellithane ya da lokantaların, sol tarafından indiyse hangi kitapçı, matbaa ya da muayenehanelerin önünden geçtiğini 1951 ve 1960 yıllarında yapılmış iki ayrı tespit turunda alınan notlarla yazılmış "Ankara Caddesi" maddesinden öğreniyoruz.)

Koçu'nun 1962 yazında bir gün, Sirkeci'deki han odasında genç muhabirinden dinlemiş olabileceklerine verdiği tepkiyiye bir sonraki sene yayımlanacak

altıncı ciltteki "Cağaloğlu Hamamı" maddesinin, hem densiz hamamcırı teşhir ettiği, hem ansiklopedisinin değerini bir kere daha hatırlattığı, hem de arşivinden söz ettiği –ve sonradan, hışımla eklendiği her satırında hissedilen– zehir zemberek ikinci paragrafından anlıyoruz: "[Cağaloğlu Hamamı], bu satırların yazıldığı sırada, 1962, Ahmed Emin Akmanlar adında bir adam tarafından işletilmekte olup, değerli ve pek kültürlü muhabirimiz Özay Aslan bu hamamı *İstanbul Ansiklopedisi* adına ziyaret için usulen kendisine müracaat ettiğinde avâmi huşunet ile karşılanmışdır; 'Ben öyle ansiklopedi, tarih kütüğü bilmem!' diyen bu hamamcı muhabirimizin hamamı gezmesine mâni olmuştur. Asırlar boyunca ellerde dolaşacak bu tarih kütüğünde adını ve lafını buraya kaydetmeği uygun gördük. Kaldı ki bizim arşivimizde bu hamam hakkındaki notlar, bu hamamcının işlettiği hamam hakkındaki bilgisinden kat kat üstündür."²

Koçu verdiği onca mesai hatırında bu tatsız tecrübeyle kalmasın diye mahcup muhabirini ansiklopediye madde olarak koyup sevindirmeyi düşünmüştü belki de. A'lar (Aslan) geride kalmıştı ne yazık ki, yapacak bir şey yoktu; belki Ö'lere (Özay) koyardı. *İstanbul Ansiklopedisi*'nde soy isminin baş harfine göre dahil edemeyince isminin baş harfine göre dahil ettiği ilk kişi o olmayacaktı ne de olsa.

Koçu o seneki iyimserliğiyle hızlı ilerleyeceğini düşünmüş olabilir, ama O-Ö ciltlerine daha çok vardı. Ö'lerden önce M'ler, M'lerden önce İ'ler, İ'lere gelene kadar da H'ler vardı. H'ler büyük ölçüde Hasan ve Hüseyin'ler demekti, İ'ler İbrahim'ler ve İsmail'ler, M'ler de bir sürü Mehmet ve Mustafa. Bu isimlerin her biri, paşaları, hamamları, efendileri, sokakları, beyleri, mescitleri ve çıkmazlarıyla tam teşekküllü ve tıklım tıklım birer küçük Osmanlı erkekleri evreniydi ve ansiklopedinin ufkunda yazılması, dahası resmedilmesi gereken kıpır kıpır bir çarşı kalabalığı gibi bekliyorlardı. Koçu'yu, önünde madde listeleri, başını ellerinin arasına almış, kara kara düşünürken hayal etmek zor değil: Nasıl başa çıkacaktı bu kadar şeyle, bu kadar kelime, bina, sokak, insanla? Ortağına verdiği sözü tutabilecek, on beş ciltte Z'ye varabilecek miydi? İşi büyüttükçe büyüten, içinden çıkılmaz ve bitmek bilmez hale getiren sokaklar ve olaylar ve camiler değil (onları herkes yapar, diye bile düşünüyor-du belki, elinin altında *Hadikatü'l-cevâmi*'si, birkaç gazete koleksiyonu ve 1934 *Şehir Rehberi* olan herkes toparlar o bilgileri) insanlardı ve insanların da hal tercümelerine kolayca ulaşılabilenleri değil (İbnülemin'leri şurada raftaydı işte, şura tezkireleri de, lime lime olmuş *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* de) haklarında hemen hiçbir şey bilinmeyenleri, hatta yaşayıp yaşamadıkları bile şüpheli olanları, eski kitaplarda (müverrih tarihlerinde, *Letâif-i Enderun*'da, Evliya Çelebi'de) ya da rivayetin rivayetini nakleden sohbet ehli birinin bir zamanlar ansiklopedi arşivine girmiş notlarında kaba eşkalleriyle isimleri, bazense sadece

Ö	2/2	Öz - Özgen
Öz	, Gamze	
" "	, Jâle	
" "	, Tahsin	
" "	, Vahyi	
Ozan	, Vahdeddin	
Ozar	, Zehide	
Özarslan	, Avadis Remzi	
Ozatay	, Turgud	ses
Ozavcı	, Tarık	
Ozbakır	, İrfan	ses
Ozbalkan	, Cevriye	
" "	, Feyzi	
Ozbay	, Hamdi	ses
Ozbayrak	, Ece	
Ozbek		
" "	, Ercümen	
Ozbekkan	, Subhi Ziya	
Ozbekler	Takkesi	
" "	S.	2/21
Özbek	, Süleyman efendi S.	10/74
Özbulan	, Mehmed Agâh	
Özcan	, Ergun	
" "	, Gazenfer	ses
" "	, Naşid	
" "	, Selim	ses
" "	, Sema	ses
Özcan	Matbaası	
Özdel	, Aysel	ses
Özdemir	, Birkan	ses
Özdemir	S.	32/b.a.
Özdemir	, Mehmed	
" "	, Savaş	
" "	, Yakub	
Özden	, Ragıp Hulusi	
" "	, Daniş	
" "	, Hacı Nimet	
Özdil	, Necib	
Özdilci	, Kâzım	
Özdoğan	, Nüvid	ses
Özekit	, Mehmed	ses
" "	, Tomris	ses
Özek	, Tülin	
Özel	Tiyatro Toplulukları	
" "	Yüksek Okullar	
Özen	, Hüseyin	
" "	, Ülki	

Ö harfi listelerinin "Özay" kelimesinin geçebileceği (ama geçmediğinin görüldüğü) kısmı

Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

isimleri geçenleri ve onların da genç ve güzel birer erkek olarak hayal edip çalışkan ressamının "eli ile" giydirip kuşandırıp gülümseterek "aziz okuyucuları"nın gözünün önüne getirmeyi ve İstanbul tarihine "mal etmeyi" kafaya koyduklarıydı.

Çok fazlalardı, çok el oyalıyorlardı, ama Koçu'nun İstanbul'unun asıl sakinleri de onlardı.

"Geçen asrın sonlarında" yaşayıp ölmüş, güzelliği ve mertliğiyle nam salmış ya da şehri ayağa kaldıran bir cinayete karışmış ya da kırık aşk hikâyesiyle dilere destan olmuş ama ne yazık ki "hakkında başka kayda rastlanamayan" bu "nevcivan"lar için ansiklopedisinde itinayla küçük köşeler hazırlıyordu Koçu. Elinde genellikle bu köşelere koyabileceği somut ansiklopedik bilgi olmuyordu, ama zaten mesele de pek bu değildi: Ondan başka kimsenin yüz vermediği geçmiş hayat kırıntıları hayal gücünü coşturuyor, karşılaştığı her küçük biyografik boşluk aşağı yukarı aynı

İstanbul Ansiklopedisi arşivinin Koçu tarafından alfabetik olarak tasnif edilmemiş kısmından, Sabiha Bozcalı'ya gönderilmek üzere hazırlandığı anlaşılan bir "kurgulanmış resim" Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

şeyi, o ölü delikanlının suretini tasvir iştahını kabartıyordu. (Koçu'nun ansiklopedisinin devamından çok hayaletine benzediği "tezkire" geleneğiyle böyle bir ilişkisi de vardı: Eski şair biyografilerindeki ayrıntı fukaralığı ve sayım memuru donukluğu, Koçu'nun ayrıntı açlığını, canlı tarih sahnelerine duyduğu ihtiyaç besleyen şeylerden biri olmuştu.) Bu üzerine düşünülmüş, pozlarına çalışılmış ve giyim kuşam ayrıntılarına titizlenilmiş "nevcivan" resimlerini -yaptığı şeyi yarım yamalak tarif edebilen sevimsiz fiille- "kurguluyordu" Koçu ve bunu yaparken ihtiyaç duyduğu malzemeyi de yine şehirden topluyordu: 1940'larda, 50'lerde ve 60'larda İstanbul sokaklarında karşılaştığı, kahvehanelerde, dükkânlarda, çarşılarda gözüne kestirip yanaştığı, bir muhabir-antropolog-casus girişkenliğiyle usul usul açtığı sohbetlere çektiği ve güvenlerini kazanıp hayatlarını, hikâyelerini, hatıralarını dinlediği güzel ve yoksul öbür, ölü olmayan delikanlılardı malzemesi. Kimisiyle sadece sohbet ediyor, kimisinin hikâyesini sohbette bırakmayıp maddeleştirmek üzere bir kenara not ediyor ("asla ürkütülmeyerek, o zamanlar rıhtım caddesi üzerinde

bulunan bir kahvehaneye davetle, aşağıdaki notlar bu şehir kütüğü için ağızından tespit edilmiştir³⁾, kimisinin de makinesini kaldırıp fotoğrafını çekiyordu. Özay Aslan'ın o gün Mühürdarzâde Hanı'ndaki yazıhanede hamamcının dediklerini aktarırken arada gözünün ilişmiş olabileceği raf ve dolaplardaki dosyalarda sadece gazete kupürleri, el yazısı notlar, krokiler, haritalar ve listeler, listeler, listeler değil, bol miktarda genç ve yoksul erkek fotoğrafı da vardı.

Koçu için yoksul genç erkek güzelliği de, tıpkı sevdiği ve derleyiciliğini yaptığı külhanbeyi argosu gibi, İstanbul'un sokaklarında ve dükkânlarında kuşaktan kuşağa sessizce, gizlice devredilen, bir tür lonca adabıyla korunup sürdürülen kadim, kıymetli bir şey gibiydi. Öyle ki, kitaplarda rastladığı güzel ölü delikanlıların hayaletleri bazen şehrin sokaklarında karşılaştığı kanlı canlı delikanlılarda beden kazanıp zuhur etmiş gibi geliyordu ona - başka bir tarihçinin yoksulluğun, kapitalist sömürünün, göçün tezahürleri olarak görüp anlamak isteyeceği "kentsel" emek manzaraları, işin bu tarafına bütünüyle kör olmakla beraber akıllı başka yerlerde olan Koçu için bazen gazetecilik alışkanlığıyla "büyük şehrin" nabzını yoklamak niyetiyle sokulduğu "günlük hayat"ı, bazense düpedüz ölü nevcivanlarını "Sabiha Bozcalı eli ile" canlandırabilmek için güzel yüz, biçimli ayak, hoş jest aranarak gezindiği bir tür genç erkek bedeni parçaları sergisi.

Onun gibi genç erkek güzelliğine düşkün ve kendi gençliğinin üç senesini "geçen asrın sonlarında" (1882-85) bir "çifte hayat" sürerek İstanbul'da geçirmiş tarih-sever şair Konstantinos Kavafis de, asıl şehri İskenderiye'nin sokak ve meydanlarında görüp arzuladığı yoksul delikanlıları kendine mahsus bir kitabı geçmişe (Koçu'nunkinden çok daha uzak bir geçmişe) taşıyor, kitaplarda karşılaştıklarını da yaşadığı İskenderiye'nin sokak ve meydanlarında görür gibi oluyordu. "Onu okurken bilirsiniz ki," der Yorgo Seferis bir yazısında, "yaşadığı zamanın İskenderiye'sindeki genç bir demirci çırağı pekâlâ bir akşam Ptolemaioslar devri Mısır'ındaki bir batakhane boy gösterebilir."⁴ Seferis'in söz ettiği "1909, '10 ve '11 Günleri" adlı şiirinde "Tabii ne bir heykeli dikildi ne de portresi yapıldı onun" diyordu Kavafis "üç kuruşa bedenini satan" güzel demirci çırağı için: Ayağındaki paramparça ayakkabılara, ellerindeki kire, pasa bakıyor, yaptığı ağır işin bedenini nasıl hızla harap ettiğini düşünüyor ve onunki gibi bir güzelliğin rahatça sergilenebildiği, gayriahlaki ya da utanç verici bulunmadan tadının çıkarılabildiği çok eski zamanlara taşınmak istiyordu onu.⁵

Koçu'nun ölü ve canlı nevcivanları da şehirden bahsetmenin az çok erkek güzelliğinden bahsetmek demek olduğu şehrengizlerde bir zamanlar utanmasızca boy gösterebilecekken şimdi ansiklopedide nereye, nasıl sığacaklarını bilemiyorlardı. Marguerite Yourcenar, Kavafis'in aynı şiirinden bahsederken, şairin elleri kir pas içindeki demirci çırağına duyduğu arzuya bastırılmış bir merhametin de eşlik ettiğini söyler.⁶ Arzusu merhamete ne kadar yer bırakıyordu,

Bivefâ serkeşlere
Çek azâbı nedâmet ölüme de çok çek Emin
Nâbekârlar hemdemîn
Zindân olsun girdiğin bağ bağçe rûyî zemîn
Bed duâya bir âmin

EMİN (Çakır) — Asrımız başlarında Ayvansarayda Loncanın en usta zurnacılarından bir kıbtı (B.: Ayvansarayda Lonca); 15-16 yaşlarında tüysüz bir oğlan iken bir köpek olarak tanınmış, çağı geçince köçekliğin sonu sefâlet olduğu için Emine aşırı alâkası olan yine Lonca şöhretlerinden Zurnacı İbrahim ona zurna çalmasını öğretmiş ve çocuk kısa bir zamanda zurnacılıkta ustasını kat kat geçmişti.

Notasını elde edemediğimiz şu hisarbûse-lik şarkı Zurnacı Çakır Eminin köçeklik zamanında, 1885-1890 arasında çıkmıştı:

Çakır Emin henüz gonca
Fahridir annla Lonca
Mest idiyor uşâkını
Şakır şakır oynayınca
Kara oğlan onbeşinde
Erbâbı zevk hep peşinde

Zurnayla hoş taksim yapar
Raks iderek gönül kapar
Görülmemiş böyle dîlber
Şâhi fetân böyle çapar
Kara oğlan onbeşinde
Erbâbı zevk hep peşinde

Aman Çakır gel bu yana
Gönül verdim işte sana
Zurna çalıp göbek atıp
Kıvrarak oynasana
Kara oğlan onbeşinde
Erbâbı zevk hep peşinde

Aman Çakır zurna öttür
Çağın geçer gün bu gündür
Sâkıllık ei levendâne
Topuk vurup kütür kütür
Kara oğlan onbeşinde
Erbâbı zevk hep peşinde

Birinci Cihan Harbi içinde sağ idi, 45-50 yaşlarında, kara yağız, çingenenin erkek güzeliydi.

Bibl.: O. Cemal Kaygılı, Çingeneler; Vâsıf Hic. Not.

(Sol) Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 9. cildindeki "Emin (Çakır)" maddesine eşlik etmek üzere tasarladığı, matbu ciltte yer almayan ama arşivde bulunan illüstrasyon

(Sağ) Matbu 9. ciltteki "Emin (Çakır)" maddesi

Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

Koçu kendini bir tür "kurtarıcı" gibi de görüyor muydu bilmiyorum, ama 1950'ler-60'lar İstanbul'unda hem bizzat çekerek hem toplayarak ansiklopedi arşivine kattığı yoksul delikanlı fotoğraflarına eline makasla kalemi alıp yaptıklarında, Kavafis'in 1920'ler İskenderiye'sinde rastladığı güzel demirci çırağını şiirinde MÖ 3. yüzyıl Mısır'ına taşırken yaptığına benzer bir şeyler vardı: Genç bir kahvecinin –belki kendi çektiği– boy fotoğrafını bir teksir kâğıdının üst tarafına yapıştırıyor, yüzünün daha güzel bulduğu bir yüzle değiştirileceğini, ayakkabılı ayaklarının yerine takunyalı ayaklar, başına da fes koyulacağını oklar çıkarıp küçük çizimler yaparak belirtiyor ve bu "kompozisyon"u varlığını Osman Cemal Kaygılı'nın bir romanıyla Vasıf Hic'in anlattıklarından öğrendiği, "asrımız başlarında" Ayvansaray'da yaşamış kara yağız bir zurnacı olan Çakır Emin'in⁷ ansiklopediye konacak resmi olarak "gerçekleştirmesi" için Sabiha Bozcalı'ya gönderiyordu. Bu kimi zaman maddeye eklediği, kimi zamansa eklemeye elinin varmadığı ya da

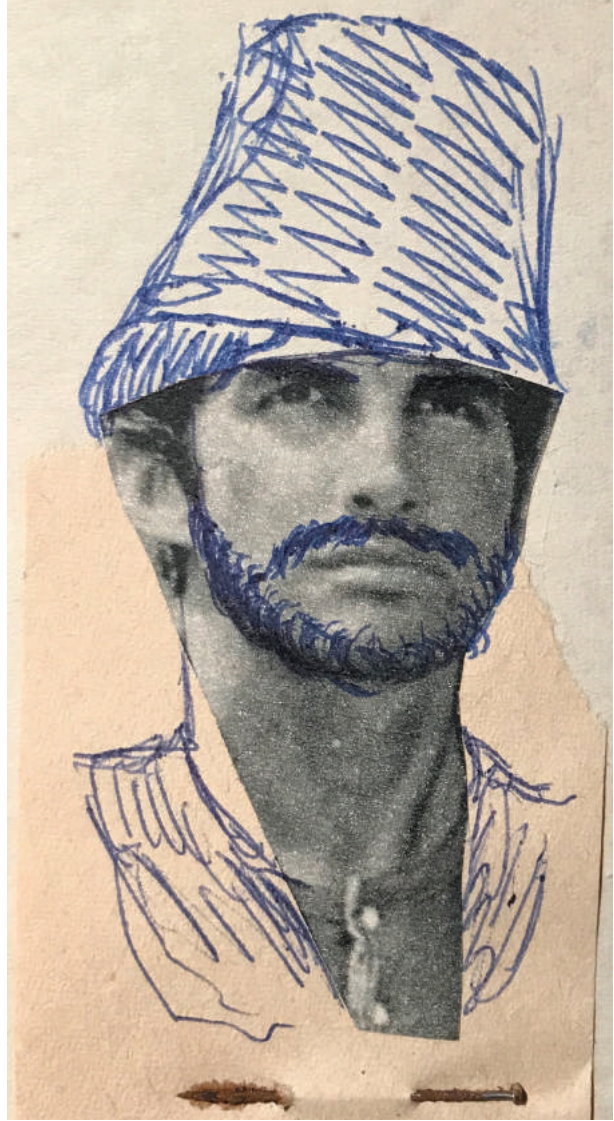
Bozcalı'ya göndermekten bile vazgeçtiği ve arşive kaldırdığı "kurgulanmış" resimlerde geçmişin hakkında pek bir şey bilmediğimiz güzel delikanlısı bugünden nakledilmiş bir yüzle canlanmış, bugünün hakkında biraz daha fazla şey bildiğimiz güzel delikanlıysa onu hırpalayan şehirden aynı yüzle ama başka bir beden ve başka bir kılık ve başka bir isimle kaçırılır gibi geçmişe yollanmış oluyordu.

Tepelerden manzaraları temaşa edilen, kulelerden panoramaları çizilen güzel şehirden çok sokaklarında yüründükçe perde perde açılan, bütün draması göz hizasında cereyan eden şehrin duygusuyla ilgileniyordu Koçu – abidelerle değil endamlarla, bina cepheleriyle değil yüzlerle karşılaşmak heyecandırıyor onu. Bir yüzle, güzel bir yüzle karşılaşmak ve o uçucu karşılaşma anının şehrin bir parçası olma duygusuyla iç içe geçen hatırasını daha sonra bir tür bilgi olarak ansiklopedisine kaydetmek; haklarında çok az şey bildiği o güzel ölü delikanlılara birer yüz verebilmek, yaşadığı şehrin yüzlerini gördüğü –ama

Hatta zaman zaman, ideal olanın müesseselere ve kişilere ait arşiv niteliğindeki her türlü evrak ve resim koleksiyonunun devlet tarafından satın alınmasıyla kurulacak bir tür devasa, nihai İstanbul ya da Osmanlı ya da hayat arşivi olduğuna inandığını düşündüren şeyler söylüyordu. Mesela Andriomenos Fotoğrafhanesi'nin “yetmiş senelik bir müessese olmasına rağmen, ne kadar yazık ki, 1946'da birkaç

peyzaj müstesna, muhafaza edebildiği negatif klişelerin en eskisi ancak on yıllık bir maziye ait idi” ve Koçu’ya göre “müessesenin tasnif ve tanzim edilmiş bir arşivi bulunsaydı, devlet tarafından satın alınmağa değer bir vesika hazinesi olurdu.”¹⁰ Süreyya Fotoğrafhanesi’nin (ya da parantez içinde ayrı bir madde olarak vadedilmiş ama on birinci ciltte neden-se bulunmayan “Foto Süreyya”nın) sahibi Süleyman Süreyya Bükey de “çektği resimlerin orijinal pelikül veya camlarını tasnif edilmiş bir arşiv halinde toplamış ise, ki biz bu münevver fotoğrafçıdan bu mühim işi yapmış olmasını bekleriz, yakın tarihimizin en güzel ve çok kıymetli resim vesikalarına sahip”ti ve Koçu’ya göre “hak olan değeri ödenerek devlet arşivine mal edilmeli”ydi.¹¹ Abdullah Biraderler, Karakaş Biraderler, Gülmez Biraderler, Febüs, Kargopulo fotoğrafhanelerinin negatif cam arşivleri tamamen dağılmış, kaybolmuştu. “Yalnız Sébah-Joallier arşivi halen Sébah Fotoğrafhanesi’nin halefi olan İsmail İnsel’in elindedir,” diyordu Koçu ama ondan da pek ümitli değildi: “Kıymeti verilerek korunmakta olduğunu tahmin etmiyoruz.”¹² “Türkiye’de fotoğraf neşreden resimli mecmuaların öncüleri” olan *Malûmat* ve *Servet-i Fünûn*’un zengin ve kıymetli arşivleri yok olmuştu. Günlük gazetelerin ilk resim koyanları Ebüzziyâzâde Velid Bey’in *Tasvir-i Efkâr* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleriydi ve onların zengin ve kıymetli arşivi de dağılmış, yok olmuştu. “Bugün için İstanbul’un günlük hayatında en faal fotoğrafçılar, hepsi sanatının ehli, ustası olan basın ve ajans fotoğrafçıları”ydı, ancak Koçu “bu sanatkârların da çektikleri resimlerin istikbaldeki değerini düşünerek ellerindeki negatiflerin alfabetik bir tasnifle bir arşivini vücuda getirmiş olduklarını”¹³ zannetmiyordu. Bir de bu kişi ve kurumlardan farklı olarak “alfabetik bir tasnifle bir arşiv vücuda getirmeye” başından itibaren önem vermiş Reşad Ekrem Koçu ve *İstanbul Ansiklopedisi* vardı – ama Koçu ara ara iftiharla varlığını hatırlatıp içeriğiyle ilgili küçük ipuçları vermek dışında (“sayısı kesin olarak bilinmeyen cinâyet destanlarından arşivimizde tam ve noksan 103 destan vardır”,¹⁴ “*İstanbul Ansiklopedisi* arşivinde bu çapkınlık işâretleri lugatçesinden bir nüsha bulunmaktadır”¹⁵) arşivi hakkında kayda değer bir şey söylemiyordu. Arşiv bahsinin geçmesinin pek beklenmeyeceği bir maddede (Bitirim (Abdullah)), aynı anda hem “biz” kipiyle ansiklopedi namına söz alıp hem “o” diye kendisine işaret ederek “R.E. Koçu’nun Belediye Kütüphanesi’ne vakfetmeyi düşündüğü emsalsiz fotoğraf arşivimiz”den söz açıyordu Koçu¹⁶ – ya da Koçu’nun bir vakar ve kurumsallık havası estirme ihtiyacı hissettiği kırılmalı anlarında başvurduğu o sahiplenici koro sesi. “Vakfetmek” diyordu; ayrıca “vakfetmeyi düşündüğü”nü söylüyordu, “vakfedeceğini” değil. Belli ki Belediye Kütüphanesi’nden bir cevap, bir talep, bir karşı hamle bekliyordu. Ama 1961 yılının (ve beşinci cildin) iyimserliğiyle “emsalsiz” sıfatını yakıştırdığı fotoğraf arşivini, 1971 yılında (on birinci ciltte) kötü geçen on yılın ve anlaşıldığı kadarıyla Kütüphane’den ses çıkmamasının yapmaya mecbur

ettiği tenzilatla daha düşük perdeden hatırlatacaktı Koçu: “*İstanbul Ansiklopedisi*’nin hiç küçümsenmeyecek fotoğraf arşivi, bilhassa çağdaş İstanbulluların kılık kıyafetleri ve günlük yaşayışları bakımından bu müessesenin [Foto Sel] büyük dostluk eseri yardımı ile kurulmuştur; en asıl tarafı da, Foto Sel sahiblerinin, *İstanbul Ansiklopedisi*’nin ne kadar azametli bir iş yapmakta olduğunu ve bu büyük şehir kütüğünün yayınının bir ticarî teşebbüs olmayıp akademik bir hüviyet taşıdığını anlamış olmalarıdır.”¹⁷

İstanbul Ansiklopedisi arşivinde çeşitli örneklerine rastlanan “kurgulanmış” genç erkek resimlerinden biri

Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma,
Reşad Ekrem Koçu Arşivi

Ama artık her şey için biraz geçti. Sermayedarıyla ortaklığı bozulan Koçu 1965’te, yedinci cildin yayımlanmasından sonra Sirkeci’deki yazıhaneyi boşaltmış, Göztepe’de bir apartman dairesine taşınmıştı. Şehrin kalbinden, matbuat âleminin nabzının attığı Cağaloğlu’ndan uzaktı artık. Özay Aslan gibi ansiklopediyi heyecan verici bir yarı-kültürel yaz meşgalesi olarak gören ve “yerinde tespit”e yollayabileceği hevesli gençlerin de ayağı kesilmişti büyük ihtimalle. Sirkeci’deki bir hana gidip gelmekle Göztepe’deki bir dairenin kapısını aşındırmak aynı şey değildi.

"Arşivimiz" Sirkeci'den Göztepe'ye nasıl taşınmıştı? Belki devlet dairelerinde, kalemlerde "Birinci Cihan Harbi'ne kadar" kullanılan o "battal torbaları"na doldurup götürmüşlerdi (bkz. Battal Sandığı, Battal Torbası).¹⁸ Peki ya sonra? Belediye Kütüphanesi'ne vakfetmekten vazgeçtiği anlaşılan o hiç küçümsenmeyecek fotoğraf arşivini Koçu kutularda mı tutmuştu, zarflarda mı ya da orada daha iyi muhafaza edilir diye Foto Sel'e mi emanet etmişti? ("Foto Sel'in bize olan dost yardımının şükran vecibesi olarak buraya ne yazsak azdır."¹⁹) Ya da saklamamış, bir noktadan sonra saklamaya devam etmenin anlamsız olduğuna karar vermiş ve –kimbilir– eşe dosta dağıtmış ya

çıkanlar odadaki uzun beyaz masalara istiflendikçe sadece *İstanbul Ansiklopedisi*'nin arşivinin değil, Reşad Ekrem Koçu'dan evrak-ı metruke namına kalmış her şeyin de orada, o masaların üzerinde, önümüzde olduğunu anladık. Paslı zımba izleri. Üstünde "Babamın yazıları" yazan bir zarfın içinde babasının bir zamanlar bir mahalli gazetede çıkmış bütün yazılarının kesikleri vardı. Ansiklopedi arşivinin mi parçasıydı bu zarf, Koçu'nun kişisel arşivinin mi? Koçu'nun ansiklopedininkinden ayrı bir kişisel arşivi var mıydı? Yok muydu? Bunun bir önemi var mıydı? "Hatırlıyor musunuz öyle bir şey," diye soruyorduk Koçu'yu son zamanlarında tanımış, evine girip çıkmış kişilere, "iki

TEPELERDEN MANZARALARI TEMAŞA EDİLEN, KULELERDEN PANORAMALARI ÇİZİLEN GÜZEL ŞEHİRDEN ÇOK SOKAKLARINDA YÜRÜNDÜKÇE PERDE PERDE AÇILAN, BÜTÜN DRAMASI GÖZ HİZASINDA CEREYAN EDEN ŞEHRİN DUYGUSUYLA İLGİLENİYORDU KOÇU – ABİDELERLE DEĞİL ENDAMLARLA, BİNA CEPHELERİYLE DEĞİL YÜZLERLE KARŞILAŞMAK HEYECANLANDIRIYORDU ONU.

da ayıklayıp atmış olabilir miydi? Daha sonra? Koçu bir apartman dairesinde ortasına gömülü halde zar zor dört cilt daha çıkarıp 1975'te öldükten sonra neler gelmişti arşivin başına? Başka nerelere taşınmış, nerelerde, ne şartlarda beklemişti? Ne kadarı dağılmış, ne kadarı ıslanmış, ne kadarı kaybolmuş, ne kadarı sahaflarda ve mezatlarda satılmış, ne kadarı yağmalanmıştı?

Koçu'dan ve *İstanbul Ansiklopedisi*'nden geriye kalmış, Türkiye gibi kitaba, evraka, arşive ihtimam sicili yerlerde sürünen bir ülkede kırk küsur seneyi tamamen yok olmadan atlatabilmiş 62 koliyle 2018 yazında bir gün, Bankalar Caddesi'ndeki eski Osmanlı Bankası binasının yüksek pencereleri Kamondo Merdivenleri'ne bakan bir odasında karşılaştım. İlk romantik ürperti dalgasıyla hüznü kâğıt yığınının etrafında biraz gezindikten, üstleri açık kolilerin içlerine anlamadan göz attıktan sonra geri çekildim ve biraz daha serinkanlı olmaya, karşımdaki ansiklopedi enkazının atlattığı badireleri, o odaya varana kadarki macerasını hayal etmeye çalıştım. Olaylardan çok yerler, kuytu Bachelard köşeleri geldi gözümün önüne: bazı karanlık arka odalar, rutubetli bodrum katları, çökük sunta raflar, boz badanalı duvar diple-ri, kireci dökülen tavanlar, radyatör önleri, delik deşik naylon torbalar, adi mukavvadan koliler, gardırop tepeleri, balkon demirleri. Nesnelerin uzun, sessiz, ağır zamanını birkaç senede bir kesintiye uğratan, torbaları aralayan ya da kolileri açan ve çok beklemiş kâğıdı aniden hava ve çıplak sarı ampul ışığıyla temas ettiren meraklı sahaf, koleksiyoncu, eskici, yayıncı elleri; dosyaları, kâğıtları, fotoğrafları evirip çeviren sabırsız parmaklar; bir şeyler arayan, ama bulmayı umdukları, bulacaklarını hayal etmiş oldukları dışındakileri o kadar da ilginç bulmayan gözler. "Pek de bir şey yokmuş." 1979, 1986, 1996, 2002. Tekrar kapanan ve beklemeye, eskimeye kaldıkları yerden devam eden koliler.

Sonraki günlerde koliler açıldıkça ve içlerinden

ayrı arşiv mi vardı, bahsi geçmiş miydi böyle bir şeyin hiç ya da evine gittiğinizde gördünüz mü?" Hayır, öyle bir şey duyduklarını, gördüklerini hatırlamıyorlardı. Çok zaman geçmişti aradan, tek hatırladıkları tıklım tıklım dolu raflar, dolaplardı.

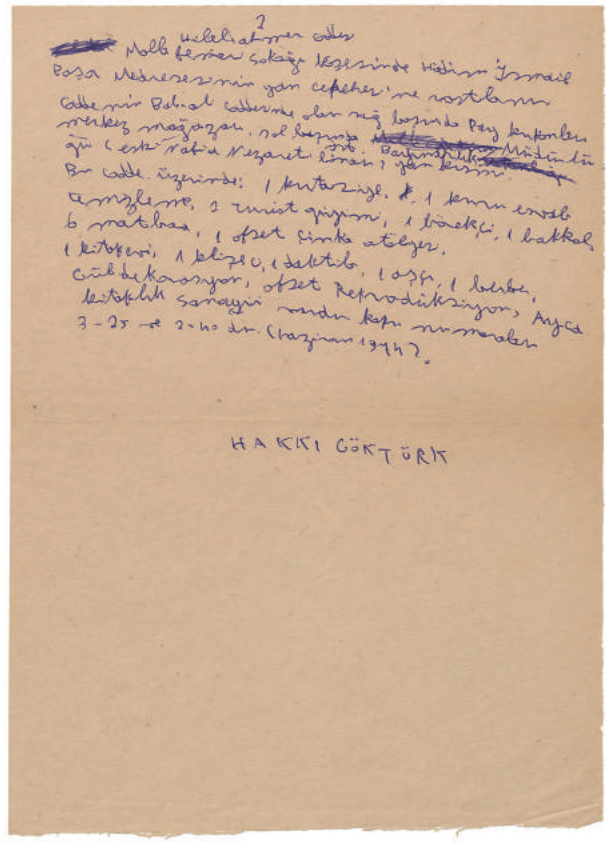
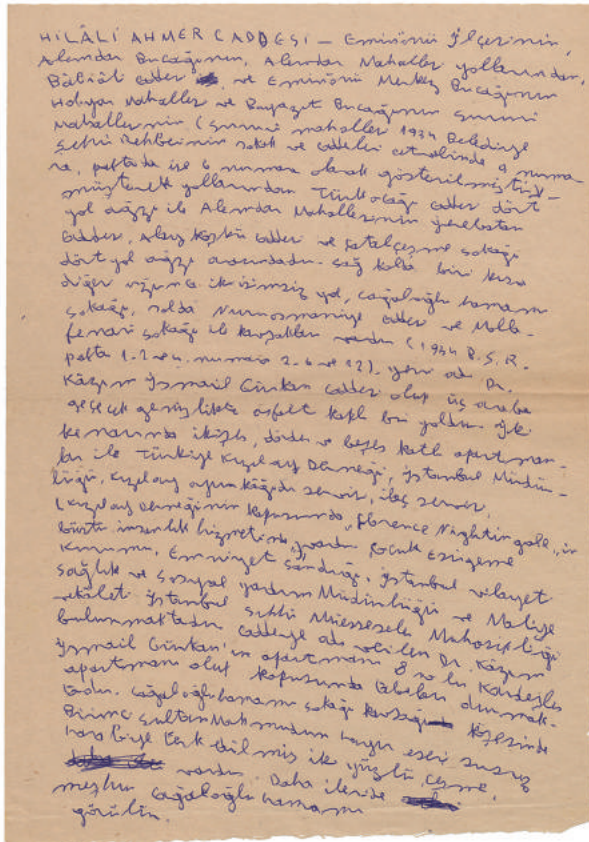
1940'lı, 50'li, 60'lı, 70'li yılların eser-i cedidleri, dosyaları, telli klasörleri, antetli kâğıtları, zarfları, pelür kâğıtları, pulları, ataçları. Listeler, listeler, listeler. Jale Hanım; Jamanak; Jandarma. İsmail, Hafız; İsmail, İspir; İsmail, Kâhya. Hem olamamış, başlayamamış bir şeyin parçaları gibiydi bütün bunlar, hem de olabildiği kadar olmuş ve yarım kalmış bir şeyin parçaları; hem yeni başlamış bir inşaatın taşları gibiydiler hem de bir harabenin. Neye baktığımızı, neyin niye burada olduğunu, bunun kimin el yazısı, şunun kimin fotoğrafı olduğunu anlamamız vakit alacaktı, "azametli bir mesai" gerekecekti. *İstanbul Ansiklopedisi* nadiren bir şeyleri arayıp bulduğumuz, çoğunlukla bir şeylerle onları aramazken karşılaştığımız bir kitapta ve belki de o yüzden belirli güzergâhları bellemiş şehirli-lerin hedefli kararlılığından çok şehrin yer yön duygusu zayıf sakinlerinin sokaklardaki hafif baş dönmeli şaşkınlığına denk düşüyordu. Alfabetik sıralamadaki küçük hatalar ve gariplikler, kaldırım kenarında bitmiş (belediyenin gözünden kaçmış) ayrık otları gibi bazı maddeleri biraz gizliyor, yanlarındaki resimlerse o beklenmedik, gizli kalmış maddelerle karşılaşmayı mutlu sürprizlere benzetiyordu. Şu fotoğraflardaki oda, raflar, kitaplar – Koçu'nun evi olabilir miydi? "Kitapların sırtlarındaki yazıları seçebilir miyiz? Belki o zaman..." Dosyaların, madde taslaklarının, fotoğrafların arasında gözümüze bazen kaçışan küçük böcekler, bazen bir şeyin her yere saçılmış kırıntıları gibi görünen daktilo harfleri. Sabiha Bozcalı'ya gidecek resim siparişleri, Sabiha Bozcalı'dan gelmiş resim siparişleri. Sabiha Bozcalı'nın elinden çıkmadığını hemen belli eden bir resim: Ressamı kim? Koçu'nunki olmadığını hemen anladığımız bir el yazısı: Acaba kimin? Zünnunoğlu; Züppeler; Zürefa Sokağı.

Sonra, bazen, bazı şeyler, bazı kişiler, bazı sokaklar arşivde var mı, yok mu – hiç mi yok, yoksa yüzlerce şey gibi Koçu tarafından bir teksir kâğıdının sol üst köşesine isminin yazılmışlığıyla mı kalmış ya da hakkında malzeme –kupürler, kupürler, kupürler– toplanmış da maddeleşmemiş mi ya da her şeyi bitmiş ve hazır mıymış merak ediyor, aramaya girişiyordum. Yolu İstanbul'dan geçmiş bir sürü başka yazar, şair vardı ama hayır, bir "Kavafis" maddesi yoktu. "Fermor, Patrick Leigh: 1933 yılında, on sekiz yaşında bir delikanlıyken Avrupa'yı bir uçtan bir uca yürüyerek katetmeye karar vermiş ve Hollanda'dan başladığı yayan seyahatini İstanbul'da tamamlamış İngiliz seyyah ve yazar." diye başlayan bir maddeyi bulamayacağımı bile bile aradım. "Cağaloğlu Hamamı" maddesinde densiz hamamcıya çıkışırken abart-

mamıştı Koçu, evet, kabarık bir "İstanbul hamamları" dosyası vardı. "Mühürdarzâde Hanı": Yoktu. "Özay Aslan": Yoktu. "Hilâli Ahmer Caddesi": Vardı. Hakkı Göktürk'ün el yazısıyla iki sayfalık madde orada, on üçüncü ya da on dördüncü cilde girmeye hazır, sırasını bekliyordu işte. "Üç araba geçecek genişlikte asfalt kaplı bir yoldur."

Ama sondaki "tespit tarihi" beklediğim gibi Eylül 1962 değil, Haziran 1974'tü. İşini haritaya değil harfe göre gören Göktürk C işiyle H işini birbirine karıştırmamayı bilmiş, Hilâli Ahmer Caddesi'ne on iki sene sonra, sıra nihayet H'lere geldiğinde uğramış, sokağı boydan boya yürüyüp maddesini kaleme almış ve *İstanbul Ansiklopedisi* arşivine teslim etmişti.

EMRE AYVAZ - YAZAR

Hakkı Göktürk'ün kaleme aldığı ve arşivde bulunan "Hilâli Ahmer Caddesi" maddesi

Kadir Has Üniversitesi Bilgi Merkezi - SALT Araştırma, Reşad Ekrem Koçu Arşivi

DİPNOTLAR

- * Bu yazının çeşitli aşamalarında rica ettiğim yardımlarını esirgemeyen Meriç Öner, Lorans Tanatar Baruh (SALT), Fatma Çolakoglu (SALT), Mehtap Kuru (SALT) ve Masum Yıldız'a (SALT) teşekkür ederim.
- 1 Reşad Ekrem Koçu, "Cağaloğlu Hamamı Sokağı", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1963), s. 3341.
 - 2 Reşad Ekrem Koçu, "Cağaloğlu Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1963), s. 3337.
 - 3 Reşad Ekrem Koçu, "Bitirim (Abdullah)", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961), s. 2824.
 - 4 Yorgo Seferis, *On the Greek Style: Selected Essays in Poetry and Hellenism*, İng. çev. Rex Warner ve Th. D. Frangopoulos (Londra, 1966), s. 173; Akt. Robert Liddell, *Cavafy: A Biography* (Londra: Duckback, 2002), s. 194-195. (Çeviri bana aittir).
 - 5 C. P. Cavafy, "Days of 1909, '10, and '11", *Collected Poems* içinde, İng. çev. ve yay. haz. Daniel

- Mendelsohn (NY: Alfred A. Knopf, 2010), s. 156. (Çeviri bana aittir).
- 6 Marguerite Yourcenar, "A Critical Introduction to Cavafy", *The Dark Brain of Piranesi and Other Essays* içinde (NY: Farrar Straus Giroux, 1985), s. 177.
- 7 Reşad Ekrem Koçu, "Emin (Çakır)", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 9 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1968), s. 4542.
- 8 Reşad Ekrem Koçu, "Et, Yeniçeri Kışılarının Günlük Eti", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5387.
- 9 Gustave Flaubert, *Madame Bovary*, İng. çev. Lydia Davis (NY: Penguin Books, 2010), s. 32. (Çeviri bana aittir).
- 10 Reşad Ekrem Koçu, "Andriomenos (Nikola) ve Andriomenos Fotoğrafhanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1959), s. 852.
- 11 Reşad Ekrem Koçu, "Bükey (Süleyman Süreyyâ)", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1963), s. 3163.

- 12 Reşad Ekrem Koçu, "Fotoğraf, Fotoğrafhaneler", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 11 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5825.
- 13 Reşad Ekrem Koçu, "Fotoğraf, Fotoğrafhaneler", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 11 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5825-26.
- 14 Reşad Ekrem Koçu, "Cinâyet Destanları", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965), s. 3576.
- 15 Reşad Ekrem Koçu, "Çapkınlık İşaretleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965), s. 3739.
- 16 Reşad Ekrem Koçu, "Bitirim (Abdullah)", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961), s. 2825.
- 17 Reşad Ekrem Koçu, "Foto Sel", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 11 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5826.
- 18 Reşad Ekrem Koçu, "Battal Sandığı, Battal Torbası", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4 (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960), s. 2213.
- 19 Reşad Ekrem Koçu, "Foto Sel", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 11 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), s. 5826.

Reşad Ekrem Koçu ve Bağlamları

SELİM S. KURU*

DOSYA

**REŞAD EKREM KOÇU TÜM ÇALIŞMALARI
VE HEPSİNİN MERKEZİNE YERLEŞEN
ANSİKLOPEDİSİYLE, OKURLARIYLA SÜREKLİ
İLETİŞİMDE KALIP, ONLARI YAZIHANESİNE
DAVET EDEREK HAYALİ BİR CEMİYET
KURMAKLA KALMAMIŞ, BİR TÜR EVREN
OLUŞTURMUŞTUR.**

2010 yılında *National Geographic Türkiye* dergisi, Orhan Pamuk'un daha sonra *İstanbul: Hatıralar ve Şehir* adlı anılarının bir parçası olacak "Şehrin Ruhu" adlı denemesine yer verdiğinde, Doğan Kitap 2001'den beri Reşad Ekrem Koçu'nun eserlerini yeniden yayınlamaktaydı. Orhan Pamuk'un metni Koçu'nun eşcinsel olup olmadığını konu edinen kısa sürecek bir tartışma yaratır. Bu tartışmayı ele alan yazısının başlığında Murat Bardakçı, Koçu'yu 'cemal aşığı' olarak tanımlar.¹ Osmanlı seçkin töresinin önemli bir parçası olan mahbub-perestlik, yani güzel erkeklere tapınma olarak da adlandırılan bu aşk öğretisi her dönemde tartışmalara konu olmuştur. Bu öğreti, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı yazın türlerinin, örneğin ga-

zel biçiminin belkemiğini oluşturan, eğitilmiş erkekler arasında deneyimlenen bir kılıf iken Tanzimat sonrasında erkek kadın ilişkilerinin dönüşümüyle belirlenen yazın türlerinde çoklukla silinmiştir.² Bu öğretiyi biçimlendiren deneyim giderek yeni kurumsal yapılanmaların salınladığı ahlak söylemlerinin dışına düşmüş, eşcinsellikle özdeşleştirilerek, 'Osmanlı' olarak üretilen bir arzu ve nefret nesnesi yargılanırken işe koşulan aygıtlardan birisi olarak kullanılmıştı. Farklı bir kimlikten çok, öznesi ve nesnesi eril bir arzuyu ve kuralcı bir eylemi imleyen cemal aşkı geçmiş zamanların Türkçesinde çeşitli türlerde yazılı yapıtlara konu olmuşken günümüzde daha aykırı yönelimler için geçmişten gelen bir onanma olarak da kurgulanabiliyor.

Koçu'nun cinselliği konusundaki tartışmaya başka bir haberde dahil olan Semavi Eyice, Orhan Pamuk'un yazısında *İstanbul Ansiklopedisi*'ni bitiremeyeşini eşcinsellik ve alkolizmiyle ilişkilendirmesine karşı çıkar ve "Eşcinsel olduğu doğrudur ama ansiklopedinin bitmemesiyle bunun bir alakası yok." der ve eşcinselliğinin gençlik zamanlarından gelen bir yönü olduğunu belirtir. Aynı haberde Yaşar Kemal de Koçu'nun alkol tüketmesine karşın alkolik olmadığını söyleyerek "Homoseksüelliği bir rivayettir. Söylenirdi ama ben hiç hissetmedim." der.³ Bugün Koçu'nun dönemine göre, hatta bugün için bile ay-

Reşad Ekrem Koçu,
gençlik fotoğrafı
Kadir Has Üniversitesi
Bilgi Merkezi - SALT
Araştırma, Reşad
Ekrem Koçu Arşivi

çükten bir günlek giyilir, kollar bol yeni ve daima dirseğe kadar sıvalı, düğmeler asla iliklenmez, sine üryan, memeler muhakkak görünecek, göğüs kılı ile kollar ustura ile tıraş edilir, iki meme ortasında yalnız bir tıraş kıl bırakılır, onlara da birer küçük inci, boncuk geçirilip düğülenir, adımı «sine perçemi» denilirdi. Beşe de, başdakının eşi şal kuşak sarılır, bir ucu yere sarkıktır, güya leventâne denilen it adımı ile yürünürken yerde sürünürdü. Kısa paçalı iç donu, üstüne de kısa diz çuğuru giyilirdi. Çuğurun da diz üstündeki don paçaları görünecek kadar kısa olamı makbuldü. Vakanüvislerin tâbiyyile «itlikten kınlaye» dizler, baldırlar çıplak, ayak-

lar da yalındı; yalın ayaklara yağışlı günlerde, kışın, var ile yok arası, çifti elleri dirhem çekmez «Galata Yemenisi» geçirilirdi, bu yemenilerin yüzü gayet küçük, ayak parmaklarının yalnız tırnaklarını tutar, parmak emelleri görünür, arkası da gayet kısa, topuğu hemen söyle bitiminden tutardı. Güzel günlerde o yemeniler de giyilmez, sokaklarda yalın ayak dolalırdı. Kışın omuzlara beyaz yünden bir Cezayer borusu atılırdı.

Bu küllhâni, biçim modası İstanbullu öylesine sarmıştı ki, beyzâdeler, paşazâdeler dahi birer kat Cezayer kesimi esvap yaptırılardı, yanlarında yüzlerine güneş vurmazın diye semsiye açmış lalalarla İstanbul sokaklarında yalın ayak dolalırdı, şakır şakır altın sırmalı ve inci işlemeli eyerler vurulmuş atlara yalın ayak bindiriler.

Ruseuk âyanı
Alemdar Mustafa Paşa ye-

Yalın ayaklı İstanbullular, soldan sağa: tulumbacı, dut satan küllhanbeyi, bahçeci
(Resim: fotoğraflardan S. Bursalı eli ile)

niçerilerin tahttan indirildiği Üçüncü Sultan Selimi tekrar tahta çıkmak üzere İstanbulla gelirken, aynı maksadla, her birinin binlerce seçkin askeri bulunan Rumeli âyanlarını da beraberinde getirmişti. Bunların arasında Serez âyanı İsmail Beyin biri ondokuz biri de onaltı yaşlarında iki oğlu vardı, İsmail Bey, İstanbul görmek fırsatı olduğu için bu küçük delikanlıları da yanına almıştı. Bu beyzâdeler İstanbul kibar evlâdlarının Cezayer Kesimi purpur kıyafetlerine özendiler ve babalarından gördükleri birer kat Cezayer Kesimi esvap ısmarladılar. Son derecede vekarlı, ciddi adam olan İsmail Bey bunu duyunca divâneye döndü, ikisini de ayağının altına alıp döğür ve bu sevdadan vazgeçirebilirdi, fakat, baba dayığı da olsa evlâdlarının kırılacak izzeti nefsinin düğünü ve meseleyi mürebbi rekâs ile halâtti, evvelâ, terziye haber yollayarak sipariş edilen esvapların geç verilmesini emretti, sonra kapusundaki bütün yamağmalara, seyislerine, şamar oğlanlarına birer kat hazır Cezayer Kesimi esvap aldırtarak giydirdi, ve sonra ağır hakaretle sırtlarından çıkarttı; bunu gören beyzâdeler de sipariş ettikleri esvapları alırdır giymediler, İstanbul sokaklarında, kaldırımlarında yalın ayak dolasamadılar.

Beki berber dükkânlarında temizliğe sonderecede riayet edilirdi. Yeniçeri Ocağının lâğvına kadar da müstakil berber dükkânı yoktu; en küçüğünden en büyüğüne, müstakilleme kadar kahvehanelerinin bir köşesi berber dükkânı olarak tanzim edilirdi, küçük kahvehanelerde kahveci bir-

Yalın ayaklı hammam tipleri
(Resim: fotoğraflardan S. Bursalı eli ile)

zat berberlik yapar, büyük kahvehanelerde de en usta berberler çalışır.

Dükkânların zemini taş döşeli olmasa, berber kalfaları ile çıraklarının da yaz ve kış yalın ayak ve yalın ayaklarında nalin ile çalışmaları mecburi idi. Bu mecburiyetle, çıplak ayağın çoraplı ayaktan daha kolay temiz tutulacağından, ellerini yüze sürecekle olan kalfa ve çırakların boğ zamanlarında ellerini ayaklarına götürme ihtimaline karşı konduğu muhakkaktı.

Berber nalinleri gayet süslü yapılır, üstüne rengarenk kadifeden, som sırma işlemeli tasarımlar (çukür, hattâ bu tasarımlara küçükük aynacıklar dahil yerleştirilirdi.

Yalın ayaklı İstanbullular, soldan sağa: kışın, mavunacı, dükkancı çırığı
(Resim: fotoğraflardan S. Bursalı eli ile)

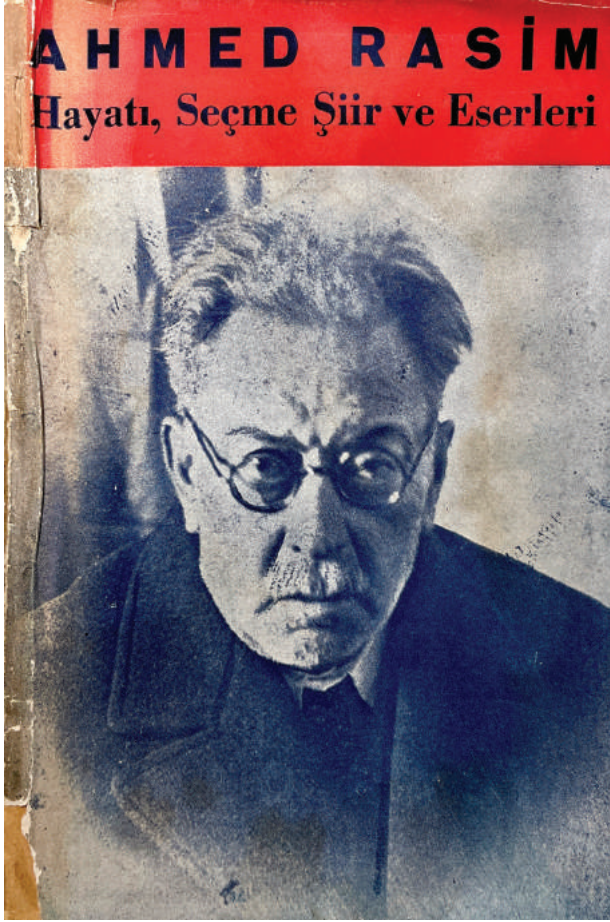
"Ayak (Çıplak, yalın)," İstanbul Ansiklopedisi

kırı eğilimlerini toplumsal baskılara karşın inatla dile getirişinin ansiklopedinin ve diğer eserlerinin incelenmesinde önemli olduğu tartışma götürmez. Koçu'nun eşcinsel olup olmadığından çok içinden geldiği erkek kültürü içinde ilgi ve eğilimlerini yazıyla dönüştürerek dile getirebilmesi, tarih bilgisi ve kıvrak diliyle, ansiklopedinin biçim ve biçiminin yansıttığı estetik duyarlılığıyla, öncülleri ve çağdaşlarıyla kurduğu iletişimle, aksilik ve geçimsizliklerine karşın örgütlenme yeteneğiyle açıklanabilir. Koçu yalnızca 30'lu yaşlarında tasarlamaya başladığı *İstanbul Ansiklopedisi* üzerinden değil, içinde kendisini var edebildiği erkek kültürü ve bu kültür üzerinde yarattığı etkiyle de incelenmelidir.

Reşad Ekrem Koçu, genel olarak döneminin karmaşık bir milliyetçilikle belirlenmiş erkek kültüründen beslenen eserlerinde, ansiklopedisinde, hatta gazetelerde yayımlanan resimli "Tarihimizde Garip Vakalar" serisi gibi tefrikalarında genç erkeklere eğilimi ve ilgisiyle, özelde ayak fetişizmiyle, bu kültürden ayrılır. Ancak bu eğilim ve ilgiler hiçbir zaman farklı bir kimlik kurgusu olarak belirmez. Cinsel eğilimlerini de vurgulayan çeşitli çalışmalara konu olan *İstanbul Ansiklopedisi*'nde yer alan yazılarında Koçu, eğilim ve ilgilerini yansıtan aykırı kişiler ve sırasında İstanbul'la ilgisi zorlama gibi görünecek 'çıplak ayak' gibi maddeler üzerinden ikircikli, kolaylıkla saptanamayan bir söylem geliştirir.⁴ Diğer eserlerine de konu olan, genelde ansiklopedi bağlamında o dönemlerde

yazıya gelmesi usamlanamayacak, bilimsel çalışmaların dışına düşen kişiler ve olaylar üzerinden geliştirilen bu parçalı söylem en az mahbub-perestlik kadar dolaylıdır ve yazılı kültürde herhangi bir kimliğe evrilmez. Ansiklopedi bu açıdan, Koçu'nun hayatı boyunca sürdürdüğü diğer yazılarıyla birlikte düşünülmelidir. *İstanbul Ansiklopedisi* Koçu'nun diğer eserleriyle iletişim içinde gelişen geniş alfabetik bir liste, belki de bir ansiklopediden çok kişisel eğilim ve ilgilerini de yansıtan, Koçu'nun tekrar tekrar belirttiği üzere, bir kütüktür.

Koçu, eserlerini sıklıkla alıntılıdığı, ustası olarak belirlediği Ahmed Rasim'in (1864-1932) aksine kendi yaşam öyküsünü dillendirmez.⁵ Koçu'nun kendisinden söz etmeyi sevmediği anlamına gelmemeli bu. Kendisiyle yapılan söyleşiler ve arkadaşlarının anılarından, Koçu'nun kendisinden söz etmekten çekinmediği anlaşılır.⁶ "Niçin Evlenemediniz" konulu bir ankette verdiği yanıtta, soruyu düzeltir ve "Demek neden evlenemedim? Mamafih, sualinizi neden evlenemediniz şeklinde kabul ediyorum. İsteseydim evlenirdim. İstemedim. Bunun da sebebi, annemle babama ziyadesiyle düşkünlüğüm idi. Yani gerek ben gerek rahmetli ablam Halet Ekrem Hanım, bir türlü geçinemeyen annemle babamın ayrılmasına mâni olmak için evlenmedik. Sonra da evlenecek çağlar geçiverdi." Bu yanıt birçok açıdan ilginçtir; bir evliliğin yıkılmaması için fedakârca vazgeçilen ve zaman aşımına uğrayan evlenme açıklaması, belki de biraz ön yargıyla, bir sa-

Reşad Ekrem Koçu, *Ahmed Rasim, Hayatı Seçme Şiir ve Eserleri*
İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1938

vunma olarak görülebilir. Yine de bu açıklamayla nasıl bir kimliğin örtüldüğü belli değildir.

Koçu kendisine bir kimlik belirlemez, aksine ünlü kişiler ve de kendi seçtiği 'ünsüz kişiler', tarihçe önemli olaylar ve bir nedenle ilginç bulduğu önemli sayılabilecek, cinayetler gibi gündelik olaylar arasındaki gerilimli içerik, bunları bir arada tutan tanımlanmamış bir İstanbul çerçevesinde yazdığı romanları, derlemeleri, çevirileri, incelemelerinin konuları parçalanmış bir kimliği, ya da dönemin erkek kimliğinin çeşitliliğini yansıtan bir kimliksizliği gösterir. İstanbul çerçevesi, diğer yazdıklarıyla sürekli iletişim içinde olan *İstanbul Ansiklopedisi*'nde alfabetik ve şehrin derinlemesine çetelesini tutan bir kütüğe dönüşür. *İstanbul Ansiklopedisi* son dönem incelemelerinde sıklıkla yinelandığı üzere bir arşiv olarak düşlemlenebilirse de basılmış biçimiyle adlandırıldığı gibi bir ansiklopedidir ve yayımlanmaya başladığı günlerden itibaren de, 'güvenilmezliği' vurgulanmakla birlikte bu amaçla kullanılmıştır. Bu 'güvenilmezlik' bir başvuru değeri taşıyan *Ansiklopedi*'yi üçüncül bir kaynak olarak gözlemlenmeye itmişse de son yıllardaki kimlik tartışmalarının da etkisiyle ansiklopedi eşsiz bir birincil kaynak olarak irdelenmeye başlamıştır.⁷

Koçu'nun ansiklopedisinin iskeletini tanımlanmayan bir 'İstanbul' oluşturur. Şehrin bölgeleri, insan ve hayvan kümeleri, şehrin başına gelen ve içinde yer alan seçme olaylar ve şehirle ilişkilendirilen kişilerin biyografileri, bu tanımlanmayan şehir iskeletine bağ-

lanan dizgeye gelmeyen ögeler olarak yayılırlar. Bir bakıma dış sınırları belirlenmeyen İstanbul'un içi geçmişten bugüne alfabetik düzenin alt üst ettiği bir çizgisellik çerçevesinde genişler, ayrıntılandırılır. Evlerden sokaklara ve semtlere değişik genişlikte merceklerin içinde bazı kişiler aykırı eylemleriyle yüzeye çıkar, ün getirmiş kişilerse bunları dengeleyerek ansiklopediye bir yetke katarlar. İnsan kümeleri, örneğin esnaf, Ermeniler, Arab Halayıklar ve Arab Bacılar, ya da semtler de bu kişiler gibi yetkeyi pekiştirerek aykırı kimlikleri nedeniyle kütüğe sızan kişileri, olağanüstü olayları, sırasında aykırı bir zarfı konu edinen girdileri çerçevelerler, kütük bir ansiklopedi olur. Öte yandan bu aykırı girdiler modernist bir darbeyle ansiklopedik olanı bir kayıt defterine, Koçu'nun mütereddid bir biçimde kavram olarak ansiklopediyle eşleştirip durduğu bir kütüğe dönüştürür. Bu bir kütük müdür, yoksa ansiklopedi midir? *İstanbul Ansiklopedisi* iki türde yerinden oynatan bir emek ürünüdür. Bugün bir anlamda Koçu'nun eserinden beslenen *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* ve *Antik Çağdan Günümüze İstanbul Ansiklopedisi* önemli katkıları sunarlarken *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yarattığı etkiyi yaratamıyorlar.⁸ Şaşkınlık, arzu, okurda kıskırılan olası duygulanımlara bu ansiklopedileri belirleyen bilimsel dilce ket vurulur.

Koçu'nun 1930'larda yayımlamaya başladığı ve yaşamının sonuna dek yayımlamaya devam ettiği sayısız kitap ve makalelerine ilk kez 1944'te fasikül fasikül beliren ve daha sonra 1958'de yeniden sil baştan farklı bir boyutta başlayarak on bir cilde ulaşan ansiklopedi bir merkez oluşturur. Koçu'nun emeğini besleyen, bir arşiv oluşturmaktan çok, yazdıkları ve ısmarlayıp değiştirerek yayımladıkları yoluyla bir eklerle çoğaltma, Osmanlı, Türk, erkek, cinsellik, tarih gibi kavramları ötekileriyle yanyana, kavramsal genellemeler değil tek örnekler üzerinden, daha önce de vurguladığım gibi tanımlanmasına gerek duyulmayan, aslında tanımlanamayacak, ama tutkuyla hayatının merkezine yerleştirdiği bir İstanbul düşlemi içinde ele alma, yansıtmaya çabası gibi görünüyor. Bu çaba tarihsel bilgiyi, akışkan, okuru kıskırtacak, satır aralarında gizlenmiş olan, kaybolmakta gündelik birleştirerek özgün ancak darmadağın, bir arşiv bilinciyle düzenlenen bir derlemeyi yazarın çocuksu tutkularından hız alan bir ansiklopedi olarak gerçekleştirir. Koçu belki de Kamil Kepcioğlu'nun (1872-1952) meşhur "Bursa Kütüğü"nden ilhamla, ansiklopedisini bir kütük tutma olarak nitelemiş, bu iki tanımlamayı dönüşümlü olarak kullanmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın 1930'da yayımlanmaya başlanan *Son Asır Türk Şairleri* adlı biyografik derlemesi de bir tür kütük olarak ansiklopedinin ardındaki etkilerden sayılmalıdır.⁹

Bardakçı yukarıda sözü edilen yazısında Koçu'nun eserlerini iki grupta toplar: "bilimsel kitapları ve halk için yazdıkları". İlkine Koçu'nun 1934 tarihli *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar* kitabını, ikinci gruba ise *İstanbul Ansiklopedisi*'ni örnek olarak gösterir.¹⁰ *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 'halk' için yazılmış olması

tartışma götürür, Koçu döneminin yöneldiği halkçılık öğretisini arzusuna araç olarak kullanıyor gibidir. Ancak her iki eserde de üzerinde daha ayrıntılı düşünülmesi gereken bir tarih yaklaşımı geliştiren Koçu'nun hayran olduğu, bazı çekincelerle saygı gösterdiği hocası Ahmed Refik Altınay'ın (1881-1937) etkisi söz konusudur. Ancak Koçu, Altınay'ın geliştirdiği 'kadınlar saltanatı' gibi genel tarihsel bir çerçeveyi bu eserlerinde göz önünde bulundurmaz. Çok kısa bir değinme dışında bir girişle tanımlanmayan *Osmanlı Muahedeleri*'nde de *İstanbul Ansiklopedisi* gibi açıklayıcı bir çerçeve yoktur, tarih boyunca Osmanlıların diğer güçlerle gerçekleştirdikleri anlaşmalar geniş özetlerle kronolojik olarak listelenir. 'Halk'a yönelik olduğu savını taşıyan yazılarında ise Altınay'ın hedeflediği bir eğlendirerek eğitime ilgisinden çok tarihte şaşırtıcı olanı, bir bakıma tarihin satır aralarına gizlediklerini saptama ve açığa çıkarma amacı bulunur. Eğitime ve eğlendirme bu saptama ve açığa çıkarma amacını meşrulaştırır. Koçu'nun tüm çalışmalarında bilimsellik ve halk için yazma ayrımını göz ardı eden bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımda, eserlerinin titiz bir biçimde üretilen görsel yanları ve kullanıldığı tutarlı ve kıvrak dil belirleyici olur.

Koçu'nun hem Rasim'den hem de Altınay'dan aldığı daha çok incelikle işleyerek geliştirdiği dilleridir. Altınay tarihsel yaklaşımını belirlerken, Rasim, Koçu'nun gündeliğe olan ilgisinin kaynağı gibidir. Koçu'nun öykündüğü ve erişmeye, belki de aşmaya çabaladığı ustaları da kendisi gibi, yalnızca bir erkekler ağını göstermiyor, daha çok farklı bir erkekliği, bilimsellik örtüsü altında nesnel bir dili geliştirmeye çalışanları değil, eylemleriyle bu nesnel dilin örttüğü başkalarını ortaya çıkarmaya çabalayan, genel çerçevelere gem vurarak parçalanmış bir erkekliği yorumlayan bir kimliği imliyorlar. Koçu başka türlü bir belgeleme, hatıra eğilen bir arzu, onu kışkırtan bir tasarımı gerçekleştirirken eski tarihlerin dilinden ve kışkırtıcılığından yararlanıyor, aynı zamanda konu seçimleriyle onları da alt üst ediyor. İstanbul'u belgelerken, bilinçli ya da bilinçsiz, bilimsel söylemin getirdiği kısıtlamaları göz ardı etmenin olanaklarını kurcalıyor. Bu anlamda Koçu'yu Altınay'dan Salah Birselle (1919-1999) etkisini sürdüren gündeliği tarihsellikle birleştiren bir dili işleyen, Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), Nahid Sırrı Örik (1895-1960), Sait Faik Abasıyanık (1906-1954) gibi aynı dilden beslenerek anlatılarıyla erkek kültürünü törpüleyen öncülleri ve çağdaşlarıyla etkileşim içinde gelişen bir çizgide yakalamalıyız. 1930'larda başlayan Osmanlı tarihine ilginin Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) Feridun Fazıl Tülbentçi (1912-1982) gibi popüler romanlarda yansıması da Koçu'nun bağlamlarından birisini oluşturur. Öte yandan, İstanbul ve şehirde derlenen arşivlere, seyahatnamelere ilgisi için, aralarında İbnülemin Mahmut Kemal İnân (1871-1957), Kamil Kepecioğlu (1878-1952), Osman Nuri Ergin (1883-1961), Muallim Cevdet (1883-1935) gibi arşivlerle şehri ve insanlarını ele alan, Mithat Cemal Kuntay (1885-1956) gibi özel arşivleri kullanarak biyografik yakla-

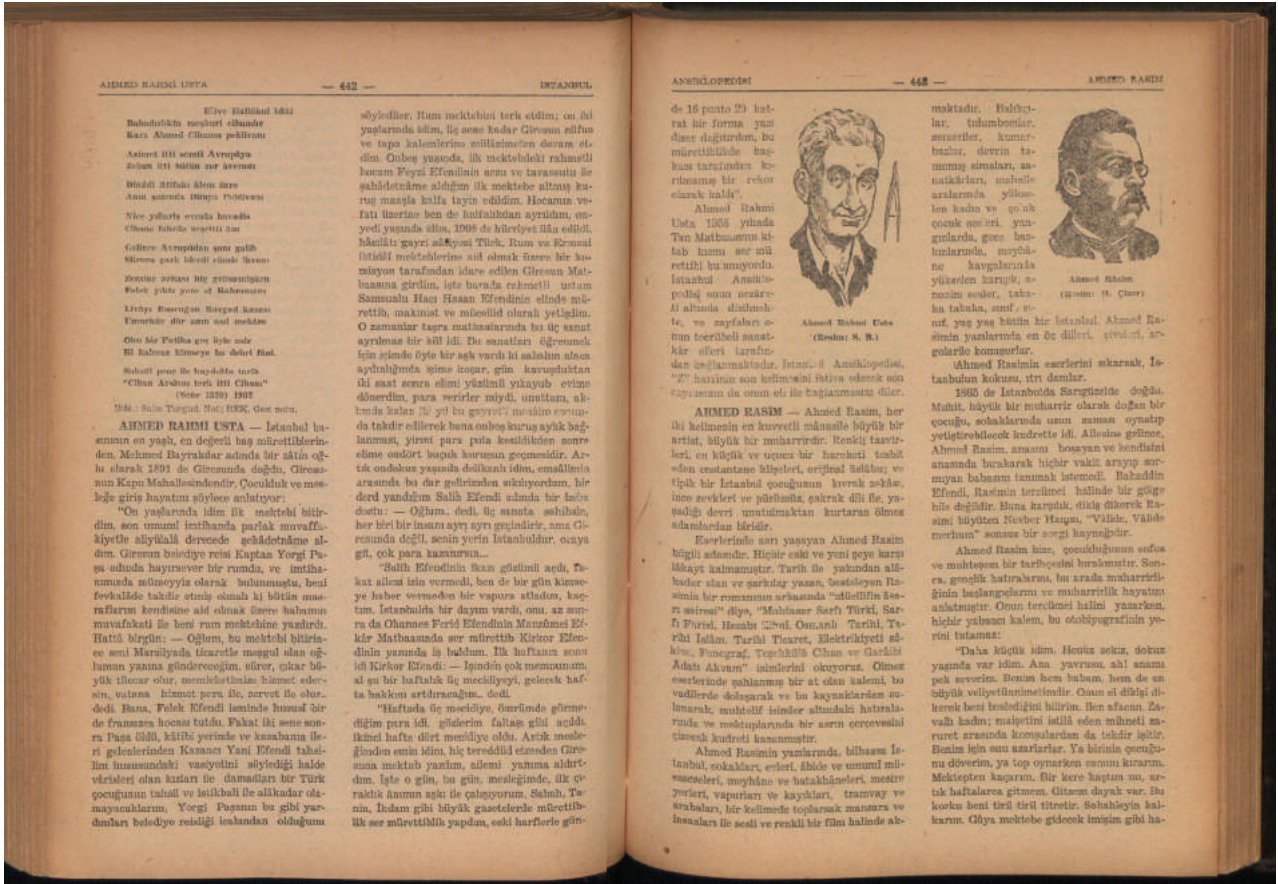
şımlar geliştiren yazarların da bulunduğu, kurumlar üstü çabalarını olası kılan bir basın yayın kültürü içinde ve bu kültür bağlamında yeşermesi, hakkındaki araştırmalarda göz önünde bulundurulmalıdır.¹¹

Osmanlı doğup Türk olarak yetişen bu özgün yazarlar silsilesi içindeki akrabalıkların merkezinde Ahmed Mithat'ın (1844-1912) yer aldığı düşünülebilir.¹² Ahmed Mithat'ın gündeliğe, ayrıntılara olduğu kadar tarihe de duyduğu ilgi, gündelik dili yazın diline dönüştürüşü, yazılı metin türleri arasında ilişkiler kuruşu, bilgiyi çeşitli biçimlerde ele alışı, hatta bir uzun hikayesinde tarih ve coğrafya ve "ulûm-ı sanayie ait malûmat-ı sahihe içine bir roman sıkıştır-

Sabiha Bozcalı ve Reşad Ekrem Koçu

mak nasıl mümkün olduğunu gösterme" çabası Fatih Altuğ tarafından ince bir biçimde dile getirilmiştir. Altuğ'un Ahmed Mithat'ın *Letaif-i Rivayat* adlı uzun hikayeler dizisini "ciltlerden, cüzlerden, hikayelerden, kişilerden, mutlak ya da kısmi ama genellikle erkek yazarlardan", türlerden, söylemlerden oluşan bir 'hayali cemiyet' olarak okuması, Mithat'ın adını andığım yazarlar ve Koçu üzerinde oluşturduğu etkiyi, belki de Cumhuriyet döneminde yeni basın yayın ortamında yeniden biçimlenen bilimsellik dışında kendi ortamını kurabilen aykırı bir başka erkek söylemini de gösterir.¹³ Sabiha Bozcalı'nın bir söyleşide dile getirdiği gibi, kendisiyle tanıştırıldığında "Ben kadınla çalışmam." diyen Koçu'nun sözleri bu dönem erkek kültürünün bir göstergesi olarak ele alınabilir.¹⁴ Bozcalı bu sözün üzerinde durmaz ve "bana alıştı, ben de ona alıştım" der. Bozcalı, Koçu'nun ölümüne kadar kendisiyle çalışacak, ölümünden sonra "illüstrasyonları" bırakacaktır.¹⁵ Buna karşın, örneğin ilk olarak 1944 yılında *Tarihteki Güzel Kadınlar: Taçlı Fahişeler*, daha sonra 1963 yılında *Haşmetli Yosmalar* adıyla yayımlanan tarihsel portrelerinin girişinde

"Ahmed Rahmi Usta," *İstanbul Ansiklopedisi*

Koçu “İnsanlığın tercüme-i hâlini karıştırırsak gözle-
rimiz önünde canlanan kan dalgaları, barut duman-
ları, hançer parıltıları ve altın külçeleri arasından bir
kadın hayalinin belirdiğini görürüz.” diye başlayarak
bir dizi imparatorlukta devleti savaşlara sürükledik-
lerini öne sürdüğü Teodora, Kleopatra gibi kadınların
hikayelerinin yer aldığı kitabı, “Bu eser işte bu kadın-
dan bahsediyor. Göreceğiniz tabloları çizen fırça ve
kalem, sanattan başka hiçbir gaye için çırpınmadı-
lar. Fakat bu didinmelerin mahsulü olarak bir başka
netice doğdu ki o, eserin tabiini ayrıca sevindiriyor:
İBRET.” diye sunar.¹⁶ Geçmişteki kadınların devletleri
nasıl felakete sürüklediği konusundaki derlemesine
yazdığı kısa önsöz Koçu’nun, öncülleri ve çağdaşları
gibi, ikircikli bir cinsiyetçiliği yeniden ürettiği örnek-
lerden yalnızca küçük bir tanesidir.

Reşad Ekrem Koçu tarih çalışmaları, öyküleri, tefrika romanları, düşünce ve tartışma yazıları, çevirileri ve hepsinin merkezine yerleşen ansiklopedisiyle ve ansiklopedi fasiküllerinin kapaklarında okurlarıyla sürekli iletişimde kalıp, onları yazıhanesine davet ederek hayali bir cemiyet kurmakla kalmamış, bir tür evren oluşturmuştur. Bu açıdan Koçu'yu bazen kendisinin acıyla vurguladığı gibi başarısız, yalnız ve aykırı bir yazar değil oldukça başarılı ama değerbilirliliğinin karşılığını alamadığına inanan karamsar bir örgütleyici olarak düşlemllemek daha mümkündür. Bu yolla yazılarının ardında bulunan günümüz kimlik çalışmaları ve mücadelelerinin tozu dumanı arasında kimliksizlik olarak algılanabilecek, ancak geçiş döneminin tedirgin erkekliğince beslenen gayretini Mehmed Ergün'ün değerli makalesinde ele aldığı

tutku bağlamı içerisinde kavramak mümkün olabilir.¹⁷ Kendisini bir erkek yazarlar topluluğu içinde var etme uğraşındaki Koçu'nun dili ve tarihe yaklaşımını bireysel tutkusu belirlemişse de, Koçu yayıncı kimliğiyle de dönemi erkekler arası ilişkilere ışık tutan aykırı bir eylem gerçekleştirir.

Koçu'nun yapıtı 1930'lardan 1970'lere uzanan yazınsal üretim ortamında öngörülemez ve direngen bir girdidir. Kurduğu insan ilişkileri (yalnızca yazarlar ve çizerler değil, destekleyiciler, okurlar, matbaalar, satıcılarla da) ağı az karşılaşılabilecek bir girişim, tasarım ve örgütlenme yeteneğini gösterir. Üstelik, Koçu'nun eseri, düzenli devlet desteği alamayan özel bir girişim olarak kurumsallaşamamışsa da süregitmış aykırı bir olaydır. Koçu değişik kişileri bir araya getiren, akışkan bir ilişkiler ağını başkalarının düşüneyeceği olasılıkları kullanarak olanaksızlıklara karşın gerçekleştirmiştir ve bu ilişkiler ağı Koçu'nun hiç de aykırı bir insan olmadığını var olan düzen içinde tüm olanaksızlıklara karşın çoğunun ismi unutulmaya yüz tutmuş, bazıları yalnızca ansiklopedide kayda geçmiş kişiler arasında bir varlık kazanan örgütleyici ve inatçı kişiliğini yansıtmaktadır. Bir bakıma öğretmenlik ettiği Semavi Eyice (1922-2018) ya da Kevork Pamukciyan (1923-1996) gibi kişilerin anılarıyla hatırlanan Koçu hakkındaki araştırmalar, ilk baskısı üç, ikinci baskısı on bir cilt tutan ansiklopediyi gerçekleştirmesinde, arşivini korumasında olmazsa olmayacak kişileri gölgede bırakabilmektedir.¹⁸

Koçu'nun örgütleyici kişiliğinde değerbilirliği önemlidir. Yalnızca ansiklopediyi maddi olarak destekleyenleri, ansiklopedinin yazıları ve içinde yer

alan çizimler için işe koştuğu kişileri ansiklopedi fasiküllerinde teşekkür ederek, ansiklopedi ciltlerini onlara adayarak onurlandırmaz, onlara ansiklopedi içinde de yer verir.¹⁹ Ansiklopediye ve Koçu'nun diğer çalışmalarına çizgileriyle katkıda bulunan Sabiha Bozcalı hakkındaki uzun ansiklopedi maddesi bunun bir örneğidir.²⁰ Ancak Koçu yalnız yazar, çizer ve destekçilerini değil ansiklopedi için çalışan matbaa işçilerini de onurlandırmıştır. Örneğin ansiklopedi sayfalarının dizilişini ve bağlanmasını denetleyen Ahmet Rahmi Usta başlıklı ayrıntılı madde yalnızca değerbilirliğini değil, Koçu'nun öznel yaklaşımının bilgi üretimine getirdiği ayrıcalığı da gösterir. Ahmed Rahmi hakkındaki ansiklopedi maddesi yalnızca Ahmed Rahmi ustayı onurlandırmaz, ayrıca bir matbaa ustasının yetişmesi ve deneyimleri konusunda bilgiler de sunar. Bu ve bunun gibi birçok madde minik sözlü tarih çalışmaları olarak değerlendirilmelidir. İşte bu başka kaynaklarda bulunamayacak bilgilerin çekicilikleri karşısında kayıtsızlıklarıyla (hem bir kayda dayanmıyor oluşları hem de ansiklopedi ve kütük biçimlerinin kuralcılığını göz ardı edişleriyle) Koçu ve ansiklopedisini giderek egzotikleştirmektedir. Koçu'nun öznel saydığımız sözlü tarih ve etnografi yaklaşımlarını yansıtan ve geçiş döneminin kaybolan kayda geçirme çabasını bir örgütlenme yeteneği, estetik duyarlılık, arzu ve inatıyla birleştiren emeği bugün daha ciddi çalışmalara konu edilebiliyorsa bu eserlerinin kendi dönemlerindeki tazeliğiyle ilişkili olmalıdır.

Koçu ve ansiklopedisi üzerindeki çalışmalar ve

denemeler Koçu'yu bağlamından bağımsız daha çok kuramsal gelişmelerin ışığı altında yazdığı metinlere yönelik tek bir kişi gibi görmektedir. Bilimsel yöntemlerin insan bilimlerinin kimlik odaklı yaklaşımlarla gelecek adına doğal olarak parçalandığı şu dönemde Koçu yaşamı ve yapıtlarıyla, garip ve güvenilmez bir kaynak değil bir olanak olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu olanağın altında yatan devinimler belli bir dili ve biçem kaygısını bir cemaat değil bir cemiyet içinde yaşayarak yazan Koçu'yu dönemi, çevresi ve dönüşümleri çerçevesinde kavramak için gereklidir. Koçu'nun henüz tüm yayınlarını içeren ayrıntılı bir kaynakça yoktur, birçok yazısı gazete ve dergi köşelerinde kalmıştır. Kendisi hayatı 'Acı Su' olarak algılamış ve bu deyişle adlandırdığı mükemmel bir ekonomi ve derin bir duyarlılıkla kaleme alınmış şiirlerine yer veren kitabın ilk şiirinde arzu ve inatla zaman zaman aksileşse de sürekli iletişim içinde sürdürdüğü hayata bakışını şöyle dile getirir:

Acı Su

Girdik

Gün ışığı değmemiş denize

Yattık

Altımızda çakıl, kum,

Üstümüzde Acı Su.

Omuzlarımıza kadar örten, Topuklarımıza kadar çekilen

Acı Su,

Bizi kıskanmayan büyük Acı Su.²¹

SELİM S. KURU - UNIVERSITY OF WASHINGTON, SEATTLE

DİPNOTLAR

- * Yazıyı okuyarak görüşlerini bildiren Firuzan Melike Sümertaş, Gürbey Hiz, Deniz Türker ve Fatih Altuğ'a teşekkürlerimi sunarım. Bana Reşad Ekrem Koçu'nun eserlerinin değerini belleten sevgili hocam Turgut Kut (1936-2021)'ün anısına.
- 1 Murat Bardakçı, "Reşad Ekrem 'cemal aşığı' idi ama intihali değildi!" *Hürriyet* (26 Mayıs 2002) <https://www.hurriyet.com.tr/resad-ekrem-cemal-sigi-idi-ama-intihali-degildi-74394> (29 Aralık 2021).
 - 2 Bkz. Selim S. Kuru, "Yaşanan, Söylenen ve Yazılan: Erkekler Arasında Tutkusal İlişkiler," *Cogito* 65-66 (2011), 263-277.
 - 3 Ömer Erbil, "Pamuk Koçu'yu Ne Zaman Tanımsak ki?" *Milliyet* (23 Mayıs 2002) <https://www.milliyet.com.tr/gundem/pamuk-kocu-yu-ne-zaman-tanimis-ki-5215534> (2 Ocak 2022)
 - 4 Bu konuda Kızlarağasının Piç (1933) adlı ilk hikaye derlemesi hakkında bir inceleme ve kaynakça için bkz. İpek Bozkaya, "Arzunun Siyasi Potansiyeli: Reşad Ekrem Koçu'da Queer Öznelliğin Takibi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021). İstanbul Ansiklopedisi'nde bu eğilim ve ilgisini yansıtan maddeler yakın zamanlardaki çalışmalarda queer kuramı çerçevesinde çalışmalara konu olmuştur. Ansiklopedi'nin ikinci yayımında yer alan "Ayak (çıplak, yalın)" maddesi için bkz. *İstanbul Ansiklopedisi* 3 (1960), 1370-1378. Bu ve benzer maddeler konusunda bir değerlendirmeye için bkz. Ezgi Sarıtaş, "Kayıp Geçmişin Yetersiz İkameleri: İstanbul Ansiklopedisi'nin Hummalı Queer Arşivi," *Mülkiye Dergisi* 45 (2021), 495-531.
 - 5 Ahmet Ersoy Koçu'yu Ahmed Rasim'in 'ruh ikizi' olarak nitelendirir, bkz. "Camdaki Hafiza: Ahmed Rasim, Fotoğraf ve Zaman," *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* (6: 193-204, 2017), 202. Ahmed Rasim'in eserlerini temel alan ve *İstanbul Ansiklopedisi* öncesinde *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika edilen "İstanbul Lugati" konusundaki çalışmasını ve derlemekte olduğu Koçu'nun yazıları kaynakçasını benimle paylaşan Gürbey Hiz'e teşekkür

borçluyum.

- 6 Bu söyleşi ve anılardan geniş alıntılar için bkz. Pembe Gürgenci Gözüdik, "Reşad Ekrem Koçu'nun Hayatı Eserleri," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. (Gazi Üniversitesi, 2003). Ne yazık ki Koçu'nun 1938 tarihli Çocuklar: Hatıralar Hikâyeler adlı çocukluk anılarına yer veren kitabına ulaşamadım; bu eserden alıntılar için bkz. Gözüdik, s. 18. Öte yandan 1938 yılı, 33 yaşındaki Koçu için bir yüzleşme yılı olmuşa benziyor. Anılarının yanı sıra kendisine köken olarak belirlediği iki isim, Ahmed Rasim ve Ahmet Refik Altınay hakkındaki kitapları da 1938 yılında yayımlanmıştır; bkz. *Ahmed Rasim - Ahmed Refik* (İstanbul: Doğan Kitap 2017).
- 7 Arşiv olarak *İstanbul Ansiklopedisi* konusunda yeni ve önemli bir inceleme ve kaynakça için bkz. Ezgi Sarıtaş, agm.
- 8 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993) ve *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2015).
- 9 Kamil Kepcioğlu, *Bursa Kütüğü*, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2009). Bir başka ilham kaynağı da Ahmed Bâdi Efendi olabilir, bkz., *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 3 cilt, yayına haz., R. Gündoğdu ve N. Adıgüzel (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014). *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tür olarak tartışması ve 'kütük' ve 'ansiklopedi' kavramları konusunda bkz. Mehmet Emre Ayvaz, "Reşad Ekrem Koçu's İstanbul Ansiklopedisi; or an Obsessive Collector's Attempt to Make His Private Narrative Public," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 14-48. Koçu ve İbnülemin Mahmud Kemal İnan'ın araştırma yöntemleri ve eserlerinin karşılaştırması için bkz. Ayvaz, agt, s. 14-19.
- 10 Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi 1934).
- 11 Bu dönem hakkında Tuncay Birkan'ın önemli

- çalışması *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960* (İstanbul: Metis 2019) önemli açılımlar getirmekte. Beşir Ayvazoğlu'nun bir fotoğraf üzerinden derlediği anlatısı 1924: *Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2006) bu erkek kültürünü de yansıtmaları açısından önemlidir.
- 12 Koçu'nun Ahmed Mithat ile kısa ancak anlamlı bir karşılaşması için bkz. Hasan Ulucutsoy, "Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi," *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11:1 (2015), 103-125, s. 104.
 - 13 Fatih Altuğ, "Letaif-i Rivayat'ın Hayali Cemiyeti," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2012), 35-64.
 - 14 Ansiklopediye çizgileriyle katkıda bulunan kadın yazar ve sanatçılar arasında Cahide Tamer, Aysel Öz, Ayşe Gökırlı, Nuriye Nirven, Serpil Büyükerbil de anılır, Ulucutsoy, agm., 108-109.
 - 15 Ayşe Özberki, "De Chirico'dan Koçu'ya Sabiha Bozcalı'nın Olağanüstü Serüveni," *Milliyet Sanat* (13 Mart 1984). Bozcalı'nın ansiklopediye katkıları konusunda bkz. Açelya Betül Gönüllü, "Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Sabiha Rüştü Bozcalı'nın İllüstrasyonları Üzerine," *Journal of Strategic Research in Social Science* 4:1 (2018), 1-15
 - 16 Alıntı için bkz. Erdem Yücel, *Reşad Ekrem Koçu: Hayatı Eserleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Şehir Belediyesi, 2019), 53.
 - 17 Mehmet Ergün, "Bir Tutku Ürünü: İstanbul Ansiklopedisi," *Müteferrika* 38 (2010), 3-56.
 - 18 Semavi Eyice ve Kevork Pamukciyan'ın anıları Koçu ve Ansiklopedisi konusunda temel kaynaklardır. Eyice, "Reşad Ekrem Koçu'nun Ömrünü Adadığı 'Kent Kütüğü': İstanbul Ansiklopedisi Anıları," *Albüm* (Mart 1998), 62-67. Pamukciyan, "Reşad Ekrem Koçu'dan Hatıralar," *Tarih ve Toplum* 14:83 (Kasım 1990), 49-51.
 - 19 Teşekkür notları ve ansiklopedi ciltlerinin adandığı kişiler için bkz. Ergün, agm, 50-52.
 - 20 *İstanbul Ansiklopedisi* 6 (1963), 3053-3061.
 - 21 Reşad Ekrem Koçu, *Acı Su*, (İstanbul: Koçu Yayınları, 1975).

Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*

EDHEM ELDEN

KOÇU'NUN İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ ALIŞILMIŞ FORMATLARIN DIŞINA TAŞARAK OKUYANIN İLGİSİNİ BAŞKA BİR TARİH KİTABININ YAPMAYACAĞI, YAPAMAYACAĞI ŞEKİLDE ÇEKMEKTEDİR. YARATTIĞI BU İLGİNİN, HATTA BAZEN HAYRANLIĞIN SEBEBİYE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ'NDE ŞEHİR VE TARİH DIŞINDA KOÇU'NUN KENDİSİNİN DE YER ALMIŞ OLMASIDIR.

Reşad Ekrem Koçu'nun 1944 ile 1974 yılları arasında büyük zorluklarla yayınlamış olduğu *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul'un geçmişine ve gündelik hayat tarihine olan merakın giderek arttığı 1980'ler ve 1990'lardan günümüze kadar zengin bir kaynak olarak, başta tarihçiler olmak üzere araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Son fasikülünün yayınlanmasının üzerinden yarım asır geçtiği bir zamanda, geriye dönüp bu garip, eksik, inişli çıkışlı, kendine özgü yayının tarihe ve tarihçiliğimize olan katkılarını – ve belki de zararlarını – değerlendirmenin vaktinin geldiği tartışılmaz bir gerçektir. Bir tarihçi olarak belki de sorulacak en önemli sorulardan biri, bu yayının popüler ve anekdotik anlatımların ötesinde ne kadar güvenilir ve faydalı bir kaynak oluşturduğudur.

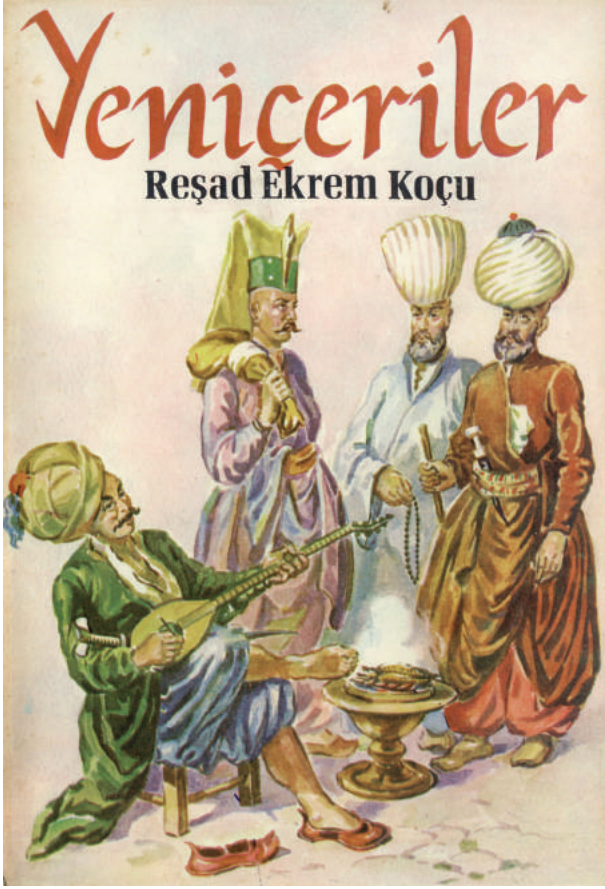
Gerçi şunu da unutmamak gerekir ki Koçu'nun bu eseri, tarihe bir kaynak olmasının ötesinde kendi başına meşru bir araştırma konusudur. Emre Ayvaz, 2007 yılında savunduğu yüksek lisans teziyle buna kalkışmış ilk araştırmacılardan biridir.¹ Aslında bu ikili bakış, yani bir tarih eserinin hem bir tarih kaynağı hem bir araştırma nesnesi olması, hemen hemen her eser için söz konusu olabilir. Ne var ki Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* için bu durum adeta kaçınılmaz bir hal almaktadır. Bunun başlıca nedeni, söz konusu eserin alışılmış formatların dışına taşması ve ister istemez okuyanın ilgisini başka bir tarih kitabının yapmayacağı, yapamayacağı şekilde çekmesidir. Yarattığı bu ilginin, hatta bazen hayranlığın sebebiyse sanıyorum *İstanbul Ansiklopedisi*'nde şehir ve tarih dışında Koçu'nun kendisinin de yer almış olmasıdır. Benzer tarz ve konularda onlarca kitap yazmış

olmasına rağmen *İstanbul Ansiklopedisi*'ni hepsinden farklı kılan tam da budur: Eserin birçok yerinde Reşad Ekrem Koçu, hislerini, tespitlerini, yorumlarını sadece bir yazar olarak değil, İstanbul'da büyümüş, yaşamış ve hayatını sürdürmekte olan bir insan olarak dile getirmektedir. Yeniçerileri ne kadar canlı bir şekilde anlatırsa anlatsın, okuyucu Reşad Ekrem'in o dönemi yaşamamış olduğunu, anlattıklarının tarih, hikâye, rivayet olduğunu bilir; oysa İstanbul'da bir sokağın, bir camiin, gazete satan bir çocuğun veya bir olayın hikâyesini anlattığında sıklıkla kendi anı ve deneyimlerinden beslendiği anlaşılır.

Bu yüzdendir ki birçok kişide Reşad Ekrem Koçu ilgi olduğu kadar sevgi de uyandırmaktadır. Bunun herhalde en iyi örneklerinden biri, "dört hüznü yalnız yazar"dan biri olarak tanımladığı Koçu'ya *İstanbul: Hatıralar ve Şehir*'inin bir bölümünü ayıran Orhan Pamuk'tur.² Fakat bir tarihçi olarak burada elimden geldiğince ve her ne kadar iç içe geçmişlerse de eseriyle yazarını ayırmaya, daha doğrusu yazarın bir tahliline girmeden eserin tarih ve tarihçiler için bir kaynak olarak kullanımına odaklanmaya çalışacağım.

Bunu gerçekleştirmenin ilk adımı olarak tarih konusundaki üretimin tanımı için daima kullandığım üçlü tasnifi hatırlatmak isterim. Bu tasnifin tepesinde "akademik" olarak tanımladığım ve esas itibarıyla bilimsel kurallara ve tarih yöntemine uygun olarak üretilen çalışmalar yer almaktadır. Bunları tanımlayan iyi-kötü veya doğru-yanlış türünden değerlendirmelere değil de akademik ve bilimsel çevrelerin öngördüğü şekil ve amaçlara uygun bir şekilde tasarlanmış olmalarına dayandığından, geniş kitlelere değil, mesleki olarak tarih alanında uzmanlaşmış kısıtlı bir çevreye hitap etmeleri en temel özellikleri olarak kabul edilebilir.

Akademik üretimin bir altında yer alan kategoriye Fransızcada kullanılan bir tabirden esinlenerek "vulgarizasyon" (*vulgarisation*) olarak tanımlamaktayım. Her ne kadar bu tabir "bayağı" manasına gelen *vulgaire* kelimesinden türetildiğinden olumsuz bir değer içeriyorsa da aslında genellikle bilimsel üretimin ihtisas sahibi olmayan daha geniş kitlelerin ulaşabilecekleri bir seviyeye getirilmesi – amiyane tabirle "sulandırılması" – amacını taşıyan çalışmalar için kullanılmaktadır. Bu anlamda vulgarizasyonun bu tanımına göre söz konusu üretimin işinin ehli olan kişiler

Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*. İstanbul: Koçu Yayınları, 1964

tarafından bilimsel kurallar dahilinde, ama şekil ve içerik itibarıyla akademik seviyenin gerektirdiği ama genel okuyucu tarafından kolay anlaşılamayacak unsurlardan arındırılarak yayınlanması söz konusudur. En basit ifadesiyle belirli bir alanda uzmanlaşmış bir tarihçinin hâkim olduğu bir konudaki birikimini kullanarak daha geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek ve anlamasını sağlayacak bir seviyeye getirmesi vülgarizasyon sayılmalıdır. Türkiye’de bu uygulamanın iyi bir örneği olarak daima *Tarih ve Toplum* ve ardından *Toplumsal Tarih* gibi dergileri örnek göstermişimdir.

Üçüncü ve en alt kategori, “popüler” diye tanımladığım tarihçiliktir. Bu türün vülgarizasyonla bir dereceye kadar ortak sayılabilecek tek noktası, geniş kitlelere ulaşacak şekilde tasarlanmış olmasıdır. Fakat ikisi arasındaki benzerlik bununla sınırlı kalmakta, amaç ve yöntem konusunda çok temel farklar ortaya çıkmaktadır. Bu farkların en önemlisi, her ikisinin başlangıç noktasıdır. Vülgarizasyon, var olan akademik ve bilimsel bir birikimi yaymayı amaçladığından dolayı, bilgisini bu “üst” katmandan alıp daha kolay hazmedilebilir bir hale getirmek üzerine kuruludur. Popüler tarih ise tam tersine akademik birikimden büyük ölçüde kopuk bir şekilde düşünülmekte, temel gayesi daha baştan çok geniş bir kitleyi “fethetmek” üzerine kurulmaktadır. Bunu elde etmek için ise kullandığı stratejiyi en basit şekliyle “nabza göre şerbet vermek” olarak tanımlayabiliriz. Seçilen konuları ve işleniş şekillerini belirleyen başlıca – hatta bazen tek – ölçüt, okuyucu kitlesinin duymak istediğini – ya da duymak istediği varsayılanı – verebilmek ar-

zusudur. Türkiye gibi milliyetçiliğin, nüfusun büyük bir kısmının ortak noktasını oluşturduğu bir ülkede en popüler konuların bu ideolojik beklentiyi tatmin etmeye yöneleceğini tahmin etmek zor değildir. Bunun ötesinde komplo teorileri, sözde esrarengiz olaylar, sansasyonel olay ve karakterler, aşk ve cinsellik içeren hikâyeler, dün ile bugün arasında oluşturulan basit paraleller gibi konular da popüler tarihi besleyen unsurlar arasında yer almaktadır.

Bu durumda ilk sorulması gereken, Reşad Ekrem Koçu’nun tarih konusundaki üretiminin bu kategorilerin hangisine tekabül ettiği. Akademik tarihle erken tarihlerde var olan ilişkisinin çabuk koptuğu ve bu alan veya türe bir daha dönmediğini söylemek gerekir. Ahmed Rasim (1864-1932) ve özellikle Ahmed Refik [Altınay] (1881-1937) gibi tarihçilerden ders almış, İstanbul Darülfünunu’nda 1931’de Altınay’ın asistanı olarak kapitülasyonlar konusunda bir çalışma hazırlamıştı,³ fakat 1933’teki “reform” neticesinde Darülfünun’un kapatılarak Altınay dahil öğretim üyelerinin çoğunun tasfiyesiyle birlikte Koçu akademik kariyeri bırakmış, farklı bir tarihçiliğe yönelmiştir. Bu noktadan sonra üretmiş olduğu çalışmaların yukarıda vülgarizasyon ile popüler tarih olarak niteliğim iki alanda yoğunlaştığı çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda cevaplanması gereken soru, Koçu’nun bu iki kategoriden hangisine dahil veya daha yakın olduğudur.

Yayınlanmış olduğu çok sayıdaki eserin her iki kategoride yer aldığı göze çarpmaktadır. 1930’lardan itibaren yayınlamış olduğu çalışmalarda vülgarizasyon denebilecek bir yaklaşımın ağır bastığı söylenebilir: Genel okuyucuya hitap eden ve ağırlıklı olarak Türk tarihine odaklanan anlatımlardan,⁴ bazı özgün Osmanlı kaynaklarının sadeleştirilmiş ve kısaltılmış versiyonlarından,⁵ Osmanlı topraklarını gezmiş olan yabancıların seyahatnamelerinin sadeleştirilmiş hallerinden⁶ ve muhtelif kişiliklerin biyografilerinden⁷ oluşan bu kitaplar, yayımlandıkları dönemin ölçütlerinde daha çok genç ve çocuk okuyucuları hedef alan bir vülgarizasyon girişimi olarak tanımlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Bütün bu eserlerin ortak noktası olarak milliyetçi veya en azından Türk merkezli bir bakış açısının hâkim olduğudur.

Ne var ki aynı tarihten başlayarak popüler bir damarın da ortaya çıktığını ve giderek önem kazandığını gözlemlemek de mümkündür. Konular benzer olsa da işleniş tarzları ve sunuşları açısından çok daha “serbest” oldukları anlaşılan bu eserlerde kurgu unsuru çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zaten bunların bazılarında “roman” kelimesinin belirmesi yazarın da bu niteliği benimsediğini göstermektedir. Başlıklara bakıldığında ağırlıklı olarak işlenen konuların neler olduğunu kolayca anlamak mümkündür: Kahramanlık, isyan, harem, eğlence ve cinsellik.⁸ Onu sadece bu tarza indirgemek yanıltıcı olabilir ama, Reşad Ekrem Koçu’nun tarihi romana ve popüler tarihe çok kuvvetli bir meyli olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçektir.⁹ Fakat sıkça birbirine karıştırılan bu iki tarz arasında gezinirken¹⁰ daima kurgudan çok

İstanbul Ansiklopedisi'ne ait tanıtım broşürü. Emre Ayvaz Arşivi

popüler bir tarzda da olsa tarihe ağırlık verdiği göze çarpmaktadır. Koçu hiçbir zaman bir Abdullah Ziya Kozanoğlu olmamış, olmaya da çalışmamış, daha çok hocası Ahmed Refik [Altınay]'ın izinden yürümüş-tür.¹¹

İstanbul Ansiklopedisi'nin bu kategorilerin arasında nerede yer aldığını anlamak için yazarın tarihi konularda hikâye şeklinde olmayıp daha çok bilgi sentezi veya derlemesi oluşturmaya yönündeki çabalarına bir göz atmak gerekir. Bu kategori altında topladığım eserlerin ortak noktası, belirli bir başlık veya kategori altında toplanmış olan unsurları sistematik denilebilecek bir gayeyle ele almalarıdır: İstanbul camilerinden tarihimizin "büyük adamlarına", "garip" olaylardan Osmanlı padişahlarına uzanan bu yelpazede incelenenlerin çok nesnel bir şekilde ele alındığını düşünmemek gerekir; asıl mesele bunların belli bir kategori altında listelenmesinden doğan nispeten sistematik görüntüdür. Bunların arasında belirgin bir nesnellik taşıyan tek örnek, başlığında "sözlük" kelimesinin yer aldığı *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*'dür.¹²

İstanbul Ansiklopedisi'nin bu kategori içinde yer aldığına şüphe yoktur. Zaten ansiklopedi kelimesi bu iddiayı açık bir şekilde getirmektedir. Bu kategori içinde Koçu'nun giyim konusundaki sözlüğü dışında kalan diğer kitapların bir dereceye kadar sistematik bir niteliği varsa da bu gayet sınırlı kalmakta, daha çok "sistemli seçki" diyebileceğimiz bir türe tekabül etmektedir. Buna somut bir örnek vermek gerekirse, Koçu'nun *Türk Tarihinin 50 Büyük Adamı*'nı İbrahim Alâettin Gövsa'nın (1889-1949) çok daha kapsayıcı

Türk Meşhurları Ansiklopedisi'yle karşılaştırmak yeterlidir.¹³ Ona mukabil *İstanbul Ansiklopedisi*'nin gerek yöntemi gerek hacmi açısından Koçu'nun en sistemli eseri olduğu inkâr edilemez.¹⁴

Ne var ki Reşad Ekrem Koçu söz konusu olduğunda "en sistemli" ifadesinin çok izafî olduğunu unutmamak gerekir. Her zaman söylendiği gibi, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin en büyük özelliklerinden biri, sistemli ve nesnel olması beklenen ansiklopedik formatı sıkça ihlal, hatta bazen alt üst etmesidir. Çoğu yazarın gözünde yazarı ilginç ve "nev'î şahsına münhasır" kılan bu özelliğin muhtelif şekillerde izah etmek mümkündür. Bunların ilki, ansiklopediyi besleyen malzemenin gayet olağan bilgilerle Koçu'nun şahsi deneyimiyle tercihleri arasında gidip gelmesi veya ikisinin garip bir bileşiminden oluşmasıdır. Bunun dışında hissedilen diğer önemli bir etken, yazarın ansiklopedisini gayet ilkel ve sınırlı imkânlarla, giderek azalan yardım ve destekle gerçekleştirmek zorunda kalmış olması ve zaten başından beri büyük ölçüde "kervan yolda düzülür" mantığıyla çalışmış olmasıdır. Böylece ciltler ilerledikçe bu tür garipliklerin açık bir şekilde arttığı gözlemlenmekte, Koçu'nun bu işi devam ettirmek için ne kadar zorlandığı ortaya çıkmaktadır.

Bu duruma belki de en iyi örnek, ansiklopedinin sekizinci cildinde kırka yakın sayfayı işgal eden ve "çocuk" kelimesiyle başlayan ve sayısı 41'i bulan maddelerdir.¹⁵ Bunların bazıları gayet nesnel, hatta "renksiz" derecede yalın sayılabilecekken, birçoğu bugünün tabiriyle "uçuk" denebilecek şekiller alabilmektedir.¹⁶ Bazı örneklerle bu maddelerin "sırrını" çözmeye çalış-

şabiliriz. “Çocuk, azgın anaların kurbanı çocuklar”¹⁷ veya hemen ardından gelen “Çocuk, babaların kötü kalender terbiyesi kurbanı çocuklar”¹⁸ maddelerinin arkasında Koçu’da daima hissedilen bir kadın düşmanlığının ötesinde, çocuk – oğlan – merakı, aile değerlerini korumaya meyilli bir muhafazakarlık, “ibret” dolu hikâyelere genel bir merak ve günlük gazeteler veya gördüğü fotoğraflardan esinlenerek madde geliştirme huyu gibi çok çeşitli ve sıkça örtüşen dürtüler yer almaktadır. “Çocuklu ailenin kira ile mesken bulma zorluğu” maddesi ise olduğu gibi *Hürriyet* gazetesinden alınmış bir metinden ibarettir.¹⁹ Belli ki ansiklopedinin oluşumunda alfabetik sıraya riayet ederek İstanbul’un belli başlı özelliklerini sistemli bir şekilde ele alma kaygısının yanında bir de bazı kelime ve kavramların verdiği ilhamdan kaynaklanan istitratlara yer kalmaktaydı. Bu tür gezinmelerden ne amaçlandığını tam olarak kestirmek zordur. Bazılarının okuyucunun ilgisini çekeceği, bazılarının ise adeta “dolgu malzemesi” olarak düşünüldüğünü tahmin etmek mümkünse de ortaya çıkan bazen bir nevi bilinç akışı (*stream of consciousness*) hatta sayıklama hissi uyandırabilmektedir.

“Çocuk” maddelerinde gözlemlenen bu tür garipliklere ansiklopedinin birçok yerinde rastlamak mümkündür. Eğlenceli bir örnek için “Delon, ‘Alain Delon’ün benzeri kapak yıldızı” maddesine bakmak yeterlidir. Yazıdan, 1962 yılında *Ses* mecmuasının kapak yıldızı yarışmasına katılan Cengiz Bora adında ve 22 yaşında bir gencin Fransız aktöre benzerliğinden dolayı büyük ilgi çektiği ve yarışmayı kazandığı anlaşılmaktadır. Okuyucu, “yakışıklı delikanlının” boy ve kilosunu, bir de Yavuz Sultan Selim futbol takımının en başarılı oyuncusu olduğunu öğrendikten sonra *Ses*’ten bir alıntı sayesinde genç adamın arkadaşlarının onu bu yarışmaya katılmaya nasıl ikna ettiklerini keşfediyordu. Maddenin son paragrafındaysa Koçu dört sene önce olmuş bu hadisenin ardından Bora’nın akıbetini merak etmektedir: “Bu satırların yazıldığı sırada 25 yaşında olması gereken Cengiz Bora Türk sinemasının ünlü yıldızları arasında gözüküyordu; fakat A. Delon’a hakikaten çok çok benzemesi bu şehir kütüğüne bu satırların kaydı için kâfi sebeptir”.²⁰

Bu madde, Koçu’nun ansiklopedisinin garabetini olduğu kadar da zaafını gösteren mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. Ansiklopedi denen formatın alfabetik sırayla yazılmasının başlıca amacı, belirli bir konuyu merak eden kullanıcının ilgili bilgileri rahatlıkla bulabilmesidir. Dolayısıyla maddelerin dizilişini belirleyen başlıklarının belirli bir mantığa cevap vermesi ve aranması muhtemel bir isim veya kavrama dayanması gerekir. İstanbul’u konu ettiğini iddia eden bir ansiklopediyi kullanacak birinin “Delon” ile başlayan bir madde arama ihtimali var mıdır? Pek tabii ki bu durum söz konusu ansiklopedinin asıl işlevini yerine getirmediği manasına gelmez. “Delon” maddesinin olması, “Defterdar Burnu” maddesinin olmaması gibi bir eksiklikle mukayese edilemez. En kötü ihtimalle, bu eseri bir ansiklopedi gibi kullanan

bir okuyucu “Delon” maddesini hiçbir zaman görme-yecek veya ancak sayfaları karıştırırken tesadüfen rastladığı takdirde okuyacaktır. Bu ansiklopedinin zaten başından beri fasikül fasikül yayınlandığını ve haftalık bir mecmua gibi alındığını bildiğimizden, sayfaları karıştırılarak okunduğu konusundaki tespitleri doğrulayan bir olgudur.²¹

Fakat asıl mesele bu değildir. *İstanbul Ansiklopedisi*’nin mecmua gibi okunan bir yayın olması veya alfabetik sıralamanın mantığına sığmayan tercihler takip etmesi bu yayının kıymetini azaltacak şeyler değildir. Olsa olsa yayına şahsi bir damga vurarak ve Borges-vari türde bir okuma imkânı vererek okunmasını daha da ilginç, cazip veya eğlenceli kılabilir. Zaten bugün Koçu’nun ansiklopedisinin bu kadar şöhret kazanmış olmasının sebeplerinden biri de bu tür okumalardan alınan keyiftir. Ne var ki bu durum tarihçiyi ancak Koçu’yu kendine konu olarak seçtiği takdirde gerçekten ilgilendirebilir. Yoksa, İstanbul’un tarihi veya kültürüyle ilgilenen birine “Delon’a benzeyen genç” maddesinin katacağı pek bir şey yoktur. Pek tabii ki bu örneği ele alarak bir bakıma haksızlık ediyor olabirim, zira İstanbul’la çok daha somut bir bağlantısı bulunan birçok maddede de aynı türden kopukluklar ve gariplikler bulmak mümkündür. Dolayısıyla meselenin sadece ilgi ve bağlamla sınırlı olmadığını, bilginin niteliğiyle bağlantılı olduğunu söylemek gerekir. *Ses* dergisinin düzenlediği bir yarışmanın ya da *Hürriyet* gazetesinin kalabalık ailelerin barınma zorluklarıyla ilgili bir haberinin ansiklopediye olduğu gibi aktarılması veya biraz şişirilmiş bir maddeye yedirilmesi çok ciddi bir özgünlük sorununu ortaya koymaktadır. Bu sorunun ilk veçhesi, Koçu’nun eserinde yer alan bilgilerin büyük bir kısmının aslında

Alain Delon benzeri Cengiz Bora - B. Şeren. “Delon, ‘Alain Delon’un Benzeri Kapak Yıldızı”, *İstanbul Ansiklopedisi*

sanılanın aksine pek de özgün olmadığı, dağınık bir şekilde de olsa başka kaynaklarda bulunduğu gerçeğidir. İkincisiyse daha da vahimdir. Koçu'nun söz konusu bilgileri eline geçen çok çeşitli kaynaklardan cımbızla çeker gibi ansiklopedisine aldıysa, almadıklarını nasıl değerlendirmek gerekir? Başka bir deyişle, genellikle "nev'i şahsına münhasır" diye tanımlayarak bu kadar ilginç bulduğumuz maddelerdeki bilgiler özgün olmadığı gibi, aslında çok daha zengin bir kaynağın sadece Koçu'nun seçtiği kadarını görmekle yetinmekteyiz.

Bilen Ailesi - M. Teoman'ın fotoğrafından Sabiha Bozcalı
"Çocuklu Ailenin Kira İle Mesken Bulma Zorluğu"
İstanbul Ansiklopedisi

Konu Koçu olduğunda gayet meşru olan bu sınırlama, söz konusu olan İstanbul ve/ya Osmanlı tarihi olduğunda bir tür tembelliğe dönüşmektedir. Eğer bir tarihçi gerçekten İstanbul'da günlük hayat türünden bir konuyu işlemek istiyorsa, asıl kullanması gereken kaynaklar Koçu'nun sunduğu seçkiden çok daha fazla olmak zorundadır: Günlük basın, dergiler, seyyahlar, kütüphane raflarında okunmayı bekleyen el yazması mecmualar, günlükler, keşfedilmeyi bekleyen mektup koleksiyonları... Bu anlamda *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilginç ve önemli bir tarih kaynağı olarak görülmesinin başlıca nedeni esasen kıymetli olmasından çok, diğer kaynakların yeteri kadar bi-

linmemesi veya bilinse bile henüz sistemli bir şekilde değerlendirilmemiş olmasıdır.

Koçu'nun ansiklopedisinde yer alan bilgilerin tamamının başka yerlerden alınmış olduğu ve dolayısıyla özgün olmadığını söylemek tabii ki yanlış olur. Aslında bütün mesele, bu karmaşada yer alan bilgilerin kaynaklarının niteliğine göre ayrıştırılabilmesidir. Gazeteler, dergiler, biyografi ve tezkiireler gibi yayımlanmış kaynaklardan alınmış bilgiler söz konusu olduğunda Koçu'nun asıl marifeti bunları bir araya getirmiş olmasıdır. Fakat bazı konularda kullanmış olduğu kaynakların bazılarının başka yerlerde bulunamayacak türden olup özgün bir katkı oluşturduğunu söylemek gerekir. Bunların başında kendi anı ve gözlemlerinden oluşanları saymak gerekir. Örnek vermek gerekirse, Eminönü'ndeki Mısır Çarşısı'nda bulunan meşhur lokantasına adını veren Pandeli Çobanoğlu'yla ilgili maddede herhangi bir kaynak belirtilmediğinden bu bilgilerin bizzat Koçu tarafından muhtemelen ilgili kişiden toplanmış olduğunu anlamak gerekir.²² İmzasız olduğundan Koçu'ya ait olduğu varsayılması gereken çok sayıdaki bu tür maddelerin hepsinin ilginç olduğu veya gerçekten özgün bilgi aktardığını iddia etmek yanlış olursa da incelenmeye değer olduklarını kabul etmek gerekir.

Fakat asıl ilginç olan, başkalarının kendi uzmanlıklarına dayanarak yazmış oldukları maddelerdir. Bunların arasında tanınmış ve dolayısıyla muhtemelen bu bilgileri başka ve daha kapsamlı yayınlarda kullanmış olanları – mesela Erdem Yücel, Kerim Yund, Kevork Pamukçıyan gibi isimler – bir kenara bırakırsak, Raif Ayyıldız²³ ve Hakkı Göktürk²⁴ gibi kişilerin imzasıyla çıkmış olan çok sayıdaki maddede yer alan bilgilerin başka yerlerden temin edilmesinin imkânsız olduğunu tahmin etmek mümkündür. Fakat bütün bu isimlerin arasında özellikle sıyrılan ve özgünlük konusunda en büyük katkıyı sağladıklarını söyleyebileceğimiz iki kişiyi saymak gerekir: Üsküdarlı Aşık Razi ile Üsküdarlı Vasıf Hoca, gerçek adıyla Vasıf Hiç. İkisi de Koçu tarafından "halk şairi" olarak tanımlanan bu kişilerden Vasıf Hiç, ansiklopediye katkıda bulunan akranlar arasında yer almaktadır; adı ise yaklaşık olarak ansiklopedi boyunca 350 kere geçmektedir. Her cildin başında yer alan Koçu'nun "kalem arkadaşları" listesinde en son 1961 tarihli beşinci ciltte adının geçmesinden ve aynı cilt içinde ilk defa "merhum" diye zikredilmesinden,²⁵ diğer bir ciltte ise kendisinden "bir asırlık ömür sürmüş büyük halk şairi" diye bahsedilmesinden²⁶ yaklaşık 1860-1960 yılları arasında yaşamış İstanbul meraklısı bir şair olduğu ve bütün evrakıyla notlarını ansiklopediye bağışlamış olduğunu anlamak mümkündür.

Üsküdarlı Aşık Razi'nin ise Koçu'yla akran olmayan, doğumundan önce vefat etmiş olan ama bir şekilde "evrak-ı metrukesi" kendisine intikal etmiş olan ilginç bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Ansiklopedi boyunca 500 kereden fazla zikredilen Razi'nin hayatına dair birkaç ipucunun ötesine geçmek zordur. On dokuzuncu asrın sonlarında yaşamış olduğu,²⁷ "Tophane ketebesinden", yani Tophane-i

Âmire'de kâtip ve Vasıf Hiç'in "refik-i can-beraber"i olduğu,²⁸ Alemdar Mustafa Paşa'nın dostu Pınarhisar ayanı Uzun Hacı Ali Ağa'nın oğlu Tersane kâtibi Feyzi Efendi'nin torunu olduğu,²⁹ Fethiye mahallesinde bir kahve işlettiği,³⁰ Koçu'nun "evrak-ı metruke" diye nitelendirdiği malzemenin ise bir "mecmua-i eş'ar"dan (şiir derlemesi) ve muhtelif not, resim ile fotoğraflardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Vasıf Hiç ve özellikle Üsküdarlı Razi'den ansiklopediye aktarılan malzemenin zenginliği hem özgünlüğünden hem de odaklandığı konulardan kaynaklanmaktadır. Vasıf Hiç'in hayatında ansiklopedi için kaleme aldığı, öldükten sonra da Koçu'ya bıraktığı malzeme başka hiçbir yerde yayımlanmış değildir. Keza Aşık Razi'nin Koçu'nun – muhtemelen Vasıf Hiç sayesinde – eline geçen malzemenin de herhangi bir yerde neşredilmemiş yazı ve resimlerden oluştuğu açıktır. Gerçi bu özgünlüğü daha da kıymetli kılan, her iki yazarın oluşturduğu bu kaynakların ele aldıkları konulardır. Her ikisi de Koçu tarafından "büyük halk şairi" olarak tanımlanan bu iki kişiden Razi'nin özellikle "kalender" bir kişiliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu konudaki en kuvvetli ifade Vasıf Hiç'e aittir: "Kalenderlik vâdisinde başını bir türlü derdü belâdan kurtaramamış, o yolda tebâh olmuş biridir".³¹

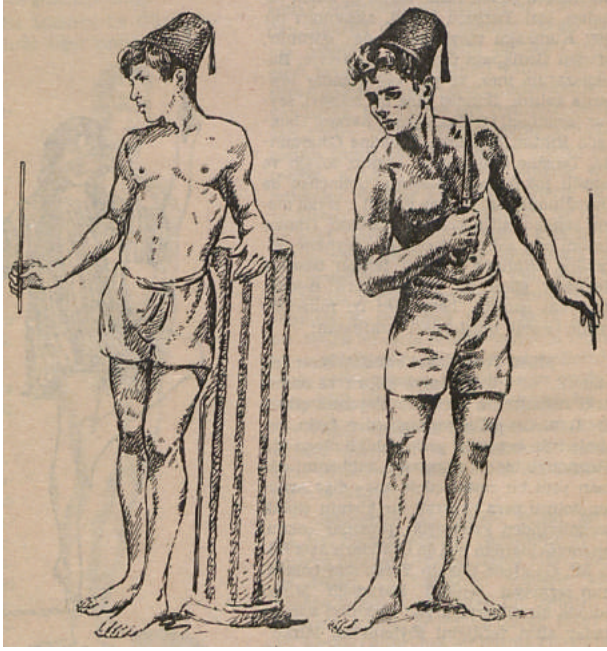
Bu tanımlamalar ve her iki şairin ansiklopedide yer alan yazıları, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin günümüzde en çarpıcı sayılan özelliğini, yani son dönem Osmanlı toplumuyla ve Cumhuriyet Türkiye'sinde eşcinsellik dünyası ve kültürüyle olan bağlantısının merkezinde yer almaktadır. Koçu'nun cinsel kimliğinin önemli hatta merkezi bir unsuru sayılabilecek bu ilgi ve eğilimin sadece eşcinsellik olarak mı, "eski usul" oğlancılık olarak mı, ya da bugünün *queer* kavramı kapsamında mı değerlendirilmesinin doğru olacağı karmaşık ve bu yazının sınırlarıyla amacını aşan bir meseledir.³² Aslında tarih ve tarih yöntemi açısından daha önemli olan belki de bu merakın *İstanbul Ansiklopedisi*'nde göze çarpan daha geniş bir çerçevenin parçasını oluşturmasıdır. Bu çerçeve ise en geniş anlamda şehrin "alt kültürleri" denebilecek bir alanı kapsamaktadır. Bu alt kültürlerin ise en geniş tanımı, kentin düzenli hayatının kenarında yer alan, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi olarak kendine has özellikler sergileyen alanlar, çevreler ve kişilerdir: meyhaneler, sokaklar, genelevler, hamamlar, kenar mahalleleri, gecekondu, işsizler, berduşlar, dilenciler, fahişeler, kabadayılar, üçkâğıtçılar, tulumbacılar, külhanbeyleri, tellaklar, şantözler, sokak çocukları, ilh...

Genel olarak – bu kelimenin Türkiye'deki yaygın kullanımından sakınarak – "marjinal" gruplar ve kişiler olarak tanımlayabileceğimiz bu kesimin ilginç bir katmanını daha saymak şarttır: Gayrimüslimler ya da "hoşgörü" dolu Cumhuriyet'in ifadesiyle "azınlıklar". İşin ilginç tarafı, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde bu kesimden bu kadar çok örneğin yer almasının nedenini Koçu'nun yakınlığında veya sevgisinde aramamak gerekir. Unutmamalıyız ki Koçu'nun bütün

yayın ve faaliyetlerinin temelinde derin bir milliyetçilik yatmaktadır. Bu milliyetçiliğin kaygan ve esnek olduğunu, kâh Kemalist ve Türkçü, kâh Osmanlıcı ve İslamcı bir hal aldığını söylemek mümkündür. Necip Fazıl Kısakürek'in (1904-1983) kurduğu ve 1943-1978 yılları arasında yayınlanmış olan *Büyük Doğu* dergisinin yazar kadrosunda yer alması – her ne kadar yazılarının çoğu İstanbul tarihiyle ilgili idiyse de – ideolojik eğilimleri hakkında bir fikir vermektedir. 1958'de *İstanbul Ansiklopedisi*'nin reklamını yapmak için bastırmış olduğu prospektüs son derecede aydınlatıcıdır. "Şehir kütüğü" olarak tanımladığı bu ansiklopedinin "her şeyden evvel büyük beldenin üzerindeki Türk damgasını belirtir" olduğunu hatırlattıktan ve ilk fasikülün Fatih Sultan Mehmed'in şehri fethettiği Salı günüyle aynı günde – yani 15 Temmuz 1958 Salı günü – çıkacağını müjdeledikten sonra İstanbul'u da "Türk tarihinin hazinesi, Türk vatanının ziyneti, Türk milletinin gözbebeği" olarak tarif etmekteydi.³³ İstanbul'u bu denli "Türk" gören, tarihini adeta fetihten başlatan birinin zaten resmi ideolojinin kenara ittiği ve muhtelif baskılarla göçe zorlanmış olan Gayrimüslimlere karşı büyük bir sempati beslemesini beklemek pek gerçekçi olmazdı. Sayfalar karıştırıldığında bu kesimlere – özellikle de Rumlara – karşı husumeti yer yer göze çarpmaktadır.³⁴ Fakat bütün bu milliyetçiliğine rağmen, Koçu'nun ansiklopedisi Gayrimüslimlerle – özellikle de Rumlarla – dolup taşmaktadır. Bunun nedeniyse basittir: İstanbul'un tarihini ve gündelik hayatını bu nüfusu yok sayarak anlatmak imkânsızdır.

Koçu'yu gerçekten ilginç ve özgün yapan tabii ki İstanbul'un bu az bilinen veçhelerini resmetmek ve belgelemek konusundaki gayreti ve ısrarıdır. Ne var ki bu konuda ne kadar sistematik davrandığını bilemediğimizden ve kullandığı kaynaklar – bildiğimiz kadarıyla – ulaşılır olmadığından, bu zengin kaynakların değerlendirilmesinde ciddi sınırlamalar ve sıkıntılar yaşanması kaçınılmazdır. En basitinden gerek Vasıf Hiç'ten gerekse Üsküdarlı Razi'den Koçu'ya intikal etmiş olan malzemenin ne kadarının *İstanbul Ansiklopedisi*'nde kullanıldığını düşünmek gerekir? Koçu bunları belirli bir sisteme göre mi, yoksa kendisinden beklenebileceği gibi aklına geldikçe veya ihtiyaç duydukça mı kullanmıştır? Kullanmadıkları genel görüntüyü etkileyebilecek kadar önemli bir hacim teşkil ediyor mudur ya da şimdiye kadar edindiğimiz intibai değiştirebilecek farklar gösteriyor mudur?

Koçu'nun dolambaçlı yollardan da olsa ortaya koyduğu bilgi ve belgelerin ne kadar yararlı olduğunu somut bir örneğini vermek isterim. Bundan birkaç sene önce Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğraf kullanımı konusunda araştırmalarım esnasında bu konunun yerel ve alelade boyutunu, yani kalburüstü kişilerin portreleriyle turistlere hitap eden Oryantalist temalar konusunda uzmanlaşmış "büyük" fotoğraf stüdyolarının değil de, çok daha mütevazı kişi ve ortamları resmetmekle meşgul ikincil stüdyoların üretimini incelemeye çabalarken Koçu hiç beklenme-

Papazın Dimo ve Bıçaklı Panayot - Sabiha Bozcalı
"Çıplak Resimlerini Çekdiren Uygunsuzlar"

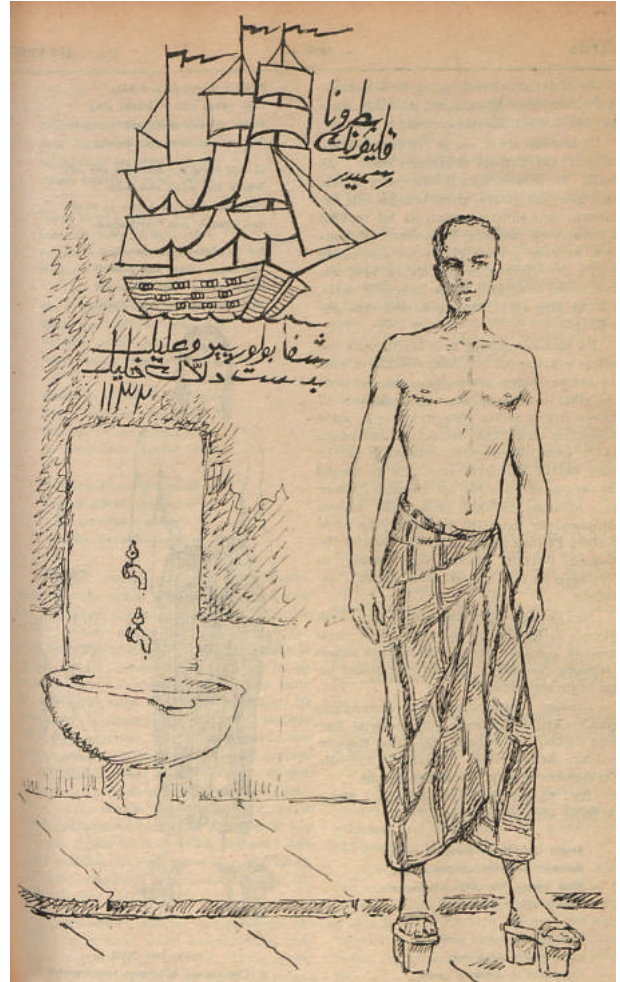
İstanbul Ansiklopedisi

dik bir şekilde imdadıma yetişmişti. Ansiklopedinin iki maddesinde tam da bu tarife uyan Vafiadis stüdyosunun fotoğrafları bulunmakta, her iki fotoğrafta da Galata'nın "bıçkın" karakterleri gözüktüğü gibi fotoğrafların kullanımı hakkında gayet ilginç ayrıntılar yer almaktaydı.³⁵ Fotoğrafların ikisi de Sabiha Bozcalı (1904-1998) tarafından çizilmişti ama gerçeklerine sadık kaldığı belliydi. Bunların birinin Vasıf Hiç tarafından verildiği ve çok soluk olduğu belirtilmekteydi; diğerinin ise kaydı yoktu ama benzer bir menşei olduğu kesin gibidir. Her halükârda, Koçu sayesinde hem dilediğim kesimden kaynaklanan hem de tanımlanabilen bir bağlama oturan iki fotoğraf bulabilmiştim. Pek tabii ki bunları bulmamın ansiklopedinin yapısıyla hiçbir alakası bulunmuyordu. Her ikisi hikâyenin kahramanlarına ayrılmış maddelerde yer aldığından, onlara ulaşmamın tek yolu – çoğu kişinin başına geldiği gibi – ansiklopedide gezinmekten doğan bir tesadüftü.

Verdiğim örnekte şanslı olduğumu belirtmek gerekir. Fotoğrafların asılları ortada olmasa da ne oldukları belliydi; üstelik maddelerde yer alan anlatım onlara somut ve zengin bir bağlam oluşturmuyordu. Ne var ki *İstanbul Ansiklopedisi*'nde bu denli ayrıntı ve bilginin sağlanmadığı çok sayıda belge de mevcuttur. Yine örnek vermek gerekirse, çıplak fotoğraf konusunun ele alındığı maddede yer alan Papazın Dimo ve Bıçaklı Panayot isimli iki gencin resimlerinin de fotoğraftan çizildiği anlaşılacakla beraber bu fotoğraflarla ilgili bilgi Üsküdarlı Razi'nin evrakı arasından aynı türden beş fotoğraftan ikisi olduğundan ibarettir.³⁶ Diğerleri neydi? Fotoğrafçı kimdi? Bu tür basit sorulara cevap verebilmek için ya Razi'nin evrakına ulaşabilmek ya da ansiklopedinin binlerce sayfasını tarayıp ipuçları aramak gerekir. Bu durum başka resimlerde daha da belirsiz bir hal alabilmektedir. "Dellak" maddesini süsleyen birçok resim son

derecede ilginç olmakla birlikte bir bağlama oturtulması bir o kadar da zordur. Sabiha Bozcalı'nın "dellak tipi" resimlerini nereden çizdiği yazılmadığı için bu resimler bir anlamda "havada" durmaktadır. Özellikle Patrona Halil'i temsil eden resmin bazı ayrıntılarının nereden alındığı gerçekten merak konusuyken herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Resmin temsili olduğuna tabii ki şüphe yoktur, zaten resim altında "kompozisyon" ibaresinin kullanılmış olması bunu belirtmektedir. Fakat temsili Patrona Halil'in arkasında yer alan kalyon resminin yanındaki "Patrona kalyonun resmidir" ifadesiyle 1132 (1719/1720) tarihli "Şifa bulur pir ü alil / be-dest-i dellak Halil" beytinin kaynağı gerçekten merak konusudur. Bunlar Reşad Ekrem Koçu'nun hikâyesini cazip kılmak için uydurduğu bir unsurdan mı ibarettir, yoksa gerçekten bir hamamın duvarında izi kalmış bir yazının aktarımı mı?³⁷

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Meseleyi fazla uzatmadan bir sonuca bağlamak gerekirse, bir tarihçi olarak *İstanbul Ansiklopedisi*'nin inkâr edilemeyecek derecede ilginç bir kaynak olduğunu teslim etmekle birlikte, kullanımının hiç de kolay ve risksiz olmadığını vurgulamak gerekir. Gerçek bir sistemden yoksun bir şekilde, yazarının keyfi seçimleri veya maruz kaldığı zorluklarla şekillenen bir eseri eleştirel bir yönetime başvurmadan kullanmanın çok ciddi sakıncaları mevcuttur. Çoğu kişinin yaptığı

Beyazid Hamamında Dellâk Patrona Halil, 1718 - Sabiha Bozcalı
"Dellâk", İstanbul Ansiklopedisi

ğı gibi bunu Reşad Ekrem Koçu'nun kendi hayatını incelemek için kullanmak bir dereceye kadar kolaydır, zira böyle bir çerçevede *İstanbul Ansiklopedisi* büyük ölçüde özgün bir kaynak olarak değerlendirilebilmektedir. Fakat mesele bu kaynağı İstanbul'un veya daha geniş çerçevede Osmanlı toplumunun tarihini ele almak için kullanmaksa bu eserde yer alan bilgilerin çok ciddi bir şekilde incelenmesi, sınırlarının çizilmesi, eksiklerinin tespit edilmesi, güvenilirlik ve temsil gücü açısından sistemli bir şekilde ayıklanıp incelenmesi şarttır. Oysa genellikle bu hikâye ve resimlerin cazibesine ve yazarın nev'i şahsına münhasır karakterinin ilginçliğine kapılıp bu kaynağın Anglosakson tabirle "kiraz toplar gibi" (*cherry picking*) kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bununla varılabilecek nokta sınırlı ve bellidir: Birkaç ilginç örnek, Osmanlı kabadayı kültürü hakkında birkaç anekdot, aynı toplumun heteronormatif çerçeve-

ye sığmayan davranış biçimlerini vurgulayan bazı örnekler... Eğer bu malzemeyi gerçekten bir tarih kaynağı olarak kullanmak istiyorsak çok ciddi – ve zahmetli – bir süreç ve süzgeçten geçirmek şarttır. OCR teknolojisiyle bütün metni aranabilir kılmak bunun ilk aşamasıdır; bundan sonrası ise bu ham-maddeyi bir veri tabanı mantığıyla tekrar ve tekrar ele almaktır. Son olarak unutmamamız gereken, bu kaynağı ilginç ve kıymetli kılanın bu türde bilgi ve belgeleri bir araya getiren hemen hemen tek eser olduğudur. Fakat bu durum, aynı konularda dağınık şekilde bulunan başka kaynakların varlığını kesinlikle unutturmamalıdır. Başka bir deyişle *İstanbul Ansiklopedisi* tarihçiler için lüzumlu ama – hele bu haliyle – kesinlikle yeterli olmayan bir kaynaktır.

EDHEM ELDEM - COLLÈGE DE FRANCE; BOĞAZİÇİ
ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- Emre Ayvaz, "Reşat Ekrem Koçu's *İstanbul Ansiklopedisi*; or an Obsessive Collector's Attempt to Make His Private Narrative Public," Sosyoloji Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.
- Orhan Pamuk, *İstanbul: Hatıralar ve Şehir* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), s. 144-163.
- Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923 (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1934).
- Atila ve Hunlar (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1933); *Timur ve Oğulları* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1933); *Seçuk İmparatorluğu* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1933); *Sümer Türkleri* (1933); *Büyük Deniz Keşifleri* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1933); *Cengiz ve Türk-Moğol İmparatorluğu* (1934); *Bizans Tarihi* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1934); *Tarihin Ön Çağları* (1938); *Osman Gazi'den Atatürk'e* (İstanbul: Cumhuriyet, 1955).
- Hatice Sultan ile Ressam Mellinger (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934); *Surname: Üçüncü Ahmed'in Oğullarının Sünnet Dügünü* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939); *Viladename: III. Mustafa'nın Kızı Hübeullah Sultan'ın Doğum Donanması* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1940); *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940-1944).
- Edmondo de Amicis, *1874'de İstanbul* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1938); Théophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939); Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939); Jean Thévenot, *1655-1656'da İstanbul ve Türkiye* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939); Mary Montagu, *1717-1718'de (Lale Devri Başlarında) Türkiye* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939); Dauzats, *1588'de Anadolu'nun Bir Köşesi* (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1940).
- Ahmet Refik. *Hayatı, Seçme Şiir ve Yazıları* (İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1938); *Ahmet Rasim. Hayatı, Seçme Şiir ve Yazıları* (İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1938); *Mimar Sinan* (İstanbul: Cumhuriyet, 1936); *Sokullu Mehmet Paşa* (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1943); *Fatih Sultan Mehmed* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu, 1973); *Kösem Sultan* (İstanbul: Kervan Yayınları, 1972).
- Kızlarağası Piçi (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1933); *Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri* (İstanbul: Tan Matbaası, 1935); *Esircibaşı: Lâle Devrinde bir Aşk Romanı* (İstanbul: Net Kitabevi, 1944); *İstanbul Cenginde Fatih Sultan Mehmed'in On Fedaisi* (1957); *Kanuni Sultan Süleyman'ın Beş Fedaisi* (1958); *Dağ Padişahları* (İstanbul: Koçu Yayınları, 1962); *Erkek Kızlar* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1962); *Haşmetli Yosmalar* (İstanbul: Koçu Yayınları, 1963); *Yeniçeriler* (İstanbul: Koçu Yayınları, 1964); *Patrona Halil: Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hayatı* (İstanbul: Koçu Yayınları, 1967); *Kabakçı Mustafa: Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hayatı* (1968); *Son Yeniçeri* (1973); *Murat Reis* (1973); *Murat Reis'in Oğlu* (1973).
- Bu konuda bkz. Jale Gülsen, "Reşad Ekrem Koçu'nun Tarihi Romanları", Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2006.
- Türkiye'de "tarihi roman" tabiri biraz esnek ve özensiz bir şekilde, çerçevesini tarihten alan ama kurgulanmış bir romandan çok, romanlaştırılmış tarih anlamında kullanılmaktadır. Bir önceki notta yer alan kitaplarında örnek vermek gerekirse, *Patrona Halil* veya *Kabakçı Mustafa'nın tarihi* bir olay veya kişinin hikâyeleştirildiği popüler tarihler, *Esircibaşı* veya *Murat Reis* gibilerinin ise hayali kişilere dayanan ve tarihi romana daha çok yaklaşan kitaplar olduğu anlaşılmaktadır.
- Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966), *Kızıltuğ* (1927) ve *Seyyid Battal* (1929) gibi hikâyelerle başladığı edebî kariyerinde *Malkoçoğlu* (1943) ve *Battal Gazi* (1946) gibi romanlarla ünlenmiş ve bu tür kahramanlık hikâyelerini çizgi romana aktaran Suat Yalaz (1932-2020), Ayhan Başoğlu (1928-1993) ve Sezgin Burak (1935-1978) gibi çizirler ilham vermiştir.
- İstanbul Camileri* (İstanbul: Tan Matbaası, 1948); *Türk İstanbul* (İstanbul: Cumhuriyet, 1953); *Türk Tarihinin 50 Büyük Adamı* (İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1953); *Tarihimizde Garip Vakalar* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1958); *Tarihimizde Kahramanlar* (İstanbul: Yüce Türk Yayınları, 1960); *Osmanlı Padişahları* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1960); *İçinde Geçen Vakalar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı* (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi, 1960); *Osmanlı Tarihinin Panoraması* (İstanbul: İhsan Manavoglu, 1964); *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Ankara: Sönerbank, 1967).
- İbrahim Alâettin Güvra, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946).
- İstanbul Ansiklopedisi* hakkında temel bilgilerin ve tarihenin yer aldığı bir çalışma için bkz. Hasan Ulucutsoy, "Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi", *Marmara Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (Bahar 2015), s. 103-125.
- Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi. Sekizinci Cild. Çiroz-Doğuşdayıcılar Sokağı* (İstanbul: Koçu Yayınları, 1966), s. 4057-4094.
- Fikir vermesi için söz konusu maddeleri sıralamak faydalı olabilir: Çocuk; Çocuk, Ailesiz, Kimsesiz Çocuklar; Çocuk, Azgın Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Babaların Kötü Kalender Terbiyesi Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Bayram Rozetçisi Çocuklar; Çocuk, Evinden Kaçan Çocuklar; Çocuk, İstanbul Çocuğu; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsili; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsil Mecburiyeti Fermanı; Çocuk, Kimsesiz Çocuklar Yurdu, bkz. Kimsesiz Çocuklar Yurdu; Çocuk, Mahalle Çocuğu, Mahallebi Çocuğu; Çocuk, Sokaklarda Yalın Ayaklı Çocuklar; Çocuk, Üniformalı Çocuklar; Çocuk, Üvey Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Viyana Çocuk Korosu; Çocuk, Yurdun Herhangî Bir Yerinden İstanbul'a Kaçan Çocuklar; Çocuk Bahçeleri, bkz. Parklar; Çocuk Bürosu; Çocuk Cambazlar, Akrobatlar; Çocuk Çıraklar, bkz. Çıraklar; Çocuk Dilenciler; Çocuk Dostları Derneği; Çocuk Esirgeme Kurumu, bkz. Himaye-i Etfal; Çocuk Gazete Satıcılar, Müvezziler; Çocuk Hamam Uşakları, Dellaklar; Çocuk Hırsız Çeteleri; Çocuk Hırsızlar; Çocuk Hırsızları, Çocuk Hırsızlığı; Çocukları Koruma Birliği; Çocukları Geceleri Fenerli Sefer Duası Alay; Çocukların Köşesi (İstanbul Radyosunda); Çocukların Yer Mahyaları; Çocuklu Ailenin Kira İle Mesken Bulma Zorluğu; Çocuk Padişahlar; Çocuk Psikyatrisi Enstitüsü; Çocuk Seyyar Satıcılar; Çocuk Tiyatrosu; Çocuk Tulumbaclar; Çocuk Yankesiciler; Çocuk Yaverler; Çocuk Yayınları.
- Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4059-4060.
- Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4060-4061.
- Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4084-4086.
- Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4373.
- Pamuk, *İstanbul Ansiklopedisi*, s. 121.
- "Çobanoğlu (Pandeli)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4056.
- "Çizmecî Baba" maddesinden General H. Raif Ayyıldız'ın *Mirat-ı İstanbul* yazarı Mehmed Raif Bey'in oğlu olduğu anlaşılmaktadır.
- Koçu'nun "vefakâr" ya da "fedakâr muhabirimiz" gibi ifadelerle tanıttığı ve notlarıyla gezilerine atıfta bulunduğu Hakkı Gökçürk'ün Atatürk ve 27 Mayıs konularında çokça kitapçık yazmış bir İstanbul uzmanı olduğunu varsaymak gerekir.
- "Berber Destanı", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, s. 2522.
- "Delikanlı", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4357.
- Mesela "Balıkcı Güzeli", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, s. 2002.
- "Aziz (Tophaneli Mestâne)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1696-1697.
- "Feyzi Efendi (Fırzağalı Dislek)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. X, s. 5732.
- "Ali Haydar Efendi (Fethiyeli Yorgancı)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, s. 670.
- "Aziz (Tophaneli Mestâne)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1696-1697.
- Rüstem Ertuğ Altınay, "The Queer Archivist as Political Dissident: Rereading the Ottoman Empire in the Works of Reşad Ekrem Koçu", *Radical History Review*, 122 (Mayıs 2015), s. 89-102; İpek Bozkaya, "Arzunun Siyasi Potansiyeli: Reşat Ekrem Koçu'da Queer Öznelliğin Takibi", Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021. Osmanlı İmparatorluğu'nda (eş)cinsellik konusundaki başlıca iki kaynak için bkz. Dror Zeevi, *Producing Desire: Changing Sexual Discourse in the Ottoman Middle East, 1500-1900* (Berkeley: University of California Press, 2006); Khaled el-Rouayheb, *Before Homosexuality in the Arab-Islamic World, 1500-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 2009).
- İstanbul Ansiklopedisi* reklam broşürü, 1958, Emre Ayvaz Arşivi.
- İstanbul'un işgalini zikrederken oluşturduğu "sadakat hiyerarşisi" ilginçtir: "O devrin İstanbul Musevileri, azınlıklar arasında pek asil vatanadaş oldular, işgal kuvvetlerine, Türk gibi düşman gözüyle baktılar; Ermeniler kararsızdı, içlerinden çıkan yabancı yardakçısı pek az oldu. Fakat Rumlar için İstanbul'un işgali, Bizans'ın, o lâse-i tarihin hortlaması gibi oldu, öylesine şumardılar, azıdlar ve işgal kuvvetlerine öylesine yaltaklaştılar ki zenginleri dahi bu yakınlığı fuhsa kadar götürdü; kız bir Fransız zabitanın, oğlan da sapık zevklî bir İngiliz çavuşunun konyuna koşu koşu, seve seve fahir ve gurur duyarak atıldı: ('Ahlâk Zabıtası', Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, s. 278-279).
- "Arif (Nefer)", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, s. 980; "Galata Canavarı Bıçakçı Petri", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. XI, s. 5890. Ayrıca bkz. Elidem, "The Search for an Ottoman Vernacular Photography", *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East*, Markus Ritter and Staci G. Scheiwiller (eds.), Berlin: De Gruyter, 2018 (*Studies in Theory and History of Photography: Schriften der Lehr- und Forschungsstelle für Theorie und Geschichte der Fotografie am Kunsthistorischen Institut der Universität Zürich*, vol. 8), pp. 49-51.
- "Çıplak Resimlerini Çekdiren Uygunusuzlar", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, s. 3930.
- "Dellâk", Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 4362-4369.

Reşad Ekrem Koçu'nun Çizdiği/Bozduğu Sınırlarla Galata ve Beyoğlu Tarihi

K. MEHMET KENTEL*

ANSİKLOPEDİNİN BEYOĞLU TARİHİNE EN ÖNEMLİ KATKISI, BEYOĞLU'NUN "KÜÇÜK AVRUPA" OLMaktan ÇOK BİR "OSMANLI MEKÂNI" OLDUĞUNU VE ÇEŞİTLİLİĞİNİN LEVANTEN İŞ ADAMLARI YA DA AVRUPALI DİPLOMATLARLA SINIRLI OLMADIĞINI GÖSTERMESİDİR.

Bu yazı, Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nin hayali coğrafyasında Galata ve Beyoğlu'nun nereye denk düştüğüne dair bir resim çizmeyi amaçlıyor. Öncelikle bu coğrafyanın sınırlarını birkaç örnek üzerinden tespit etmeye çalışıp, özellikle geç 19. yüzyıl mekânlarının ansiklopedide kendilerine nasıl yer bulduklarına bakacağım. Sonrasında Beyoğlu ve Ga-

lata tarihi için başka önemli ve kurucu metinlerle konuşarak, ansiklopedinin hem Beyoğlu mitosunu aşabilmek için nasıl bir potansiyel taşıdığını tartışacak, hem de yazıldığı dönemde kent mekânıyla nasıl ilişkilendiğine değineceğim.

BEYOĞLU NEREDEDİR?

Öncelikle bu Beyoğlu mitosu ya da klişeleşmiş Beyoğlu anlatısının ne olduğuna bakmak için, bir başka ansiklopediden, Tarih Vakfı'nın *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin "Beyoğlu" maddesinden alıntılayalım:

Elçiliklerin renkli bir yaşamın odak noktasını oluşturan saraylarının yanı sıra, görkemli konutlar, çok sayıda yabancı gezgini ağırlayan oteller, postane, telgrafhane gibi yapılar, Pera'yı özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa başkentlerinin küçük bir örneği haline getirmiştir. İtalyan ve Fransız tiyatrolarını, Avrupa havalı kahve ve pastaneleri burada bulmak mümkündür. Ayrıca zengin çeşitleri olan mağazalarda, Avrupa kentlerinin aynı ayardaki mağazalarında bulunan çeşitlerin hemen tümü satılabilmektedir... En zarif, en zengin İngiliz ve Fransız mobilya çeşitleri Beyoğlu'ndadır. Yabancı basımevleri ve gazete idarehaneleri; doktor muayeneleri, eczaneler ve dönemin önemli meslek sahipleri yine burada kümelenmiştir. Bu çevreyi tamamlayan, varlıklı Levanten ve Hristiyanların tüm zenginliklerini sergileyen konutlar da Cadde-i Kebir (Büyük Pera Caddesi) (bugünkü İstiklal Caddesi) boyunca ve bu caddeye açılan yan sokaklarda yer almaktadır.

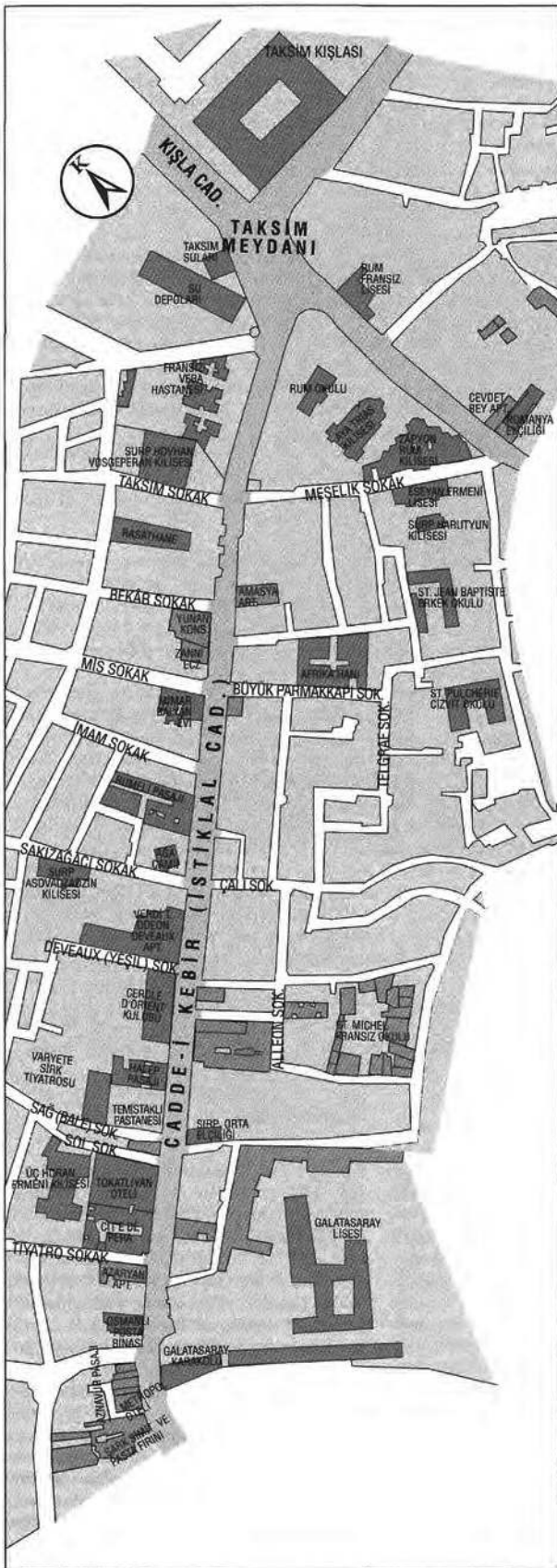
19. yüzyılda en görkemli dönemini yaşayan semtin esas sahipleri İstanbul'un kozmopolit ortamının renkli gruplarından Levantenler'dir... Dilleri, giysileri, beğenileri, yaşam biçimleri ve eğlenceleriyle, İstanbul'da özellikle tarihi yarımada ve Üsküdar'da yaşayan Müslüman Osmanlılardan farklı bir grup oluşturmuşlardır. Bu özellikleri mimarilerine de yansımış, yarattıkları fiziksel çevreyle, yaşadıkları Galata ve Beyoğlu bölgesine bir Avrupa kenti havası katmışlardır. Böyle bir ortamda önemli bir Müslüman varlığından söz etmek zordur.¹

Gerçekten de Nur Akın'ın bu satırlarında sıralanan motifleri, Beyoğlu/Pera üzerine yazılmış neredey-

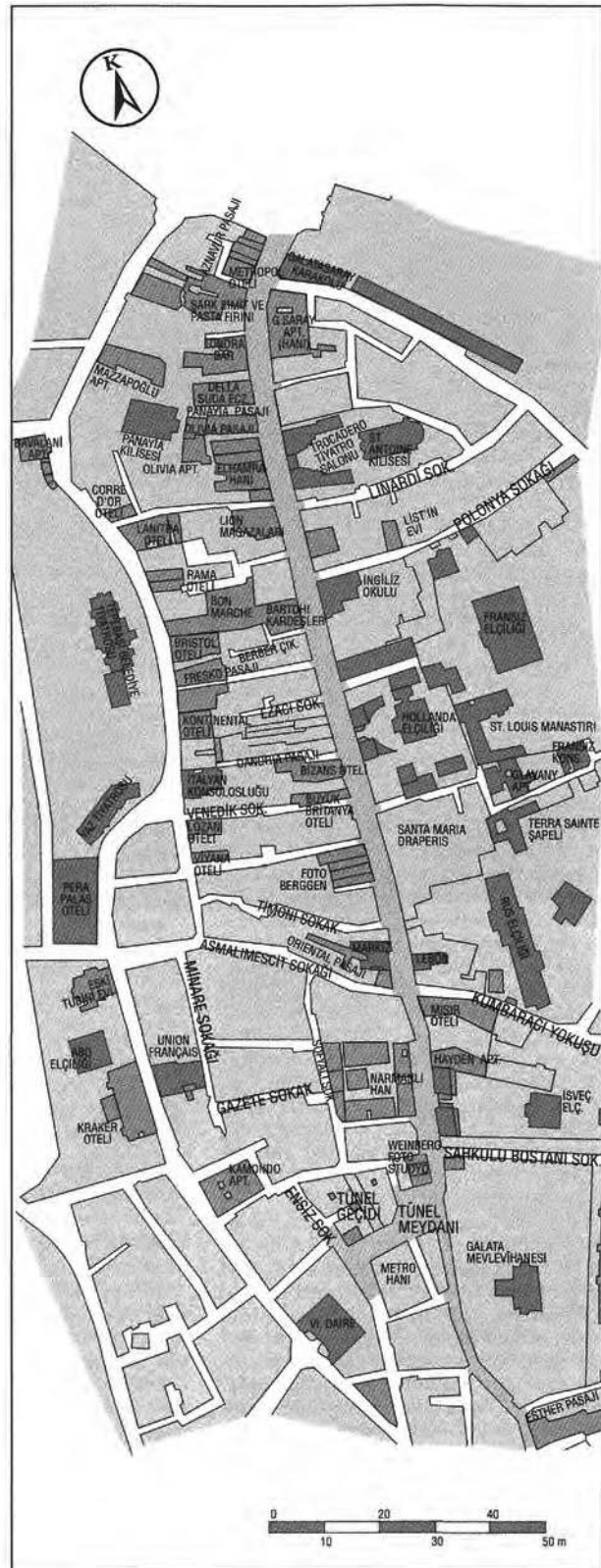
Yüksek Kaldırım, fotoğrafçı: Guillaume Berggren, 1875

SALT Araştırma, Fotoğraf ve Kartpostal Arşivi

se her yazıda görmek mümkündür. Bu motifler, üst üste birikmiş kelime ve imajlarla bir örüntü, Edward Said'in deyimiyle bir "arşiv" oluşturmuştur.²

Galata ve Pera özelinde bu arşivin kökleri eskilerdedir. Ancak kemikleşmesi, bir nostalji objesi haline gelmesi, Edhem Eldem'in belirttiği gibi 1980'lerde ve özellikle 1990'larda gerçekleşmiş; edebiyatta, akademik yazında, restorasyon ve mekân kullanımı pratiklerinde, 19. yüzyıl sonunun idealize edilmiş bir

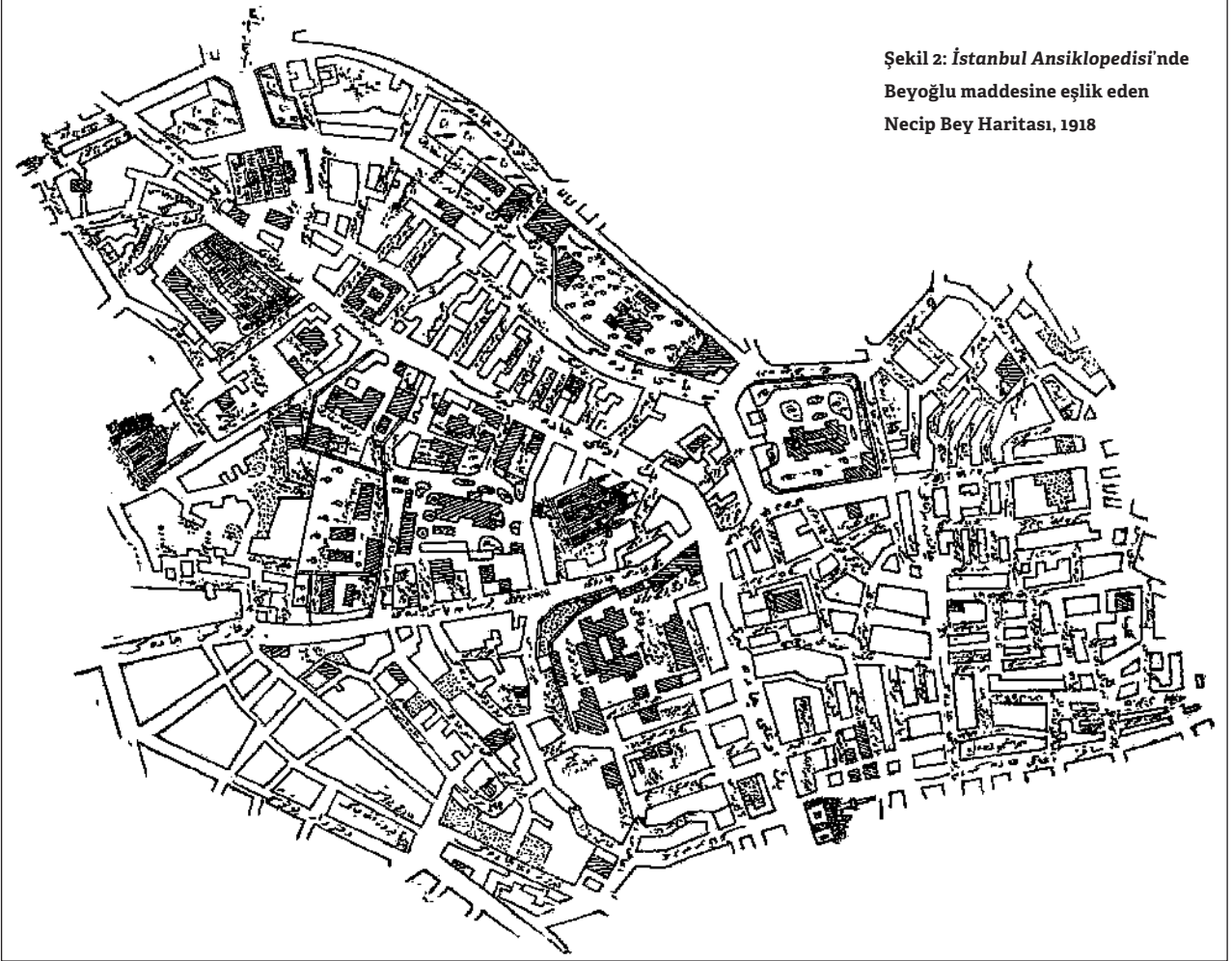

Şekil 1: Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde Beyoğlu maddesine eşlik eden Nur Akın'ın hazırladığı haritalar

resmiyle sabitlenmiş bu “kozmpolit Pera” mitosu köklenmiştir.³ Bu mitosun coğrafi sınırları İstiklal Caddesi’nin 1-2 paralelinden öteye geçmez, Beyoğlu’nu gayrimüslim ve yabancı elitlerin dünyasından ibaret görür. Elit olmayanlar, iki sokak kenarda kalanlar, bu dünya inşa edilirken yıkılanlar, farklı tarihsel ve coğrafi katmanlar, hikâyenin çok nadiren parçası olurlar.

Peki, Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* bu hikâyeye ne kadar katkı vermiştir, ya da onu bozma potansi-

Şekil 2: *İstanbul Ansiklopedisi*'nde
Beyoğlu maddesine eşlik eden
Necip Bey Haritası, 1918

yelini içinde taşır mı? Ansiklopedinin 5. cildinde bulunan ve bizzat Koçu tarafından yazılmış “Beyoğlu” maddesi şöyle başlar:

Mülkî idare taksimatında İstanbul vilâyetinin bir ilçesi; İstanbul'un târihî edebiyatında meşhur bir semtin adı; ilçe olarak sınırı, büyük şehir haritasında tesbit edilmiştir ve kadim Galata Şehri, bu ilçenin sınırı içinde bir nahiye itibâr edilmiştir; semt olarak sınırını çizmek mümkün değildir; her biri fetihten zamanımıza kadar İstanbul târihinde pek meşhur yerler olan Kasımpaşa Kasabasının, Galata Şehrinin, Tophane Kasabasının ve Fındıklı Kasabasının gerilerini kaplamış olan sırtların adıdır.⁴

Daha ilk cümlelerden Koçu, Beyoğlu'nun tarihsel sınırlarının mutlaklığını bozar ve “semt olarak sınırını çizmek mümkün değildir,” der. Bu cümlenin rastgele edilmediğini ve ansiklopedinin geneline dair daha semptomatik bir şey söylediğini, *İstanbul Ansiklopedisi* ve *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin “Beyoğlu” maddelerine eşlik eden haritaları karşılaştırarak anlayabiliriz (şek. 1-3).

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Nur Akın'ın hazırladığı ve gerçekten İstiklal Caddesi'nin 1-2 paraleliyle sınırlı bir plan kullanırken, Koçu, 1918 tarihli meşhur Necip Bey ve 1934 şehir rehberi haritalarından çok daha geniş kesitler kullanmıştır. Bu ayrışmada Koçu ve Akın'ın sahip olduğu teknik beceri ve imkânlar arasındaki farkın rolü olsa da, bu ortada iki ayrı coğrafi okuma olduğu gerçeğini değiştirmez.

Bir yanda Cadde-i Kebir'i takip eden, sınırları çok daha keskin, merkeze yoğunlaşmış ve çeperi dışlamış bir görselleştirme, öte yanda tarihsel bir haritadan alınmış, sınırları çok daha muğlak, tek meşru izleğin ana cadde olmadığı bir kesit.

Koçu daha sonra uzun uzun yüzyıl ortasının bir başka popüler ansiklopedisi olan *Türk Ansiklopedisi*'ndeki “Beyoğlu” maddesini alıntılar, alıntıyı bitirirken “Yukarıdaki satırların yabancı bir kaynaktan tenkitsiz bir tercüme ile ansiklopediye nakledildiği aydın görülmektedir,” diyerek eleştirisini kaydeder. Daha sonra hocası Ahmed Refik Altınay'dan aktardığı Busbecq ve Lady Montague hatıratlarından pasajlarla erken dönem Beyoğlu'nu anlatırken, Ekmekçi Bağdasar Ağa, Ahmed Rasim, Sermed Muhtar Alus ve Ahmed İhsan'dan alıntılarla ise 19. yüzyıl Beyoğlu'sunu resmeder. Koçu'nun maddesi de, Pera'nın yabancılığı, elitliği ve “kozmopitliği”nden azade değildir:

Birinci Cihan Harbi sonunda kara işgal günlerinde Beyoğlu Rumları'nın şımarıklığı, İstanbul târihine geçmiş acı hakikattir.

O zamanlar millî serpuşumuz olan fese hakaret, her vesile ile her gün pek çok görülen vak'alardandı. Duygulu insan için Beyoğlu'na çıkmak bir ızdırab teşkil ederdi.

Zamanımızda Beyoğlu som *kozmopit* bir semttir. İstanbul'un en büyük ve en lüks müesseseleri otelleri, eğlence yerleri Beyoğlu'ndadır.⁵

Başlığında Beyoğlu geçen diğer maddelerde (“Beyoğlu'nda Ermeniler,” “Beyoğlu Spor Kulübü,” “Be-

yoğlu Yangınları,” vb.) büyük oranda tekdüze bilgiler, basmakalıp—ve mitosu destekler—yargılar sıralanır. R. Gamsızoğlu’nun notlarından oluşturulan “Cadde-i Kebir” maddesi, bunun en sıradan örneğidir. Beyoğlu yazınına fazlasıyla yerleşmiş, caddedeki dükkanları, yeme-içme mekânlarını ve meşhur simaları sıralama kalıbı burada da karşımıza çıkar:

Şimdiki Narmanlı hanı, caddenin ortasına kadar yayılmış koyu renkli kasvetli Rus başkonsolosluğu binası idi. Karşısındaki İsveç sefaretinin malı olan dükkânlardan birinde veliaht Reşat efendinin terzisi Vidoviç, yine o sıradaki Botter Hanı’nda zamanın meşhur terzisi Botter, gümüş ve kristal eşya ve sofrta takımları ile Christofle marka çatal, bıçak ve kaşıkları satan Decugis, ... yanında Hidi-vial Palas oteli, sol kolda hâlen Markiz olan büyük mağazada şekerci Lebon (Galatasaray lisesi matematik öğretmeni Mr. Blanchon Lebon’un damadı idi. Anadolu demiryolları müdürü Mr. Huguenin, silindir şapkasıyla her gün öğleden sonra buraya gelir, şampanya içerdi.)...⁶

Bu kalıbın kurucu örneklerini, 1940 ve 50’li yıllarda Fransızca yayımlandıktan sonra, 1980 ve 90’larda yapılan tercümeleriyle popüler kültürdeki yaygın Beyoğlu fikrine en çok katkıyı sunmuş olan Said Naum-Duhanî’nin kitaplarında bulabiliriz.⁷

Sermed Muhtar Alus tarafından yazılan “Beyoğlu’nda Sedyeler” maddesi de, ansiklopedinin ikonik maddelerinden biridir ve yine Beyoğlu’nun özgünlüğünü vurgular: “Bir kapusu, iki yanında penceresi bulunan bir koltuk - odacık olup pehlivan yapılı ve acı kuvvetli iki uşak-hamal tarafından taşınan Avrupavî binek sedyeleri, İstanbul’da, İstanbul’da da yalnız Beyoğlu’nda kullanılmıştır.”⁸

Beyoğlu sedyeleri, ansiklopedi gibi Aydınlanma’nın evrensel bilgi tasnifi ülküsünün başka bir yansıması olarak “müze”yi başlığına taşımış, Yapı Kredi Kültür Sanat Merkezi’nin 2000’de açtığı *Beyoğlu Müzesi İçin Öneriler* sergisinin de nadide parçalarından biriydi.⁹ Bir Beyoğlu müzesi yapılsa, Beyoğlu sedyeleri de koleksiyonun parçası olmalıydı; banka hesap cüzdanları, marka mobilyalar, lüks porselen takımları ve avizelerle birlikte.

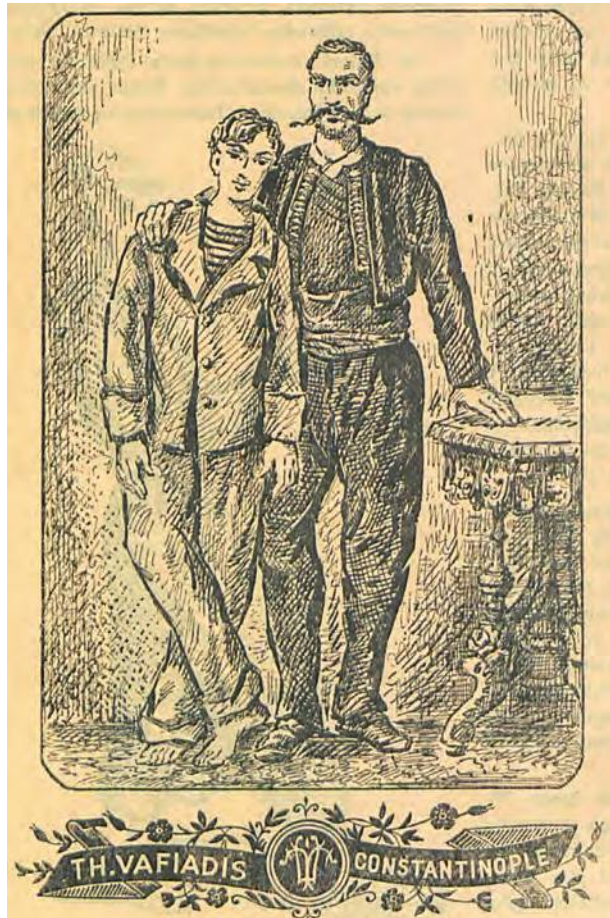
Ancak ne Duhanî’de ne *Beyoğlu Müzesi İçin Öneriler*’de bulunabilecek bir madde, Koçu’nun Beyoğlu listesinde bulunur: “Beyoğlu Mutasarrıflığının Eski Binası.” Bu maddenin başlığındaki tarihselliğinin, yani Beyoğlu’nun statik bir obje olarak değil, değişen ve kaydı tutulması gereken bir olgu olarak görme refleksinin önemini bir kenara koyalım, burada da karşımıza görmeye çok alışık olmadığımız türden bir sosyal kompozisyon çıkar. Maddenin yazarı Sermed Muhtar Alus, mutasarrıflığın eski binası içini şöyle tasvir eder:

... sarıklı softa, arâkiyeli derviş agelli ak arab, poturlu arnavud, câmedanlı kürd, kuşaklı muhacir, şapkalı frenk, kasketli rum, palabıyık ermeni, köse sakal müsevî, hulâsa yerli yabancı yetmiş iki buçuk millet. Posta olup takım takım gelenler de başka; kolu boynuna asılı, eri sarılı omuzdaşlar, pavurya

yürüyüşlü palikaryalar, maltız deniz korsanları, çakanoz kasa hırsızları, yankesici, çoğu yalın ayaklı kopiller, umumhane mamaları, muhabbet dellaları, yan sokakların yosmaları, civânları...¹⁰

Burada hem genelde Avrupalı, Levanten, Ermeni, Rum ve Yahudilere indirgenmiş Pera etno-lingüistik çeşitliliğinin çok daha detaylı bir sunumuna, hem de alışık olunmayan türden bir meslek çeşitliliğine tanık oluruz. 19. yüzyıl Beyoğlu’sunda tiyatrolar, restoranlar, oteller ve bahçeler arasında görmezden gelinen bu tip yapılar ve bu yapıları gece gündüz tüketen insanlar vardı. Koçu’nun çok eleştirilen hiyerarşisiz tasnifi, Beyoğlu sedyeleriyle mutasarrıflığın eski binasını yan yana getirerek, başka türlü bir Pera tarihinin ve çok kültürlü geçmişin kapısını aralamaktadır.

Bu noktanın üzerinde biraz daha durmak gerekir. *İstanbul Ansiklopedisi*’nin şehrin Türk-Müslüman tarihinin dışında kalanlar için çok faydalı bir kaynak olma özelliği, Beyoğlu bağlamında ayrı bir önem kazanır. Klasik tarih yazımında en büyük kerameti, şehrin Türk-Müslüman olmayan unsurlarının coğrafi yoğunlaşması olarak görülen Beyoğlu tarihine ansiklopedinin bu anlamdaki katkısı iki farklı şekilde görülebilir. İlki, az önceki örnekte de karşımıza çıktığı gibi Beyoğlu’nun “küçük Avrupa” olmaktan çok bir “Osmanlı mekânı” olduğunu göstermesidir. İkincisi ve belki daha önemlisi, kentin sadece zenginlerinin değil, yoksulu, hırsız, dilencisiyle çok dilli ve dinli olduğunu, Beyoğlu’nun çeşitliliğinin Levanten iş adam-

Bıçakçı Petri, “Caninin tek fotoğrafından Sabiha Bozcalı eli ile”, “Galata Canavarı.” *İstanbul Ansiklopedisi*

ları ya da Avrupalı diplomatlarla sınırlı olmadığına işaretlerini vermesidir.

Benzer bir bakışı ansiklopedideki Galata maddelerine de atalım. Galata ve Beyoğlu tarihleri ve kimlikleri fazlasıyla iç içedir, Beyoğlu'na atfedilen yabancılik ve aykırılık Galata için de geçerlidir, ancak muhteviyatı biraz daha farklıdır. Galata'nın kentin tarihi liman bölgesi olması orayı bir alt sınıf tekinsizliğiyle eşleştirmiş; içki, kumar ve fuhuşun "olağan" coğrafyası haline getirmiştir. 19. yüzyılda Voyvoda Caddesi ve civarının Osmanlı'nın finans merkezi haline gelmiş olması Galata'nın önemini artırmış, Beyoğlu'nun yükselişi için de gerekli olan sermaye buradan akmıştır. Tarihin üçüncü sayfasına özel bir merakı olan Koçu için Galata'da çok malzeme vardır. "Galata" maddesi, Semavi Eyice'nin *Türk Ansiklopedisi*'ne yazdığı maddeden uzun bir alıntıyla başlar, kozmopolit yine gözde kelimelerden biridir: "Hızla Türkleşen Galatada daha 1476da 592 rum, 332 frenk ve 62 ermeni evine karşılık, 535 müslüman evi vardı. Sonraları Galata daha da türkleşmiş, bir yandan da çeşitli yabancılar gelip yerleştiğinden Galata kozmopolit bir görünüş almıştır."¹¹ Eyice'nin sözlerini Koçu şöyle tamamlar: "Yüzyıllar boyunca Galata ahâlisinin çoğunluğunu gayrimüslim azınlıklar ile gayrimüslim yabancılar teşkil etmişti ve bu gözle görülür halde idi. Bu hal, ancak zamanımızda ve pek yakınlarda, 1940-1950 arasında kaybolmuştur. O kozmopolit topluluğu Evliya Çelebi "Galata Kavmi" tâbirinde pek güzel ifâde etmiştir."¹²

Galata maddelerinin bir kısmı, barındırdıkları tarihselliğe uygun olarak, kelimenin düz anlamıyla "ansiklopedik" ve "bilimsel" içeriklere sahipti, çoğu Se-

mavi Eyice'nin elinden çıkmış ya da ondan uzun alıntılarla oluşturulmuştu (20-25 sene sonra yayımlanan *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin Galata maddesi de büyük oranda Eyice'nin eseri idi). Diğerleri ise, Koçu'nun özel ilgisi olan marjinal karakter ve mekânlara yoğunlaşıyordu. Bunların belki de en çarpıcısı "Galata Canavarı Bıçakçı Petri," ismi kadar ilginç ve kanlı bir 19. yüzyıl hikâyesiydi.¹³ Şehrin farklı yerlerini cinayetleriyle mimleyen Galata Canavarı, ansiklopedide karşımıza birkaç madde sonra, yine Koçu tarafından yazılmış "Galata Otelleri" maddesinde de çıkıyor.¹⁴ Bıçakçı Petri'nin 1874 yılında, Galata'daki Marsilya Oteli'nde, Kefalonyalı Lefteri Kaptanı öldürdüğü gece, Koçu'nun söylediğine göre ayrıca Üsküdarlı Tulumbacı Çamur Salih, Tulumbacı Ablasıgüzel Mustafa, bahriye neferi Yunus, Hamburglu bir gemi kâtibi, tüysüz bir Rum kalopedi, Karadenizli iki kayıkçı ve bir fahişe aynı oteldeydi. Burada Koçu bize yine farklı bir çeşitliliğin kapılarını aralar: Gurur duyulmayacak, nostaljisine pek yeltenilmeyecek, suç mahallerinde ortaklaşmış bir çeşitlilik, adı Marsilya Oteli olsa bile bir araya getirdikleriyle bir Osmanlı liman kenti mekânı olduğu aşikâr olan bir suç mahalli.

İSİM KOYUCULAR, SAHADA ANSİKLOPEDİSTLER VE DÖNÜŞEN BİR ŞEHİR

Şimdi, yazıldığı dönem olan 20. yüzyıl ortasına gelerek, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin şehrin dönüşümünün kaydını nasıl tuttuğuna bakmak istiyorum. Bunu yaparken de Beyoğlu mitosunu değilse de İstanbul çalışmaları için bir başka kurucu figür olan Osman Nuri Ergin'den (1883-1961) ve başka bir tasnif pratiği olan *İstanbul Şehri Rehberi*'nden¹⁵ bahsetmeliyiz.

Koçu tarafından "Bilhassa İstanbul üzerinde belediyeçiliğe, şehirciliğe ve Türkiye Tarihi üzerinde de bilhassa Maarif Tarihi konusunda geniş çalışmaları ile ve bu gayretin ve himmetin mahsulü pek değerli eserleri ile tanınmış bir müdekkik, muharrir; ... bu *İstanbul Ansiklopedisi*'nin seçkin kalem arkadaşlarından; otuz yıldan fazla İstanbul Belediyesi'nde çalışmış, ... çalışkan, vakarlı, nâzik, çelebi, hattâ deriş meşrep bir zât idi,"¹⁶ denilerek tanıtılan Osman Nuri, hem ansiklopedinin yazarlarından hem de önemli kaynaklarından biriydi. Şehremaneti arşivlerini tasniflemesiyle ortaya çıkan *Mecelle-i Umur-u Belediye*'nin¹⁷ kaynaklık ettiği tarihsel maddelerin yanı sıra, ansiklopedide sıkça karşımıza çıkan bir başka madde türü olan sokak isimleri için de en büyük veri, Osman Nuri'nin hazırladığı 1934 tarihli *İstanbul Şehri Rehberi*'nden geliyordu.

Çoğunlukla Hakkı Göktürk tarafından kaleme alınmış sokak maddelerinden rastgele bir örnek:

BOSTÂ[N]İÇİ CAMİİ SOKAĞI — Beyoğlu Kaymakamlığı merkez nâhiyesinin Tomtom Mahallesi sokaklarından; Boğazkesen Caddesi ile Cicim Çıkmağı arasında uzanır ve bu çıkmağı dikey olarak kavuşur; 1934 Belediye Şehir Rehberinin 14 numaralı paftasında, cadde tarafından gelindiğine göre sol kolda kısa bir aralık sokak gösterilmiştir, yerinde böyle bir sokak yoktur; yerinde

Beyoğlu'nda Maryore'nin katili olmasından idamına hükmedilen Manastırlı bakkal Ligor veled-i Foti. II. Abdülhamid Koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Dijital Arşivi

**Şekil 3: İstanbul
Ansiklopedisi'nin
Beyoğlu maddesine
eşlik eden,
1934 İstanbul Şehri
Rehberi'nden alınmış
harita**

de Bostaniçi Çeşme Çıkmazının levhası bu Cicim Çıkmazına asılmıştır. Pek çok misâli vardır, İstanbul sokaklarına levhaları asıldıktan sonra sihhatini kontrol için rehberle dolaşılıp tedkik ve teftiş edilmediği anlaşıyor.¹⁸

Temmuz 1961 tarihli bu maddenin İstanbul şehircilik tarihine dair sahip olduğu birkaç katman anlamı deşifre etmek için, Osman Nuri'nin bu sokakların kaydını tutmuş olmakla kalmamış ve 1920'lerin sonunda, kamusal alanı Türkleştirme ve ona bir bürokratik düzen getirme çabasının parçası olarak, isimlerini bizzat koymuş/değiştirmiş olduğunu hatırlamamız gerekir.¹⁹ Rehber tam da bu çabanın nişanesi, şehirdeki yeni düzenin somut çıktısı olarak hazırlanmıştı.

Koçu ve başta Hakkı Gökürk olmak üzere diğer yazarlar, işte ellerine bu rehberi alarak sokaklara çıkmış ve 1950'lerden 1970'lere kadar yaptıkları saha çalışmasıyla, her şeyden önce "isim koyucu"nun, yani Osman Nuri ve temsil ettiği modern bürokratik aklın uygulamalarını denetlemiş, tutarsızlıkları, eksikleri, haritanın sokağa uymadığı yerleri kayıt altına almışlardı.

Burada, bir başka bilgi tasnif ütopyası olan, Borges'in, hayali bir imparatorluğun, imparatorlukla aynı büyüklükte haritasını hazırlayan kartografları anlattığı kısacık öyküsünü hatırlayabiliriz.²⁰ Koçu'nun kalem arkadaşlarının yeteri kadar vakti ve imkânı olsaydı, adeta, her sokağı tek tek gezecek, her birinin güncel halini kayda geçirecek, Osman

Nuri'nin hatalarını, rehberde eskiyenleri güncelleyecek, "Cicim Çıkmazı ile olan kavşağındaki küçük ahşap evler eski İstanbul'dan kalmış bir köşedir, Gülliver'in cüceler memleketindeki seyahatini hatırlatır. Meselâ orta boylu bir kimse elini uzatınca, Bostaniçi Mescidinin imam meşrutasının dam saçağını tutabilir."²¹ gibi oldukça içeriden bilgileri her sokak için verebilecekti. Elbette bu mümkün değildi, isimler değişecek, tabelalar düşecek, imam meşrutasının damı akıtmaya başlayacak ve yenilenecekti. Kaldı ki birçok sokak, ansiklopediye madde olarak girmiş olmalarına karşın, bizzat yerlerinde incelenememiş, onlar için 1934 rehberindeki bilgilerle yetinilmiş, "yerine gidilip tespit edilemedi" notuyla paylaşılmıştı.

Prof. Semavi Eyice: "Galata, 1955'den sonra yapılan istismlâklerle özelliklerini kaybetmiştir" diyor. Bir hakikatin ifadesidir. Zamanımızdaki Galata'nın artık, İstanbul'un herhangi bir semtinden farkı kalmamıştır. 1955'den sonrası son ve kesin değişimdir... Zamanımızın Galatası tarihi şahsiyetini tamamen kaybetmiştir; yeni yapılan koca koca binâlar, aralarında âhenksiz, zevksiz, bilgisiz serpilmiş cılız, güdük, hattâ sefil yapılar çirkinlik ucubeleridir; Galatanın göbeği diyebileceğimiz Karaköy Meydanında adetâ sergilenmişlerdir.²³ Öyle gözüküyor ki, özellikle popüler tarih romanlarında milliyetçi hissiyata konuşmuş, ansiklopediyi Fetih'in 500. Yılı etkinlikleri kapsamında ön plana

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ, AŞAĞIDAN, EKSİK VE İMKÂNSIZLIKLARIYLA BELİRLENMİŞ, HAREKET HALİNDE BİR SINIR ÇİZME ÇABASIYDI. İSTANBUL ŞEHİRİ REHBERİ'NDE CİSİMLEŞMİŞ MERKEZİ BİLGİ ÜRETİM PRATİKLERİNE VE İSİM KOYUCULUĞUNA KARŞI DEĞİLSE DE O BİLGİYİ KİTAP SAYFALARINDAN ÇIKARTAN, YENİDEN SOKAĞA GÖTÜREN, SAHADAN YAZILAN VE ÇOĞU ZAMAN DA YAZILAMAYAN BİR ANSİKLOPEDİ.

İstanbul Ansiklopedisi, aşağıdan, eksik ve imkânsızlıklarıyla belirlenmiş, hareket halinde bir sınır çizme çabasıydı. *İstanbul Şehri Rehberi*'nde cisimleşmiş merkezi bilgi üretim pratiklerine ve isim koyuculuğuna karşı değilse de o bilgiyi kitap sayfalarından çıkartan, yeniden sokağa götüren, sahadan yazılan ve çoğu zaman da yazılamayan bir ansiklopedi.

20. yüzyıl ortası Menderes yıkımları ve şehrin hızlı dönüşümünün hemen ertesinde yapılan bu sokak gezileri, aynı zamanda bu yıkımların daha küçük bir ölçekte de olsun izini sürüyordu. Galata'daki "Buğulu Sokak" maddesi, örneğin, bu bağlamda iki ayrı şekilde tarihe not düşüyordu.²² Sokağın eski Tersane Caddesi'ni kestiği bilgisini verirken, bu caddeye "buradaki istismlâk yıkımları esnasında enkaz altında kalarak şehiden vefat eden Yarbay Sabahattin Evren'in adının verildiğini" söylüyordu ki 1980'lerde burası yeniden Tersane Caddesi olmuştu. Maddedeki ikinci dikkat çekici detay, bu tip maddelerdeki eleştirel tona iyi bir örnek oluşturuyor: "Galata'nın eski meşhur hamamlarından Buğuluca Hamam bu sokak üzerinde idi, hâlen bir duvar kalıntısı görülür, 1957'de sâdece para kaygısı güden, sahibi olduğu mülkün bir büyük şehir bünyesindeki tarihi kıymetiyle hiç alâkadar olmayan mülk sahibi tarafından hamamın müsteciri çıkarılmış ve meşhur hamam pek çok emsali gibi kör kazmanın kurbanı olarak yıktırılmıştır. İstanbul'da ve bilhassa Galata'da Türk damgasını arayacak müstakbel nesiller bu adamları, adlarını bilsin bilmesin kıyamete dek tel'in edeceklerdir." İlginç olan, Galata'da Türk damgasını değil ama mitlerden arındırılmış bir tarihin izlerini arayan biz müstakbel nesillerin Koçu'nun notlarında bu konuda ilham verici birçok şey bulabiliyor olmamızdır. Koçu'nun yüzyıl ortası yıkımlarına dair belki de en kapsamlı eleştirisi ise, Galata maddesinde kendini gösterir:

çıkartmaya çalışmış Reşad Ekrem Koçu, Menderes yıkımlarına karşı oldukça eleştirel bir tutum takınmıştı. Denebilir ki ansiklopedide sokakların fizikî ve etnografik detaylarının kaydını tutmak için gösterilen özen, biraz da elden kayıp gitmekte olan bir dünyayı sabitleme çabasından ileri geliyordu. Bunun için olabilecek en hantal yayın türünün, yani ansiklopedinin seçilmiş olması, bu sabitleme çabası açısından manidardı, ama bir yandan da projenin doğasından gelen imkânsızlığının altını çiziyordu: Birçok maddenin altı doğru düzgün doldurulamamış olması bir kenara, nihayetinde de ancak G harfine gelinebilmiş, bu arada şehir çoktan değişmiş, sokaklar yıkılmış, isimler yeniden değişmişti.

SONUÇ

Teslim etmek gerekir ki Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* ve Beyoğlu, tarihyazımı ve popüler kültürde oldukça fetişleştirilmiş nesnelerdir. Beyoğlu'nun özellikle 1980'lerden sonra nasıl nostaljik takıntıya dönüştüğü, kentin şaşalı geçmişine ve bu geçmişle özdeşleştirilen çeşitli imgelere dönük bu obsesyonun, Beyoğlu'nu tarihsizleştirdiğinden, çetrefilliğinden koparttığından bahsetmiştim. Aynı düzeyde olmasa da Koçu'nun ve ansiklopedinin de şimdiye kadar benzer bir kaderi olduğunu söylemek mümkün. Hakkında çok fazla fikrin ama çok az çalışmanın olduğu ansiklopedi, gündelik hayata dair detaylara, resmi tarihyazımında kendine yer bulamamış marjinal karakterlere, gruplara ve mekânlara yer vermesiyle, yıllar içinde bir tür efsaneye dönüştü. Beyoğlu tarihini basmakalıp imgelerin tahakkümünden kurtarmak için Koçu'dan yardım isterken, bu çabanın ansiklopedinin acayipliğini artırmamasına özen göstermek gerekir. *İstanbul Ansiklopedisi* bütün potansiyeline rağmen, gerek birçok miti ye-

Galata rıhtımı, 19.yy sonu

II. Abdülhamid Koleksiyonu,
İstanbul Üniversitesi Dijital Arşivi

niden üreten, yer yer ayrımcı ve mizojen maddeleri, gerek de zaman zaman çok tekdüzeleşen ve belli kalıpları tekrar tekrar kullanan tarzıyla, hem içerik hem biçim olarak eleştirel bir çözümlemeye fazlasıyla muhtaç.

Bu noktada özellikle vurgulanması gereken, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde açığa çıkartılmayı bekleyen Beyoğlu ve Galata tarihlerinde asıl ilham verici olanın, maddelerin somut içeriklerinden çok, meşru kabul edilen tarihsel mesele ve kaynaklar konusundaki açıklıktır. Osmanlı arşiv belgeleri; sözlü anlatılar, hatıralar, manzumeler, şarkılar, mimari, fotoğraf, gravür ve çizimler, süreli yayınlar ve edebi ürünler, saha çalışması, istatistik ve daha fazlası, Reşad Ekrem Koçu ve ansiklopedinin diğer yazarları tarafından meşru birer belge olarak kabul edilmiş ve belirli maddede yazım kalıpları kullanılarak birbirine entegre edilmiştir. Yine Koçu başta olmak üzere ansiklopedinin birçok yazarının bunu yaparken belgelere gerektiği kadar eleştirel yaklaşmadığı, dedikoduyla bilgiyi ayıramadığı, dahası iç hiyerarşisi oldukça şüpheli bir şekilde yerleştirilmiş maddelerin bütünlüklü bir resim vermekten çok uzak olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tam da bu yüzden maddelerin ne söylediğinden çok, nelerin madde olabildiği, bu maddeler yazılırken nasıl kaynakların meşru kabul edildiği, kalıpların

dışında tarihyazımı pratikleri geliştirmek isteyenler için ilham verici. Küçük şeylere, tarihin tortularına, kıyıda köşede kalmışa ilgi duyan; soyunanı, giyineni; intihar edeni, öleni, öldüreni; marjinali ve vasatı, planlananı ve kazara olanı hikâyenin parçası kılan; dahası sadece elçilerin, otel işletmecilerinin, mülk sahiplerinin değil, dilencinin, kayıkçının, hamalın adını yazan, onları birer meslek kategorisi ya da sosyal gruba indirgemeyen, sadece yukarıdan değil, ortadan ve aşağıdan da yazılmış, kanlı, canlı ve etli bir tarih.

Bu tarih, ansiklopedinin hiyerarşik bir tasniften uzak yapısı sebebiyle şimdiye kadar sadece "tesadüfî biçimde" çalışılabilirdi.²⁵ Kadir Has Üniversitesi ve SALT'ın işbirliğinde gerçekleşen proje, Reşad Ekrem Koçu'nun ansiklopedi odaklı arşivinin, yayımlanmış ansiklopedi maddeleriyle birlikte hem daha sistematize hem de daha dinamik biçimde okunmasının önünü açarak, yirminci yüzyılın en ilginç entelektüel ürünlerinden birinin daha eleştirel incelenmesine izin veriyor, bir yandan da Beyoğlu gibi "şeyleşmiş" tarihsel anlatılarda gedikler açma potansiyelini açığa çıkartıyor.

K. MEHMET KENTEL - İSTANBUL ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ,
ARAŞTIRMA PROJELERİ YÖNECİSİ; KOÇ ÜNİVERSİTESİ
ANAMED, DOKTORA SONRASI ARAŞTIRMACI

DİPNOTLAR

* Bu yazı 13 Nisan 2019'da SALT'ta yaptığım "Galata Kulesi Şeklinde Çubuk Lülesi" konuşmasına dayanıyor. Davetleri için SALT ve Kadir Has Üniversitesi proje ekibine teşekkür ederim.

1 Nur Akın, "Beyoğlu," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1993), 2:212.

2 Beyoğlu arşivini tartıştığım iki ayrı yazı için bkz. K. Mehmet Kentel, "19. Yüzyılın Mümkün 'Geleceği': Pera Arşivini Çeşitlendirmek," *Beyond Istanbul* 9 (2020): 13-17; Kentel, "Pera, Kasımpaşa, Sewers, and Maps: Representing Infrastructural Entanglements in the Nineteenth-Century Istanbul," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies* 8, no. 1 (2021): 405-414.

3 Edhem Eldem, "Ottoman Galata and Pera between Myth and Reality," *From 'milieu de mémoire' to 'lieu de mémoire': The Cultural Memory of Istanbul in the Twentieth Century*, der. Ulrike Tischler (Münih: Meidenbauer, 2006), 20.

4 Reşad Ekrem Koçu, "Beyoğlu," *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat, 1958-

1971), 5:2703. Alıntılarda orijinal imlâyı korudum.

5 Ibid., 5:2709.

6 Ibid., 5:2713.

7 Said Naum-Duhanı, *Eski İnsanlar ve Eski Evler*, çev. Ahmet Parman (İstanbul: Turing, 1984); Naum-Duhanı, *Beyoğlu'nun Adı Pera İken: Geri Dönmecek Zamanlar*, çev. Nihal Önal (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı, 1990).

8 Reşad Ekrem Koçu, "Beyoğlu'nda Sedyeler (XIX. asırda)," *İstanbul Ansiklopedisi*, 5:2717-2720.

9 Şennur Şentürk, der., *Beyoğlu Müzesi İçin Öneriler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000).

10 Sermed Muhtar Alus, "Beyoğlu Mutasarrıflığının Eski Binası," *İstanbul Ansiklopedisi*, 5:2715.

11 Aktaran Reşad Ekrem Koçu, "Galata," *İstanbul Ansiklopedisi*, 11:5883.

12 Ibid., 11:5885.

13 Ibid., 11: 5888-5892.

14 Ibid., 11:5919-5920.

15 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehri Rehberi* (İstanbul: Türk Anonim Şirketi, 1934).

16 Reşad Ekrem Koçu, "Ergin (Osman Nuri)," *İstanbul Ansiklopedisi*, 10:5176-5177.

17 Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995 [1914-1922]).

18 Hakkı Gökçürk, "Bostaiçi Camii Sokağı," *İstanbul Ansiklopedisi*, 6:3010.

19 Erol Ölçer, Şekir Sokak Hafıza: Kuyul'dan Bıçkı Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2014).

20 Jorge Luis Borges, "Bilimde Kusursuzluk Üzerine," *Alçaklığın Evrensel Tarihi*, çev. Celal Üster (İstanbul: İletişim, 2019), 139.

21 Gökçürk, "Bostaiçi Camii Sokağı," *İstanbul Ansiklopedisi*, 6:3010.

22 Reşad Ekrem Koçu, "Buğulu Sokak," *İstanbul Ansiklopedisi*, 6:3098-3099.

23 Reşad Ekrem Koçu, "Galata," *İstanbul Ansiklopedisi*, 11:5886.

24 Edhem Eldem, "Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi," 2 Nisan 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=BrQc5keYoks>.

Fuat Dünder ile Osmanlı Göç Politikası: “Allah Daha da Artırsın”

SÖYLEŞİ: ERHAN KELEŞOĞLU

OSMANLI’DA GÖÇ VE İSKÂN TARİHİ ÜSTÜNE ÇALIŞMALARINDAN TANIĞIMIZ FUAT DÜNDAR İLE SÖYLEŞTİK.

Hicret, Dîn ü Devlet: Osmanlı Göç Politikası başlıklı yeni kitabınızda Türk, Tatar, Çerkes, Nogay, Boşnak, Gürcü ve Girit Müslümanlarının Osmanlı’ya göçüne odaklanıyorsunuz. Bu kitabı yazma motivasyonunuz neydi?

Birkaç neden sayabilirim. Uzun yıllardır, göç-iskân meselesi üzerine çalışıyor, okuyordum. Zaten hep, bir genel değerlendirme yapma planım vardı. Motive eden şeyse, Suriyeli sığınmacılar meselesi oldu. Bildiğiniz gibi bu mesele siyasetin, kamuoyunun ve akademinin göçlere olan ilgisini artırdı. Bir nedeni sığınmacı sayısından kaynaklanırken diğer bir nedeni de korkularımızdı. Kısım bize ait, kısım dışardan geldi. Tüm dünyada ama özellikle Avrupa’ya hâkim olan göçmen korkusu bize de bulaştı. Avrupa’da 1990’larda başlayan korku, bugün paranoya seviyesine ulaşmış durumda. Korkularımız açısından Avrupalılaştık diyebilirim. Gerçekten de 1990’lardaki Sevr, yani politik bölünme korkusunun yerini göçmen korkusu aldı.

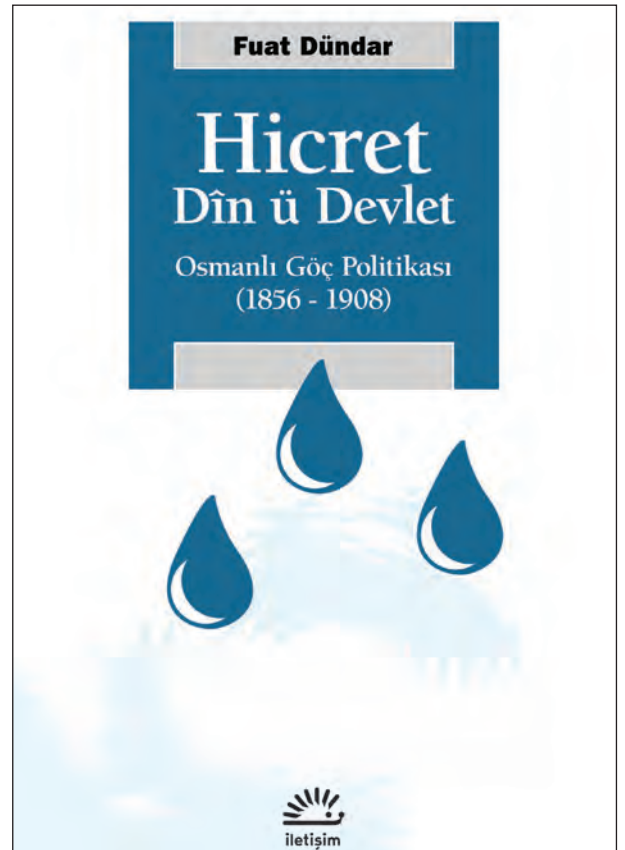

Fuat Dünder

Çalışmanızla ilgisi ne bunun?

Nasıl ki Sevr korkusu, Türkiye’nin dinsel ve etnik zenginliğine dair gerçeklerden uzak akademik çalışmalara yol açıtıysa, göçmen korkusu da göç çalışmalarına etkide bulunuyor, bulunacak. Bu korku etkisini göstermeye başladı bile. Bir taraftan göç çalışmalarını güvenlik ve terör çalışmalarıyla bütünleştirme çabaları diğer yandan göçlere olan aşırı akademik ilgi. Gerçekten de, akademik çalışmalarda tam bir “baby-boom” yaşanıyor. Geçen 5-10 yılda tüm Cumhuriyet tarihinin üretimi kadar, hatta daha fazla akademik çalışma yapıldı dersek, abartma yapmış olmam. Ezici çoğunluğu Suriyeli sığınmacılara değinen bu çalışmaların bir kısmı, Osmanlı göç tarihini yok sayıyor veya resmi göç tezine benzer klişelerle ele alıyor. “Osmanlı, kapıları herkese ve sadece insani nedenlerle kucak açtı” gibi tarihi idealize eden bu tarz yaklaşımların, çalışmamı başlatıcı nedenlerden olduğunu söyleyebilirim.

Kitabınız, 1856-1908 gibi 50 yıllık geniş bir dönemi ele alıyor. Önceki çalışmalarınız, daha kısa dönem-

93 muhacirlerinin İstanbul'a varışı. *The Illustrated London News*, 1878

leri ele alıyordu. Uzun dönem çalışmanın ne tür avantajları veya dezavantajları oldu?

Doğru. Master ve doktora çalışmalarım beş yıllık (1913-1918) bir döneme yoğunlaşmıştı. Bu çalışmada ise, Osmanlı'da göç yanlısı politikanın 50 yıllık ve bir o kadar kaotik bir sürecine yoğunlaştı. Başta beşerî, sosyal, siyasal, ekonomik, askeri yönleri baktım. Nihayetinde, din ve devlet kaygılarının belirleyici olduğuna karar verdim. Bunlar da, bildiğiniz gibi tartışmalı ve bir o kadar da zengin bir literatüre sahip. Geniş bir dönemi çoklu paradigma ile çalışmanın en büyük dezavantajı, arşiv belgelerinden uzaklaşmasıydı. Önceki çalışmalarım çoğunlukla arşiv belgelerine dayanmış ve tabiri caizse, tezlerimi belgeleri bir lego gibi kullanarak inşa etmiştim. Geniş ve kaotik bir dönemi ele alırken bunu yapamazdım. Belgelerden daha çok literatüre dayandım. Özcesi önceki çalışmalarım tarih, son çalışmam ise siyaset, siyasi tarih kapsamında değerlendirilebilir. Bu değişimin bir nedeni, siyaset bilimi bölümünde ders vermeye başlamamdı. Diğer bir neden, geçmiş çalışmalarım bana öğrettikleriydi.

Geçmiş çalışmalarınız, ne öğretti size ve son çalışmanıza nasıl bir etkisi oldu?

Şöyle ki... Önceki çalışmalarına yönelik eleştiriler artınca, haliyle -erkenden haberdar olma amacıyla- literatürü daha bir titiz takip etmeye başlamıştım. Bu, bir alışkanlık haline dönüştü. Literatürün çalışmalarına nasıl atıf yaptığını, kullandığını ve aktardığını araştırma konusu ettim. Bir amacım da verdiğim, ya da verdiğimi sandığım mesajların nasıl algılandığını görmektir. Bu arada, literatürün, çalışmanızla

girdiği diyalogu takip etmeyi, genç akademisyenlere de öneririm. Oldukça öğretici olabiliyor. Hani tezinizi yazarken literatürle monoloğa girersiniz ya, yayımlandıktan sonra da, literatürün çalışmanızla girdiği monoloğu takip ederseniz, kendinizi ölçebilme şansını edirsiniz. Hem en nihayetinde sosyal bilimlere, okyanusa atılmış şişedeki bir mesaj değildir, değil mi? Hayali de olsa, muhatabı olan bir kitle hedeflenir. **İlginc bir yaklaşım, ama önceki soruma dönecek olursam, etkisi ne oldu?**

İnsanlar, gerçeği ortaya çıkarmanız ve aktarmanızdan daha çok tahlile önem veriyor, bunu anladım. Üstelik, uzun uğraşlar sonucu hazırladığınız bir nüfus tablosu veya haritanın, önemini pek algılanmadığını ve de gereken değeri görmediğini fark ettim. Tabii bu sadece Türkiye'ye ait bir sorun değil. Mesela, haritaları makale düzeyinde değerlendiren, indekslerde yer veren -bildiğim- tek bir dergi var, "*Journal of Maps*". Benzer dergiler artmalı; istatistik cetveli ve haritalar bir makale düzeyinde kabul edilmelidir. Çünkü her biri bir tez ileri sürmektedir, görsel veya sayısal bir tez. Ne yazık ki insanlar, oldukça tipografik düşünüyor. Mevlana'nın "harf zarf (kap) gibidir, mana da ona gelen suya benzer" sözü, bin yıl önce için doğru olabilir ama çağımız artık, harften ve kiptan ibaret değil. Harfe yüklediğimiz anlamı ve değeri sayı, harita ve resme de göstermeliyiz. Okur yazarlığı, okuma ve yazma olarak anlamaya devam ediyoruz. Bakmıyor, görmüyor, ölçmüyoruz. Harita ve istatistiği okuyamıyoruz, değerini belirleyemiyoruz. Ne yazık ki birçok doktora tezi ne bir istatistik cetveli ve ne de bir harita içermekte, en önemlisi de

Velhasıl, eski çalışmalarımın aksine, belgelere, harita ve tablolara verdiğim zamanı (teorik) okumaya verdim. Ve arşiv kaynakları çalışmamı değil, literatür kaynaklarımı belirledi. Önceki çalışmalarında, kaynaklardan, özellikle arşiv belgelerinden yola çıkmıştım. Bu çalışmamda ise literatürün kullandığı belgeleri yeniden okuyarak, yorumlayarak değerlendirdim. Bunun bir avantajı daha oldu. Daha önceki çalışmalarımda pek yapmadığım, literatür değerlendirmesine geniş yer vermek fırsatına kavuştum. Temel kaynağı arşivler olan çalışmalarında, geniş bir literatür karşılaştırmasına gerek yoktu, çünkü derdim ve diyalogum arşiv belgeleriyleydi. Ama temel kaynağım ikincil kaynaklar olunca, “tez – antitez” hesaplaşmasına girmem bir zorunluluk oldu.

Kuşkusuz *blue print* bir tez yok. Ancak, revaçta dökümanlar, tekrarlanan klişeler, siyah-beyaz resmedilen ve sıklıkla dolaşıma sokulan göç olaylarıyla

ortak bir görüşün yaratıldığını düşünüyorum. Son yıllara kadar *Belleten* gibi güç odaklarına dayalı dergilerin yayın kurulları, Türkiye'nin en "tutucu" bölümü olan (evet ilahiyat bölümlerinden daha fazla!) tarih bölümlerindeki müfredat, danışmanlar ve Yök'ün tezlerin içeriğine müdahalesiyle şekillenen bir ortak görüş olduğunu düşünüyorum. Madem Türk milli kimliği, etnik değil sivil deniliyorsa ve kurucularından biri de "ortak tarih" ise, göç konusunda da ortak bir görüşün olması daha bir önem kazanıyor. Muta-bık noktaları şöyle sayabilirim: Göçler, Rusya'nın (ve diğer Hristiyan hükümetlerin) Müslümanları kovma politikasından dolayı gerçekleşti. Osmanlı, birçok (başta ekonomik) sorununa rağmen ve ihtiyacı olma-masına rağmen, muhacirlere kucak açtı, muafiyet ve yardımlarda bulundu. Göçmenleri kabul etmesinin sebebi sosyal, manevi ve dinsel sebeplerdi. Özetle, Osmanlı'yı sorumlu göstermekten kaçınan ve pasif resmeden bir anlayış var. Kuşkusuz tamamen gerçektir değil. Ama birçok gerçeği de örtbas ettiğini belirtmeliyim. Rus işgal, ilhak ve kolonizasyonu göç-leri başlatmıştır, doğrudur. Ancak iktidarını empoze ettikten sonra, nüfusunun ve bu yüzden üretiminin, ekonomisinin, askerinin azalmasını, Osmanlı gibi, istemediğini de saklamamak gerekir. Üstelik res-mi tezin yaptığı gibi, yarım asrı aşan bir sürekliliğe sahip göçler için, tek bir tarafı yani "itici" faktörleri sebep göstermek göç mekanizmasını anlamamıza engel olur. "Çekici (cezbedici)" sebepleri de yani Osmanlı'nın göç yanlısı politikalarını da hesaba kat-mak gerekir. Özetle, resmi göç tezinin resmettiği gibi Osmanlı pasif değildi, aktifti. Göçlerin birçoğu, Os-manlı siyaseti yüzünden gerçekleşir.

Resmi tarih tezlerinin izinden gidecek olursak, birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirme arzusudur. Ayrıca, muhacirlerdeki sadakati artırmak ve sonraki

kuşaklardaki sadakatin yeniden üretilmesini sağlamaktır. Tekrar belirtmek gerekir ki, kuşkusuz Rus ve diğer işgalci devletlerin zulmü göçlerde etkin olmuştur. Ama tüm göçler için bu geçerli değildi. Birçoğu aslında kendi ata topraklarında kalabilirdi.

Kitabınızın ilk bölümünü, göçü çalışmanın zorluklarına ayırmışsınız. Neden?

Zordur. Çünkü göç mekanizmasını anlama amaçlı eleştirel yaklaşım farklı algılanabilir. Hükümetlerin göç politikasını eleştirmek, göçmenleri eleştirmekle eş tutulabilir. Muhacirlerin yaşadığı acıları göreceleştirdiğiniz ve küçümsediğiniz şeklinde algılanabilir. Mesela 1864 Soykırımı'na yol açan Çerkes göçlerini anlama çabası, "inkâr" olarak dahi değerlendirilebilir. Diğer bir neden, göç meselesinin milli bir mesele olarak görülmesidir. Bildiğiniz gibi, son yıllarda İçişleri Bakanlığı, göçlerle ilgili akademik çalışmaları sıkı bir takibe aldı. Hatta birçok genelge yayımladı. Göç, insani bir meseleden daha çok politik bir meseledir. Aynı şekilde tarihsel göçleri de tartışmak, İslam'ı, Türklüğü ve Cumhuriyet'i tartışmanızı zorunlu kılar. Göçler hem devletin, hem de Türk milliyetçiliğinin kuruluşunda önemli rol oynadığı için de, bazı tabuları içerir. Bildiğiniz gibi tabular, bilimsel çalışmaların önündeki en büyük engeldir.

Sadece siyasi boyut mu, göçü çalışmayı zorlaştırdı?

Değil tabi. Akademik zorlukları da oldu. 1856-1908 göçleri gibi, kitlesel ve uzun bir sürece yayılan göçleri çalışmak zordur. Çünkü çok katmanlı ve çok nedenlidir. Mesela, yüzyıla yakın süren Kırım göçlerinin tek bir nedeni yoktu. Üstelik, her bir Kırımlının göçünün gerisinde kişisel nedenler de vardı. Bir kısmı çatışma, bir kısmı siyasi, aile birleşimi, tahsil, dini, evlilik, ekonomi ve ticaret gibi sayamayacağımız nedenler vardı. Ama göçlerin yapısal nedenlerini ve genel karakteristiğini ortaya çıkarmak da nihayetinde bir zorunluluktur. Bu noktada sayısız neden içinde en belirleyici olan, din ve devleti öne çıkarmak, indirgemeci olma tehlikesine yol açsa da zorunluymuştu. Yoksa her bir Kırımlının sadece siyasi ve dini sebeplerle göç ettiğini iddia etmek mümkün değildi.

Göçü çalışmanın kuramsal sorunları neydi?

Milliyetçilik birkaç çeşitse, göçler çok daha fazla çeşide sahiptir ve oldukça komplikedir. Gerçekten de nedenleri, süreci ve sonuçları açısından her bir göç kendi özgünlüğüne sahiptir. Bu yüzden, göçleri bir kurama oturtmak zor. Kuşkusuz yine de bir kurama oturtulabilir, ama birçok parçasını dışarıda bırakmak şartıyla. Mesela, daha çok bireysel ve ekonomik saiklerle gerçekleşen göçlere uygulanan rasyonel seçim teorisini, bu çalışmadaki kitlesel, zorunlu ve siyasal saiklerle gerçekleşen göçlere nasıl uygulayabiliriz? Her bir göçmenin tercihini nasıl belirleyebiliriz ve bu tercihinin rasyonel olup olmadığına nasıl karar verebiliriz? Veya maddi çıkar ile manevi çıkar arasındaki ayrımı nasıl tespit edebiliriz? İncelediğim göçler, bireysel kararlardan daha çok kolektif kararlarla, maddi çıkarların yanı sıra grubun birliği ile kimliğini bozmamayı hedefleyen ve bunu "çıkar" olarak görenlerin meydana getirdiği göçlerdi. En uygun göç kura-

mı hangisiydi diye soracak olursanız, "göç sistemleri kuramı" derim. Ele aldığım göçler, Rusya ve Osmanlı mücadelesinin bir parçası olarak ortaya çıktı ve iki imparatorluk da yaşanan göçlerden sorumluydu hatta aralarında bir göç yönetişimi söz konusuydu.

Metodolojik sorunlar kısmında kavram sorunlarına değiniyor ve muhacir ile mülteci terimlerinin doğru kullanılmadığını söylüyorsunuz. Biraz açar mısınız?

Muhacir, göçmen gibi şemsiye bir terim. Ama Osmanlı'daki hukuki karşılığı, tabiiyete alınacak ve talimatnamelerle belirlenmiş imtiyazlara sahip olacıklara işaret ediyordu. Muhacirlik bir statüydü. Ayrıca, ezici çoğunluğu Müslümanlara bahşedildiği için, muhacir daha çok Müslüman göçmenleri ifade ediyordu. Mülteci ise, istenmeyen göçmenler için tabiiyete alınmaları önünde kuşku ve engel olanlar için kullanılırdı. Bir mülteci muhacir olarak değerlendirilmediği sürece ne toprak, ne de askerlik ve vergi gibi muafiyetlerden yararlanabilirdi. Genelde gelenlerden gayrimüslimler mülteci olarak adlandırılırdı.

93 muhacirleri yollarda

The Illustrated London News, 1 Eylül 1877

Osmanlı'nın muhacirlere açık kapı politikasını, insani kaygıların yanı sıra kimlik ve siyaset kaygılarıyla şekillendiğini iddia ediyorsunuz. Doğru mu?

Kesinlikle. Osmanlı'nın göç yanlısı politika izlemesinin temel nedeni, kimlik ve siyasi kaygıydı. Yani, din ve devleti koruma kaygısıydı. Osmanlı tebası olmayan Müslümanların, özellikle Rus egemenliği altındakilerin yaşadığı baskı ve zulümlerin yanı sıra son noktada belirleyici olan Osmanlı'nın kendi çıkarlarıydı. İmparatorluğun çalışan, savaşan, üreyen ve bazı bölgelerde çoğunluğu sağlayacak bir nüfusa ihtiyacı vardı. Bunun yolları, her ülkede olduğu gibi, doğumla ve göçle nüfusu artırmaktı. İkincisi, o günkü koşullarda daha mümkündü. Muhacir kabulünü gerektirendiren 1863 tarihli bir arzda, "Allah daha da artırsın." vurgusu yapılıyordu.

Peki, Osmanlı göç politikası değişikliğe uğradı mı? Ve mesela, çalışmanızda değinmediğiniz 1856 öncesi göçleri için de benzer politikalar uygulandı mı?

Yukarda belirttiğim gibi, Osmanlı, Müslümanlara kapıyı hep açık tuttu, göçleri teşvik etti, hatta celbe dahi başvurdu. Ama bazen de kapıyı -geçici olsa da- kapattı. Yani, tek ve değişmez bir göç politikasından

bahsedemeyiz. Beş ayrı coğrafyadan, daha doğru de-
yişle insani coğrafyadan gelen muhacirlere farklı po-
litika uyguladı: Vassal devletler, Afrika/Arabistan, Kı-
rım hanlığı, Kafkasya ile Osmanlı Balkanları. Vassal
devletlerden göçler ilk göçler sayılabilir. Ama az sa-
yıda ve sınır aşırı değil sınır ötesi gerçekleşen göçler
olduğu için, imparatorluk çapında bir göç politikası
belirleme ihtiyacı hissedilmedi. Sınırın yanı başında
ve yürüyerek gerçekleşen göçler için merkezi bir ka-
rar almaya gerek yoktu. Nitekim, mahalli tedbirlerle
ve sınırlara yakın bölgelere iskân ile sorunun üste-
sinden geliniyordu. Göçler sınır aşırı bir karakter ka-
zandığı ve denizin araya girdiği durumlarda merkezi
bir politika gerekli hale geldi. Kırım ve Kafkaslıların
“düşman” topraklardan veya denizden geçmeleri gere-
kiyordu. Bu da, devlet gibi en üst organizasyonların
dahlini gerektiriyordu. Diğer yandan Kuzey Afrika
ve Arap bölgelerinden kitlesel göçlere ise sıcak bakıl-
madı. Bir nedeni, işgalcilerin farklı olmasından kay-
naklıydı. Balkan, Kırım ve Kafkasya Müslümanlarına
yönelik göç yanlısı bir politika izlendi ama nüansları
farklılaşılabiliyordu. Kitlesel Kırım göçleri savaş sıra-
sında askeri ve sivil gemilerle yapılan nüfus trans-
feriyle başlar. Osmanlı bürokrasinin itiraf ettiği gibi
aslında “adam kaçırma” şeklinde başlamıştı. Daha
sonra 1856 muhacir çağrısıyla göç haline dönüşür.

Kafkaslıların da göçü istenir. Ancak 1864'teki “Büyük
göç” düzeyinde ani ve kitlesel bir göç beklenmiyordu.
Her iktidar, istediklerinin gerçekleşmesinden önce
kontrolü kaybetmek istemez. İktidarı tanımlayan
sahip oldukları değil ne kadar kontrol edebildiğidir.
Nitekim, Çerkes muhacirlere özel bir talimatname
yayımlanır. Medenileşmelerini sağlamak için dağıtı-
larak iskânları, ilke olarak benimsenir. Balkanlar'dan
göç, aslında istenmez, mecbur kalınır. 1876 İstanbul
Konferansı'nda Bulgaristan fikri ve nüfusun çoğun-
luğuna göre, Doğu Rumeli ve Makedonya'nın kade-
rinin belirleneceği yönündeki karar, göç yanlısı po-
litika izlenmesini zorunlu kılar. Kırım ve Kafkaslılar
kâğıt üzerinde, Balkanlar ise gerçekten Osmanlıydı;
evlad-ı fatihan ve Osmanlı'nın Müslümanlaştırdıklarıyla... Nitekim, Balkan muhaceratı daha büyük siya-
si değişime yol açtı. Balkan muhacirleri imparatorlu-
ğun yönetimini 1908'de kısmen, 1913'te ise tamamen
ele geçirdiler.

**Kitabınızda, “Neden 1850’ler” başlıklı bir bölüm var.
Ben de tekrarlayayım: Neden 1850’ler?**

1853'te başlayan Kırım Savaşı kırılma noktasıydı.
Avrupalı güçler aslında kendi çıkarlarını korumak
için de olsa, Osmanlı ülkesini korumak adına büyük
kayıplar verecekleri bir savaşa girdi. Göçler açısından
da önemli bir tarihti. Göçler kitleselleşti ve bu olgu

Çerkes Göçü, Ressam Pyotr Nikolayevich Gruzinsky

İstanbul, Pangaltı'da muhacirler

imparatorluğun yıkılışına kadar devam ederek rutinleşti. Kırım'da Avrupa desteği sonrasında göçlerin başlaması tesadüf değildi. Kırım'dan Tuna bölgesine Müslüman nüfus transferi İngiliz ve Fransız savaş gemileriyle oldu. Bu fiili desteğin yanı sıra, Osmanlı'ya göçü bir çözüm olarak da önerdikleri kanaatindeyim. 1900'lü yılların başında, Balkanlar'dan Türk ve Müslümanların Anadolu'ya "geri" çekilmesini tavsiye eden Alman askeri yetkililere benzer bir teklif olduğunu düşünüyorum. Rus egemenliğindeki Kırım Müslümanlarının Osmanlı'ya, özellikle Tuna'ya transferi ve nüfusun tahkim edilmesinin önerildiği fikrindeyim. 1829 Savaşı'nda Tuna Deltası'nın Rusya'nın eline geçişinin Avrupa'ya maliyeti büyüktü. Tuna bölgesinin "ıslahı", Avrupa ve Osmanlı'nın ortak amacı oldu. Islah sadece liman, kanal ve demiryolu tarzı altyapıyı değil aynı zamanda nüfusu da kapsamaktaydı. Bölgedeki nüfusun artırılmasıyla Rus ilerlemesinin durdurulması Avrupa'nın da işine geliyordu. Savaşı sırasındaki nüfus transferi ise kitlesel göçlerin tetikleyicisi oldu. Diğer yandan iç siyaset de göçlerin kitleselleşmesinde etkiliydi. Özellikle Tanzimat'ın etkisinden bahsetmek gerekir. Tanzimat, siyasi reformun yanı sıra, imparatorluk çapında bir imar reformu idi. Bu, kol gücüne olan ihtiyacı artırıyordu. Aynı zamanda askeri sistemin değişimi de savaşçıya olan talebi yükseltiyordu. Bu yüzden ki 1850'lerde imparatorluğu muhacirlere hazırlayan bir dizi reform yapılır, arazi kanunu, tabiiyet ve pasaport kanunu gibi. Teknolojik

gelişmelerin de katkısı olur. Savaş sırasında döşenen telgraf ve demiryollarının yanı sıra, deniz taşımacılığındaki yenilikler de etkili olur. Artan buharlı gemiler ve sivil taşımacılıktaki organizasyonel yenilikler, göçler için altyapı sağlar. Buharlı gemiler ve trenler, İstanbul'a onbinlerce, yüzbinlerce nüfusu transfer etme kudreti verir. Tanzimat Dönemindeki yasal düzenlemelerin yanı sıra göçler için yayımlanan talimatnameler, kurulan komisyon, müdürlükler vb. imparatorluğu muhacirler için cazibe merkezi haline getirir. Nihayetinde 1856 tarihli Avrupalılara yönelik göç (tavattun) çağrısı ve Müslüman muhacirlere yönelik "Silistre Muhacir Talimatnamesi", imparatorluğun kapısını göçmenlere ardına kadar açar.

Darülislam kavramına ve Boşnaklar arasındaki tartışmalara geniş yer veriyorsunuz? Nedenini açıklayabilir misiniz?

Darülislam, İslami vatan kavramı olarak göçlere büyük etkiye bulundu. Kaybedilen topraklardaki Müslümanların önemli bir kısmı, Hristiyan (işgalci) bir yönetim altında değil, dinini tam, doğru ve korkusuz yaşayacağı İslam'la yönetilen toprak (Darülislam) olan Osmanlı'da yaşamak nedeniyle göç etti. Muhacirlerin önemli bir kısmı, Kur'an'ın, "tüm Müslümanların bir araya gelmesini istediğini", hatta Darülharpten hicreti farz kıldığına inanmıştı. Hz. Muhammed'in hicretine gönderme yaparak hicreti savunan din adamları vardı. Oysa Kuran-i Kerim'in Darülharpten göçü zorunlu kıldığına dair bir ifade

yer almaz. Hanefi fıkhı, Darülislam topraklarının “kafirlerin” eline geçtikten sonra Müslümanların göçünü tembih eder. Ama Şafii mezhebine göre, Darülislam hiçbir zaman Darülharbe dönüşmez. Darülharb-hicret tartışması en çok Boşnaklar arasında yapılır. “Darülislam ne zaman darülharb olur? Küfür diyarından hicret zorunlu mudur?” gibi sorulara verilen cevaplar Müslüman aydınları, hicret yanlısı ve karşıtı diye ikiye ayırır. Darülharpten göçün zorunlu olduğunu düşünenler Osmanlı’ya göçenler arasında çoğunluğu oluşturacaktır. Bu konuda Bayram Şen’in sürmekte olan doktora çalışması daha açıklayıcı olmaktadır.

Bir Kırım
Tatar ailesi

Üç ana göç havzasından biri olan Kırım muhaceratı hakkında literatürden farklı ne dediniz?

1774'te elden çıkmasına rağmen kitlesel göçlerin neden sonraki bir tarihte, Kırım Savaşı'yla başlamasını sorguladım. Göçlerin, Avrupalı güçlerin desteğiyle gerçekleştiğini ve başlardaki amacın Tuna eyaletinin imar ve nüfus açısından ıslahı için gerçekleştiğini ileri sürdüm. Kırım'dan göçler büyük oranlara ulaştınca Rusların engellemeye çalıştığını da ekledim. Ama bunların çoğu diğer çalışmalarda da ifade edilen görüşlerdi. Mark Pinson, J.Meyer ve Hakan Kırımlı hocanın çalışmaları da çok önemlidir.

Kafkas göçleri konusunda ne düşünüyorsunuz, Çerkeslerin kırımına yol açan 1864 Büyük göçünün nedenleri neydi?

Kemal Karpat başta olmak üzere Kafkas göç literatürü dikkatli okuduğunuzda, Kafkasya'nın 1829'dan sonra Osmanlı-Rus-İngiliz gerilim sahasına dönüştüğünü görürsünüz. Aslında Kafkasya, 19. yüzyılın Afganistan'ıydı denilebilir. Hatta Şimdilerde ise Suriye... Bu üç bölge, küresel çatışmanın prova alanlarıdır. Büyük devletler proxy war (vekalet savaşı) ile bu bölgelerde boy ölçüşürler. Abartılı olabilir belki ama, 1878-1914 Bosna'sı, belki böylesi bir prova alanı olabilseydi, 1914 suikastı dünya savaşına yol açmazdı. Kuşkusuz Çerkeslerin haklı mücadeleleri kendileri için, Çerkezistan içindi. Ancak Avrupalı güçlerin desteği kendi çıkarları içindi. İngiltere ve Osmanlı, Rusya'nın ilerlemesinin durdurmak amacıyla mücadelelerine destek olurlar ve hatta kışkırtırlar. Rusya'nın 1864'teki etnik temizliğinin nedeni, baş edemediği örgütlü bir halkın,

baş edemediği bir küresel güç olan İngiltere tarafından desteklenmesiydi. Sadece Osmanlı desteğindeki bir Kafkas sorunu, “kökten çözümcü” bir yola sevk-meyebilirdi. “Büyük Oyun”un faturası Kafkaslılara kesildi. Üstelik Ruslar Osmanlı'ya sürme yolunun “insani” bir çözüm olduğunu savundu ve savunmaya devam etmekte! Bu arada, Kafkas göçü için Abdullah Saydam ve Nogay göçü için Derya D. Paşaoğlu çalışmalarına da bakılmalıdır.

Balkan göçleri için nüfus çoğunluğu tartışmalarının önemli olduğunu belirtiyorsunuz, açıklayabilir misiniz?

1876 Tersane Konferansı'nda Rusya'nın desteklediği Bulgarların, Tuna'dan Ege Denizi'ne “Büyük Bulgaristan” talebi İngilizler ve Fransızlarca reddedilir. Şarki Rumeli vilayeti ve Makedonya'nın nüfus kompozisyonunun dikkate alınması yönünde karar alınır. Bu karar, '93 Harbi başladığında, Osmanlı'nın göç politikasında belirleyici olur. Kuzey Balkanlardaki Türk ve Müslüman nüfusun Balkan dağlarının gerisine sevk ve iskanının bir diğer nedeni de kuşkusuz bu nüfusu Rus ve Bulgar zulmünden korumaktır.

Kırım ve Kafkas göçlerinden sonra Abdülhamid dönemindeki göçleri yazıyorsunuz. Önce coğrafi ardından siyasi, hatta kişisel bir sınıflandırma yapıyorsunuz. Çelişkili değil mi?

Kısmen haklısınız. Birçok nedenle buna mecbur kaldım. Öncelikle, Abdülhamid diğer padişahlardan çok daha belirleyiciydi! Sistemli ve kesintisiz bir göç politikası izlemiş, sadece bir bölgeden değil tüm bölgelerden göçü organize etmişti. Üstelik, Abdülhamid karizması ve islami politikasıyla en ekümenik halife olduğu söylenebilir. İslam tarihi uzmanı değilim, ama coğrafi alan olarak en geniş alana yayılan iletişimi kurduğunu söyleyebilirim. Abdülhamid'in müslüman dünyası üzerindeki etkisi büyüktü. 1856'dan beri gerçekleşen göçlerde rastlanan, Abdülhamid döneminde güçlenen bir göç nedeni vardı, “halife-nin yaşadığı topraklara yerleşmek”. Tabiri caizse, 16. yüzyıl Alevilerin “Şaha gidelim”in benzeri 19. yüzyıl Osmanlı'ya göçlerde yaşandı, diyebilirim. Sünniler, önemli bir kısmı Nakşibendi olanlar, “(padi)şaha gitmek” için yola koyulmuştur.

Abdülhamid dönemi politikalarında Panislamizm'in önemli yer tuttuğu düşünülür. Siz Panislamizm'i kapanmacı olarak görüyorsunuz – yayılmacı değil. Bu göç politikalarını nasıl etkiliyor?

Abdülhamid'in İslam politikası, genel de yayılmacı bir Panislamcılık olarak betimlenir. Ama bana öyle geliyor ki, İslam'ı yaymak için değil, daha çok, Müslümanları çekmek içindi. Özellikle eski Osmanlı topraklarındaki ve Rusya'daki Müslümanların, İslam'ı daha rahat yaşayabilecekleri şerî hükümlerle yönetilen Osmanlı'ya yönelimleri içindi. Kuşkusuz Afrika'nın uzak ve Osmanlı egemenliğine girmemiş veya Hindistan'daki Müslümanlara yönelik faaliyetleri vardı ama bunlar, topraklarını genişletmek veya egemenliğini yaymaktan daha çok Müslümanları, Halifelik kanatları altında toplama amaçlı olduğunu düşünüyorum.

19. YÜZYILDA YARI-ÇEVRE POSTA BAĞIMLILIĞI TİPİ:

Osmanlı Postasına Karşılaştırmalı Perspektiften Bir Bakış

SIRRI EMRAH ÜÇER

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN POLİTİK BAĞIMSIZLIĞINI SÜRDÜRÜRKEN EKONOMİK AÇIDAN BAĞIMLI HALE GELMESİ ANLAMINDA YARI-ÇEVRE BİR EKONOMİ OLMASININ POSTACILIK FAALİYETLERİ AÇISINDAN SONUCU NE OLDU?

GİRİŞ: POSTACILIK TARİHİNE KURAMSAL VE KARŞILAŞTIRMALI BAKIŞ

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında postacılık faaliyetleri tarihine Dünya Sistemleri Perspektifi'nin merkez, yarı-çevre ve çevre kavramlarını kullanarak karşılaştırmalı bir perspektiften bakmaya çalışıyorum. Osmanlı İmparatorluğu postacılık tarihi alanında akademik ve kurumsal tarih çalışmaları vesilesiyle olduğu kadar filatelistlerin merakını gidermek için de pek çok araştırma yapılmış durumda.¹ Ancak bu çalışmaların posta meselesini dünya ekonomisiyle eklemlenme bağlamında ele almadığı ölçüde kurumsal ve karşılaştırmalı yönden zayıf kaldığını düşünüyorum.

yorum. Bu eksikliği gidermeye dönük mütevazı bir kuramsal katkı yapmak için bu yazıyı kaleme alıyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığını sürdürürken ekonomik açıdan bağımlı hale gelmesi anlamında yarı-çevre bir ekonomi olmasının postacılık faaliyetleri açısından sonucu ne oldu? Postacılık faaliyetlerinin gelişimi açısından Osmanlı İmparatorluğu'na benzeyen yarı-çevre ekonomiler hangileriydi? Posta bağımlılığı olarak tanımlanabilecek yabancı postanelerin baskın pozisyonu modern devlet oluşumu süreçlerini nasıl etkiliyordu? Bu soruları yanıtlayarak ilerleyeceğim.

YARI-ÇEVRE OLARAK OSMANLI İMPARATORLUĞU

Dünya Sistemleri Perspektifi'nin kurucu yazarı Immanuel Wallerstein kapitalist dünya ekonomisini merkez, yarı-çevre ve çevre ekonomiler arasında eşitsiz mübadele, sermaye bağımlılığı ve askeri hegemonya temelinde yükselen bir iş bölümü olarak analiz eder. Wallerstein yarı-çevre kategorisine yerleştirdiği ülkeler, görece güçlü devlet mekanizmalarına sahip olan, politik-ideolojik açıdan merkez ile çevre arasında bir tampon görevi görerek aşırı kutuplaşmayı engelleyen ve merkezdeki sermaye fazlasını

**Kırım Savaşı sırasında
İstanbul'da açılan Britanya
Ordusu Postanesi**
The Illustrated London News,
19 January 1856

1909 tarihli bir Fransız Kartpostalı, İstanbul Galata Fransız Postanesi'nden gönderilmiş

emme konusunda özel bir rol oynayan bölgeler olarak öne çıkıyor.² Wallerstein kendi yazılarında yarı-çevre örneği olarak Rusya ve Japonya'yı işaret eder ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bu kapsama almaz.³ Ancak Osmanlı tarihçiliğinin özel ihtiyaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasi bağımsızlığını sürdüren ancak ekonomik açıdan bağımlı hale gelen diğer 19. yüzyıl imparatorluklarıyla karşılaştırma ihtiyacını doğurur. 1970'lerde genel olarak bağımlılık kuramları özel olarak Dünya Sistemleri Perspektifi; Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder, Reşat Kasaba ve Şevket Pamuk gibi yazarları derinden etkilemiş, bu yazarları Fernand Braudel Merkezi'nin akademik dergisi olan *Review*'da bir dizi makale yayınlamaya ve bu perspektifi diğer çalışmalarında da geliştirmeye sevk etmişti. Özellikle Şevket Pamuk'un çalışmaları yarı-çevre kategorisinin Osmanlı çalışmalarına mal edilmesi açısından önem taşır. Şevket Pamuk, Wallerstein'in yarı-çevre kategorisini biraz esneterek Osmanlı İmparatorluğu gibi siyasi bağımsızlığını sürdüren ancak ticaret ve sermaye bağımlılığına düşen ülkeleri içerecek şekilde tanımlar.⁴ Bu kategorizasyondan yaklaşıldığında karşılaştırmalı çalışmalar için Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrol grubunda yer alan öncelikli coğrafya olarak Çin öne çıkar.

Çin ile beraber 19. yüzyılda siyasi bağımsızlığını sürdüren ancak ekonomik açıdan bağımlı hale düşen Japonya, Kore, Tayland gibi Pasifik ekonomilerine ek olarak Etiyopya da Osmanlı İmparatorluğu tarihi çalışmalarında yararlı olacak karşılaştırmaların konusu olur kanaatindeyim. Peki tüm bu kuramsal tartışmanın postacılık tarihini ilgilendiren yönü nedir? Çalışma alanım olan haberleşme politikalarının tarihsel gelişimini incelerken bu yarı-çevre karşılaştırma/kontrol grubunu da göz önünde bulunduruyorum. Özellikle yabancı postaneler konusunda bu ülkelerle büyük paralellikler bulunması, paralelliklerin telgraf ve telefon teknolojilerinin gelişi konusunda da sürmesi cesaret verici. Yarı-çevre ekonomilerde 19.

yüzyılda altyapı şebekelerinde gerçekleşen yabancı yatırımların ekonomik ve politik etkilerinin analizi için de postacılık faaliyetlerinin incelenmesinin yararlı bir çıkış noktası işlevi göreceğini düşünüyorum. Şimdi Osmanlı'da ve diğer yarı-çevre coğrafyalarda yabancı postanelere ve posta bağımlılığına daha yakından bakalım. Böylece hem postacılık faaliyetleri çalışmalarına karşılaştırmalı perspektifle katkı sunmak hem de bağımlılık çalışmalarını posta meselesine teşmil etmek için adım atmış olacağız.

OSMANLI VE DİĞER YARI-ÇEVRE COĞRAFYALARDA YABANCI POSTANELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı postanelerin hukuki temelini kapitülasyonlar ve millet sistemi

İstanbul Alman Postanesi. Levantine Heritage Foundation

İzmir Alman Postanesi'nden
postalanmış bir Alman pulu

Dedeagaç Fransız Postanesi pulları

Selanik İtalyan Postanesi'nden pullar

sağladı. Mektuplaşma hakkının masuniyeti (*inviolability of correspondence*) yabancı tüccarların ve gayrimüslim anasının kültürel ve medeni haklarının doğal bir uzantısı olarak gelişti.⁵ Mektuplaşma hakkının masuniyeti ve yabancı postanelerin varlığı Batı güçleri ile eşitsiz koşullarda yapılan barış ve ticaret anlaşmaları ile perçinlendi. Yabancı postacılık faaliyetlerinin ilk örneği olarak 16. yüzyılda Venedikli tüccarların İstanbul, İskenderiye ve İzmir gibi limanlar arasında mektup taşıması gösterilir.⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Avusturya, Fransa, Birleşik Krallık ve Rusya gibi büyük güçler de Osmanlı kentlerinde postanelere sahipti. Bu kentler ticari hayatın dolayısıyla bilgi alışverişi ihtiyacının yoğun olduğu İzmir, Selanik, Yafa, Beyrut gibi liman kentleri, Kudüs gibi dini merkezler ve elbette imparatorluğun başkenti olan İstanbul'du. Sadece Avrupa'nın büyük güçlerinin değil, imparatorluğun *de jure* vilayeti olsa da *de facto* bağımsız olan Mısır'ın yanı sıra Yunanistan, Polonya ve Romanya gibi görece zayıf devletlerin de Osmanlı kentlerinde postaneler işlettiğini biliyoruz.

Günümüzde hızlı bir internet taramasıyla bile Osmanlı İmparatorluğu'nda hangi limanlarda hangi yabancı postanelerin faal olmuş olduğunu tespit etmek mümkün. Zira o dönemki mektuplaşmalarda kullanılan pullar bugüne kadar korunabilmiştir ve pul koleksiyonerleri ve filatelistlere hitap eden internet siteleri üzerinden müzayedelerde alınıp satılmaktadır. Mehmet Emin Tanrıkut da ayrıntılı PTT tarihi kitabında hangi Osmanlı kentlerinde hangi yabancı postanelerin bulunduğunu belirten listeler yayınlamıştır.⁷

Avrupalı ve ABD'li seyyahlar ve gazeteciler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı postanelerin faaliyetini şaşkınlıkla karşılıyor, dünyada eş olmayan bir tuhafılık olarak değerlendiriyordu.⁸ Benzer bir şekilde Çin'e gidenler de yabancı postanelere çok şaşıyor ve bunu yine dünyada eş bulunmayacak bir tuhafılık olarak algılıyordu.⁹ Gel gör ki "dünyada eş olmayan" bu tuhafılığın dünyada pek çok eş vardı. Örneğin Japonya'da Birleşik Krallık, Fransa ve ABD'nin, Kore'de Japonya'nın, Çin'de Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, Japonya ve Rusya'nın, Tayland'da Birleşik Krallık'ın, İran'da Birleşik Krallık ve Rusya'nın, Etiyopya'da Birleşik Krallık, Mısır ve Fransa'nın, Brezilya'da ise Birleşik Krallık ve Fransa'nın postaneleri faal durumdaydı.¹⁰ Bu ülkelerin tümünün 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla siyaseten bağımsız ancak ekonomik açıdan kapitalist dünya sistemi içerisinde merkez ekonomilere bağımlı olduğunu, yani Şevket Pamuk'un yüklediği anlamıyla yarı-çevre olduğunu özellikle vurgulamak isterim. Batı'nın modern devletleri, kendi coğrafyaları üzerinde 16. yüzyıldan itibaren başlayan erken tarihlerde posta tekellerini tesis etmiş ve daha önce var olan yabancı postaneleri ve özel postacılık faaliyetlerini kamulaştırıp millileştirmiş, siyasi egemenliklerinin bir parçası olarak posta egemenliklerini güvence altına almıştı.¹¹ Batı'nın büyük yayılcı güçleri, Asya, Afrika ve Amerika'daki kolonilerinde de postacılık faaliyetlerini müstemleke idarelerinin tekeli altına almıştı. Örneğin Hindistan'da Birleşik Krallık, Endonezya'da Hollanda kolonyal idareleri tarafından erken dönemde posta tekelleri tesis edilmişti.¹² Bu yüzdendir ki Batılı gazetecinin ve seyyahın gözünde yarı-çevre coğrafyalarındaki yabancı postaneler merkez ve kolonyal-çevre coğrafyalarda görülemeyecek bir tuhafılık gibi algılanmaktaydı.

Merkez ve kolonyal-çevre devletlerin posta tekeli/egemenliği ile kontrast oluşturacak bir şekilde yarı-çevre coğrafyalarda yabancı postanelerin yoğun bir faaliyette bulunmasını "yarı-çevre posta bağımlılığı" şeklinde kavramlaştırmanın hem haberleşme politikaları tarihçiliğine hem de bağımlılık tartışmalarına katkı niteliğinde olduğunu düşünüyorum. Posta bağımlılığı kendisini takip edecek / kendisiyle beraber gelişecek ticaret ve sermaye bağımlılıklarının analiz edilmesinde önemli bir katkı sunabilir. Buna ek ola-

rak posta bağımlılığının, başka bir deyişle eksik posta egemenliğinin analizinin yarı-çevre modern devlet oluşumu süreçlerinin anlaşılmasına da ışık tutacağı açıktır.

DEVLET OLUŞUMUNDA FARKLI ROTALAR VE POSTA BAĞIMLILIĞI / EGEMENLİĞİ

Osmanlı İmparatorluğu modernleşme atılımları kapsamında kendi modern posta teşkilatını da kurdu. 1834'te İstanbul ile İzmit arasında posta taşımacılığı amacıyla bir yol açıldığını ve ilk yerli modern posta hizmetinin bu hatta sunulduğunu biliyoruz. Ancak yerli posta hizmetlerinin istikrar kazanması 1840 senesinde Posta Nezareti'nin kurulmasından sonradır. Posta Nezareti'nin İstanbul-Edirne hattıyla başlayarak posta hizmetlerini imparatorluk topraklarına yaydığını görüyoruz.¹³ Ancak Osmanlı postası imparatorluk yıkılana dek kendi tekelini ilan edememiş ve yabancı postacılık faaliyetlerinin gölgesinde kalmıştı. Bunun siyasi sebebi dönem dönem önüne bir hedef olarak koymuş olsa da imparatorluk idaresinin yabancı postaneleri kapatmaya gücünün yetmemiş olmasıdır.

Osmanlı postasının yabancı postanelerin rekabeti karşısında zorlanmasının ekonomik sebebiyse, yabancı sermayenin Osmanlı coğrafyasındaki modern ulaştırma şebekeleri üzerindeki hakimiyetiydi. Örneğin Avusturya'nın buharlı gemi taşımacılığındaki üstünlüğü posta taşıma alanındaki üstünlüğüne de yansıyor. Benzer bir şekilde demiryolları üzerinde hâkim olan yabancı şirketler demiryolları aracılığıyla posta taşımada yabancı postaneler lehine avantaj yaratıyordu. Modernleşen Avrupa ülkelerinde ulusal posta teşkilatlarının üzerinde geliştiği araba taşımacılığına elverişli karayolları şebekesi açısından Osmanlı İmparatorluğu çok zayıftı. Bu zayıflık Türkiye Cumhuriyeti tarafından da devralınmış, 1950'lere varıncaya dek modern karayolu yatırımları genişleyememiştir.¹⁴ Örneğin *Nutuk*'ta Türkiye coğrafyasında

demiryolu olmayan yerlerde kara yolculuğu yapmanın çilelerini izah eden pek çok kısım bulunuyor. 28 Haziran 1919'da Sivas'tan hareket eden Mustafa Kemal Paşa ve heyeti 6 günlük zahmetli bir yolculuktan sonra Erzurum'a 3 Temmuz'da varabilmişti.¹⁵ Benzer bir şekilde Halikarnas Balıkcısı'nın renkli anlatımıyla 1920'lerde at sırtında ve yaya Milas-Bodrum kara postası seyahatine ilişkin ayrıntıları okumak mümkün.¹⁶ PTT'nin araç parkında geç dönemlere kadar otomobillere uygun olmayan hatlarda posta taşıyan beygir ve develer mevcudiyetini sürdürdü. 1939'da PTT'nin araç parkında 793 otomobil, motosiklet, motorbot ve bisiklete karşılık 789 hayvan ve 178 at arabası bulunuyordu.¹⁷

Haberleşme şebekesinin postacılık aşamasında ulaştırma şebekesine mahkûm olduğunu, ulaştırma şebekesi üzerindeki yabancı hakimiyetinin posta bağımlılığını pekiştiren bir ekonomik faktör olduğunu ifade etmiş olduk. Elektrikli telgrafın devreye girmesi ve böylece haberleşme şebekesinin ulaştırma şebekesine mahkumiyetten kurtulması bu açıdan son derece kritik bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bu konudaki fırsatı fark etmiş ve 1850'lerden itibaren telgraf şebekesini kendi kontrolü altında tutarak bağımsız bir haberleşme şebekesi kurma fırsatını değerlendirmiştir. 1870'te Posta Nezareti'nin Telgraf İdaresi'yle birleşmesiyle modern bir kamu işletmesi olarak PTT'nin temeli atılmıştır.¹⁸ Posta ve Telgraf Nezareti modern altyapı şebekeleri üzerinde kurulan ilk modern devlet kurumudur. Bunun uzun vadeli sonuçlarına yazının sonunda değineceğim, öncelikle diğer bazı yarı-çevre devletlerin haberleşme politikalarına daha yakından bakmak istiyorum.

JAPONYA, ETİYOPYA VE ÇİN: MODERN DEVLET OLUŞUMU VE HABERLEŞME POLİTİKASI

19. yüzyıl yarı-çevre devletler için bürokratik modernleşme ve geleneksel kurumların yerini Batı usulü mo-

İzmir İtalyan
Postanesi, 1922 öncesi
Levantine Heritage
Foundation

dern kurumlara bırakması anlamında modern devlet oluşumu (*state formation / state building*) dönemi olarak ele alınır. Örneğin Yeniçeri Ocağı'nın dağıtılması ve modern ordular olarak önce Nizam-ı Cedit ve sonra Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulması askeri modernleşmedir. Posta alanında geleneksel menzil teşkilatının yerini Posta Nezareti'ne bırakması da bir modern devlet oluşumu aşaması olarak değerlendirilmeli. Ancak yukarda açıkladığımız etkenlerden ötürü bu haberleşme modernleşmesi ancak telgraf şebekesinin devlet kontrolü ve mülkiyeti altında kurulmasıyla 1850'lerde ve 1860'larda tamamlanabildi. Hamit dönemi üzerine yapılan çalışmalarda saltanat makamı altında merkezi ve otoriter bir yönetim kurulmasının etkili bir aracı olarak elektrikli telgraf şebekesi işaret edilir.¹⁹ Demek ki 1870'lere ve 1880'lere gelindiğinde modern haberleşme politikası

Modern devlet oluşumunu hızla tamamlayan ve yayılmacı bir askeri güce dönüşen Japonya'nın bir hedefi de Çin'di. Çin'deki yabancı postaneler de varlıklarını 1922 Washington Kongresi'ne dek sürdürmüştü.²² Çin'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak elektrikli telgraf alanında da bir egemenlik tesis edilmemiş, birden çok yabancı telgraf şirketi Çin toprakları üzerinde faaliyet göstermişti. Telefon şebekeleri de benzer bir şekilde Çin'in liman kentlerinde çeşitli yabancı şirketler eliyle 1880'lerden itibaren kurulmuş ve 19. yüzyıl Çin'i modern haberleşme sektöründe özel rekabetin deney sahasına dönmüştür.²³ Çin'in Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu'na göre genel olarak devlet oluşumu ve siyasi bağımsızlığını koruma konusunda geride kaldığı açıktır, bu durum modern haberleşme politikalarına da yansımıştı.

İstanbul Rus PostaPostanesi'nden Astano, İsviçre'ye gönderilmiş bir mektup, 1914

belli bir olgunluk düzeyine erişmişti. Peki 19. yüzyılın ortaları itibariyle posta bağımlılığından mustarip olan diğer yarı-çevre devletler hangi modern haberleşme politikalarına başvurdu?

Pasifik bölgesinde modern devlet oluşumu sürecini en hızlı ilerleten ve kendisi bir ekonomik yayılma sahasıyken 19. yüzyılın sonunda kendi bölgesinde Tayvan ve Kore gibi sömürgeler zapt eden bir merkez ekonomiye dönüşen güç Japonya'ydı. Meiji Restorasyonu olarak anılan modernleşme dalgası kapsamında Japonya'nın 1871'de modern posta teşkilatını kurduğunu ve 1873'te kendi toprakları üzerinde posta tekeli ilan ederek yabancı postaneleri kapattığını görüyoruz.²⁰ Japonya daha sonra telgraf ve telefon teknolojilerini de devlet kontrolü altında kuracak ve hızla geliştirecektir. Böylece özel olarak Japonya'nın genel olarak Pasifik ekonomilerinin önce telefon sonra elektronik sektörlerindeki başarısının temelleri atılmış oluyordu. Burada ilginç olan konu Japonya'da posta teşkilatının Osmanlı Posta Nezareti'nden 31 sene sonra kurulmuş olması, ancak hukuki posta tekelinin Osmanlı/Türkiye'den 50 sene önce tesis edilmiş olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu ancak 1914'te Cihan Harbi patlak verdiğinde kapitülasyonları fiilen kaldırmış ve yabancı postanelerin kapısına kilit vurmuştu, ancak hukuki olarak Türkiye'nin posta tekelinin ve posta egemenliğinin tanınması için 1923 Lozan Antlaşması'nı beklemek gerekecekti.²¹

Yarı-çevre ekonomiler içerisinde Etiyopya haberleşme politikaları ve modern devlet oluşumu sürecine etkisi açısından ilginç bir konuma sahiptir. Etiyopya modern haberleşme şebekesini kurmaya Japonya gibi postacılıktan veya Osmanlı İmparatorluğu gibi elektrikli telgraftan başlamamıştı. Modernleşen Etiyopya devleti 1890'larda modern haberleşme şebekesine olan ihtiyacını doğrudan devlet mülkiyeti altında bir ulusal telefon şebekesi kurarak karşılamıştı.²⁴ Bu tutum Osmanlı tutumundan özellikle farklıdır. Zira Osmanlı İmparatorluğu Hamit'in 1880'lerin ortasında sökü� yasakladığı telefon şebekesini İkinci Meşrutiyet Devri'ne dek yeniden kurmamış, ancak 1915'te bir yabancı şirket eliyle İstanbul'da yeniden bir telefon şebekesi kurulabilmiştir.²⁵ Osmanlı İmparatorluğu son döneminde elektrikli telgraf şebekesinden modern haberleşme ihtiyacını karşılayıp telefon şebekesini erteleyebilmişken, modernleşen Etiyopya devleti 1890'lardan itibaren ihtiyacını telefon şebekesiyle karşılamıştır. Japonya'nın her üç şebekeyi de kontrol altına alarak kullandığını, Çin'in ise hiçbirini tam olarak kontrol altına alamadığını hatırlatmak isterim.

SONUÇ: OSMANLI POSTA BAĞIMLILIĞI ÇALIŞMASININ GÜNCELİĞİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun posta bağımlılığına tepki olarak gelişen telgraf şebekesini devlet kontrolü

Kudüs'te Yafa Kapısı'nda bulunan Avusturya Postanesi, American Colony (Jerusalem). Library of Congress

altında geliştirme eğilimini daha önce vurgulamıştım. Böylece PTT'nin atası olan Posta ve Telgraf Nezareti ortaya çıkmıştı. Posta ve Telgraf Nezareti altyapı şebekeleri üzerinde kurulan ilk modern kamu işletmesi olma özelliğini de taşıyor. Her ne kadar Osmanlı döneminde inşa edilen bir şebekenin ölçeği için ulusal kavramını kullanmak tartışmalı olsa da, Türkiye'nin Osmanlı'dan miras aldığı ilk ve tek ulusal kapsamlı modern altyapı şebekesi de telgraf şebekesiydi. İstanbul'da imparatorluğun son sene-

lerinde, İzmir'de Cumhuriyet'in ilk senelerinde kurulan telefon şirketleri 1930'ların sonunda kamulaştırılarak PTT'ye entegre edilmişti. PTT'nin modern bir haberleşme operatörü olarak ticari haberleşme şebekeleri üzerindeki tekeli 1994'te mobil telefon şebekeleri kurulana kadar devam etti. Bu haberleşme şebekesinde yaklaşık bir buçuk asırlık bir kamu işletmesi geleneğine işaret ediyor. Bu geleneğin modern devlet oluşumu süreçleri ve askeri güvenlik ihtiyaçlarıyla yakından ilişki içerisinde geliştiğini

Trabzon Rus Postanesi'nden gönderilmiş bir kartpostal

Giresun Rus Postanesi'nden Fransa'ya gönderilmiş bir kartpostal

unutmamak gerekiyor. Bu özellikleriyle Osmanlı modern haberleşme politikalarıyla Osmanlı coğrafyasındaki diğer altyapı şebekelerinin örgütlenmesi arasında büyük farklar vardı. Örneğin modern kara ulaştırma şebekesinin iskeletini oluşturan demiryolları yabancı şirketlerin mülkiyeti altında birbirinden kopuk işletilen yerel şebekeler hüviyetindeydi.²⁶ Demiryollarının kamulaştırılması ve ulusal kapsamlı bir şebekeye dönüşmesi 1930'lara sarkmıştı. Modern enerji altyapısının da İstanbul'da bir yabancı şirket imtiyazıyla kurulmaya başladığını ve 1930'ların sonunda kamulaştırılarak İETT'ye dönüştüğünü görüyoruz.²⁷ Ancak elektrik şebekesinin 1930'ların sonundaki kamulaştırması bir millileştirme değil be-

lediyeleştirme olarak anılabilir. Elektrik şebekesinin ulusal çaplı enterkonekte bir şebekeye dönüşmesi için 1950'ler, bunun çatı kamu kurumu olarak TEK'in kurulması ve köylere elektrik gitmesi için 1970'ler beklenmek zorunda kalmıştı.²⁸

Modern kamu şebekelerinin Türkiye'de ortaya çıkmasının özel tarihi koşulları 1990'lar ve sonrasında özelleştirme politikalarına da yansımıştır. Telekomünikasyon özelleştirmesi Türkiye'de en sert politik ve akademik tartışmaların odağında yer alıyorsa ve bu özelleştirmeler uzun süre hayata geçirilemediyse bunda bürokrasinin haberleşme politikası hafızasının ve güçlü PTT kurumsallığının da bir payı olduğu mutlak. Özelleştirilen haberleşme şebekelerinin büyük kısmının 2010'ların ikinci yarısında tekrar fiilen devlet kontrolü altına alındığını da hatırlatmak isterim.²⁹ Telekomünikasyondaki bu durum, örneğin elektrik şebekesinin bölgesel operatörlere parçalanması ve bu şekilde hızla özelleştirilmesi süreciyle karşılaştırıldığında ciddi bir kontrast oluşturuyorsa bu biraz da ilgili şebekelerin toplumsal tarihi yüzündendir. Benzer bir biçimde farklı coğrafyalarda özelleştirme politikalarının farklı şekillerde tepki bulması da her bir ülkenin modern şebekelerinin oluşumunun toplumsal tarihinden bağımsız anlaşılamaz.

SIRRI EMRAH ÜÇER - YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ,
İİBF İKTİSAT BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

- Elimizdeki en kapsamlı posta tarihi için bakınız: Asaf Tanrıktut, *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı* (Ankara: Efem Matbaacılık, 1984). Ayrıca bakınız: Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2002); Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005); Erkan Tural, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, no. 46 (2009): 205-230.
- Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein* (New York: New Press, 2000), 94-95.
- Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research," *Review* 2, no. 3 (1979): 389-398.
- Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective," *Review* 11, no. 2 (1988): 127-149. Şevket Pamuk ve adı geçen diğer yazarlar zaman içerisinde çalışmalarında merkez-çevre kategorilerini kullanmamaya başladı ve kurumsal iktisat tartışmaları gibi yeni alanlarda ürünler verdi. Ancak zamanında atılan karşılaştırmalı tarih araştırmaları temelinin fikri takibe layık olduğunu düşünüyorum. Özellikle son dönemde çevre ekonomilerin ticaret ve sermaye bağımlılığı doruk noktasına tırmanmışken bu fikri takip güncel hale geliyor.
- Philip Marshall Brown, "The Capitulations," *Foreign Affairs* 1, no. 4 (1923): 75; Philip Marshall Brown, *Foreigners in Turkey: Their Juridical Status* (Princeton: Princeton University Press, 1914), 95-96.
- Asaf Tanrıktut, *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı* (Ankara: Efem Matbaacılık, 1984), 319-320.
- Hangi yabancı postanelerin hangi kentlerde olduğunu gösteren ayrıntılı liste için: Tanrıktut, *Türkiye'de Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi*, 321-329.
- Bir örnek için: Charles Morawitz, "Obstacles to Reform in Turkey," *The North American Review* 179, no. 5 (1904): 201.
- Mesela: B. L. Putnam Weale, "What the American Fleet Could Do for China," *The North American Review* 188, no. 635 (1908): 490-491.
- Çin'deki yabancı postaneler için: Lane Jeremy Harris, "The Post Office and State Formation in Modern China, 1896-1949," (doctoral dissertation, University of Illinois, 2012), 115-129. Japonya, Kore, Tayland, İran ve Etiyopya'daki yabancı postanelere ilişkin bilgiyi şu felatelist siteden derledim: www.stampworldhistory.com, *Country Profiles*, Erişim tarihi 9 Eylül 2021.
- Joseph C. Hemmeon, *The History of the British Post Office* (Cambridge: Harvard University Press, 1912).
- Geoffrey Rothe Clarke, "Postal and Telegraph Work in India," *Journal of the Royal Society of Arts* 71, no. 3680 (1923): 484; Jonathan L. Parapak, "Indonesia," in *Telecommunications in the Pacific Basin: An Evolutionary Approach* ed. Eli M. Noam, Seisuke Komatsuzaki, Douglas A. Conn (New York: Oxford University Press, 1994), 106.
- Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005), 11-13.
- Karayolları şebekesinin erken dönemi için: İlhan Tekeli & Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı 3. Cilt: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 63-122.
- Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: 1 1919-1920* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1962), 43. Google Maps'e göre günümüzde Sivas-Erzurum karayolu yolculuğu otomobille 5 saat sürmektedir.
- Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkcısı), *Mavi Sürgün* (Ankara: Bilgi, 2017), 135-147.
- Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı Cilt 11 1939-1940* (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1941), 540.
- Sırrı Emrah Üçer, "Telegraphic Protectionism: Growth of Ottoman Telegraph Business as a Public Enterprise, 1854-1914," *Accounting and Financial History Research Journal / Muhasebe ve Finans Tarihi Dergisi*, no. 21(2021): 21-34.
- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi, 2002), 344; Benjamin C. Fortna, "The Reign of Abdülhamid II," in *The Cambridge History of Turkey Volume 4: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba, (New York, Cambridge University Press, 2008), 57-58.
- Janet Hunter, "Technology Transfer and the Gendering of Communications Work: Meiji Japan in Comparative Historical Perspective," *Social Science Japan Journal* 14, no. 1(2011): 6.
- Lozan Barış Antlaşması, 1923, Madde 113. Antlaşmanın 111-118. maddeleri altyapı şebekeleriyle ilgiliydi.
- Harris, "The Post Office and State Formation in Modern China," 126-127.
- Tseng Fang-Tung and Mao Chi-Kuo, "Taiwan," in *Telecommunications in the Pacific Basin: An Evolutionary Approach* ed. Eli M. Noam, Seisuke Komatsuzaki, Douglas A. Conn (New York: Oxford University Press, 1994), 315-317.
- Peter P. Garretson, "Ethiopia's Telephone and Telegraph System, 1897-1935," *Northeast African Studies* 2, no. 1 (1980): 59-71.
- Sırrı Emrah Üçer, "İstanbul Telephone Company from Concession to Nationalization: A Study in Business History (1909-1936)," *Accounting and Financial History Research Journal / Muhasebe ve Finans Tarihi Dergisi*, no. 20(2021): 63-90.
- Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: İş Bankası, 2014), 178-180.
- Nurçin İleri, "Osmanlı'dan Cumhuriyete İstanbul'da Elektrik Yolculuğu," *Elektrik ve İstanbul: Elektrik'in Geçmişten Günümüze Serüveni* içinde, der. Cengiz Kahraman & Cengiz Özkarabekir (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi & Bedaş, 2021), 9-123.
- Sırrı Emrah Üçer, "İstanbul'dan Yayılan Işık: 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'de Elektrik Şebekesinin Dönüşümü," *Elektrik ve İstanbul: Elektrik'in Geçmişten Günümüze Serüveni* içinde, der. Cengiz Kahraman & Cengiz Özkarabekir (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi & Bedaş, 2021), 125-157.
- Sırrı Emrah Üçer, "Alo Kapitalizm: Turkish Telecommunications Policy in the Context of an Outward-Oriented Development Strategy," Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, İstanbul, 2018.

SAÇLARI ERKEKLERDEN SORMALI:

Uzun Saç Kısa Saça Karşı

ÖMER OBUZ

ETRAFTA SAÇINI KESEN KADINLAR GÖRÜLMEMEYE BAŞLADIĞINDA, BU DURUM HER DEFASTADA “SALGIN” OLARAK TANIMLANDI ANCAK BU DENLİ GÜNDEM OLABİLMESİ NORMAL MİYDİ? GERÇİ NORMAL SAYILIRDI ÇÜNKÜ KADINLARIN DEĞİŞİMİNDEN KUŞKU DUYAN ERKEK EGEMEN BİR DÜZENDE, BÖYLESİNE BİR REFLEKSTEN DAHA DOĞAL NE OLABİLİRDİ?

Kesik saç münakaşası: Bir yanda saçlarını kısacık kestirmiş kadın, öte yanda saç, sakal ve bıyığını uzatmış erkek. Son Saat

döneminde erkeklerin dikkate değer kısmı kısa saçlara oldukça mesafeliydi.

KESMELİ Mİ, KESMEMELİ Mİ?

Tüm dünyada kadınların saçlarının kutsal addedilmesinin tarihi eskidir: Kadınlar, saçlarının bir kısmını, genellikle sevgililerine hediye etmek için keserdi. Eski zaman Anadolu geleneklerine bakıldığında da kızların saçlarını kesmediği ancak evlendikten sonra zülûf kestikleri bilinir.² İnsan hayatı için son derece önemli bir hadise olan evlilik gibi önemli bir konu için saçlarını kesen kadınlar, gelenek ya da hediye etmek dışında kendileri için de saçlarını kesmeye başladı. Bu manada Osmanlı kadınları için kritik eşik 20. yüzyılın başlarıydı, zira bilhassa II. Meşrutiyet döneminden itibaren kadınlar artık başını kaldırmaya başladı. Başkaldırıların belki de en sembolik işaretlerinden birini saçlar temsil etti. 1920’li yıllarda aynı önemi haizdi çünkü bu dönemde de kadınların görünür olmasının en bariz unsurunu saç oluşturdu.³

Tuhaflik ise tam olarak burada başlıyordu: Erkekler, kadınların saçlarıyla anlamsız derece ilgiliydi. Etrafta saçını kesen kadınlar görülmeye başladığında, bu durum her defasında “salgın” olarak tanımlandı ancak bu denli gündem olabilmesi normal miydi? Gerçi normal sayılırdı çünkü kadınların değişiminden kuşku duyan erkek egemen bir düzende, böylesine bir refleksten daha doğal ne olabilirdi? Konuyu ilginçleştiren hususlardan bir diğeri ise hem muhafazakârların hem de Batılılaşma yanlılarının kadınların saçlarına, kadınlardan daha çok ilgi duyması ve konuya iştahla müdahil olmalarıydı.

Gerçekten de bu konuda, aranırsa pek çok örnek rahatlıkla bulunabilir. Yine bahsettiğim durumu yansıtmaları bakımından en karakteristik olanlardan birini Hüseyin Naim isimli yazar sergiler. Bir yazısında, Avrupalı sanatçıların fotoğraflarını kadınlara örnek olması adına paylaşıyordu. Ne var ki ilk etapta

Osmanlı/Türk toplumunda kadınlar ile erkekler arasındaki ilişkiler her zaman çok karmaşık olmuştur. Bunun müsebbibiye, kabul edelim ki büyük oranda erkeklerdir. Zira erkekler, kadınların giyimlerinden nasıl davranmaları gerektiğine kadar pek çok konuya müdahil olmaya meyilliydiler. Gerçi II. Meşrutiyet’ten erken Cumhuriyet dönemine işler biraz olsun değişse de erkeklerden önemli bir kısmı alışkın oldukları gibi kadınların işlerine karışmayı sürdürdü. Dönemin yazılı basınında bu durumu yansıtan pek çok uygulama ve örnek bulmak mümkün. Yine de birini, çok karakteristik olduğu için aktarmak isterim ki bu, erkeklere kadınların nasıl olması gerektiğini soran bir anketti. Buna göre katılımcı erkeklerin yüzde seksek dokuzu, kadın güzelliğinin şu yedi noktada birleştiğini düşünüyordu: İyi renk, güzel biçim, iyi diş, güzel diş, iyi elbise, güzel el, güzel ayak. Yine aynı ankete göre erkekler, kadınların en çok da saçlarını ihmal ettiklerini, nitekim kepekli, yağlı ve bakımsız saçlardan nefret ettiklerini söylüyorlardı.¹ Ancak erkeklerin çoğu kısa saçlardan da hazzetmiyorlardı. Yani hem uzun hem de her daim bakımlı saçlar istiyorlardı. Elbette bütün olarak bir oranlamaya gitmek zor ancak izlenimlerim doğrultusunda söylemeliyim ki erken Cumhuriyet

Güzel saçlar nasıl bir dakikada modaya kurban gidiyorlar?

Resimli Gazete

1920'lerde sadece kısa saç moda değildi, uzun saçlı bir Amerikalı kadın. shutterstock.com

iyimser görünen bu davranışın tılsımı, bir saç uzmanı edasıyla kaleme aldığı şu son pasajıyla bozuluyordu:

“Ümit ederiz ki hanımlarımız da bu resimleri tedkik-i amikle, Avrupa'da saçların ne şekilde tertip edildiği hakkında bir fikr-i sahih peyda olur da ekseriya görgüsüzlük, ihmal ve teseyyüb, vasıl-ı zevksizlik saikasıyla, peyda ettikleri garip şekillerden kurtularak biraz daha hüsna ve zevk-i selime takrib mümkün olur.”⁴

1900'lü yılların başlarından itibaren gündeme gelen kadınların saçlarıyla ilgili polemiğin en belirleyici olanı kısa saç modasına koşut savunulan uzun saçlar oldu ki tartışılması yıllar boyunca sürdü. Dönemin gazete ve dergileri sürekli kısa saç modasının başladığından ve sonra bittiğinden, ardından tekrar başladığından, çoğunlukla erkeklerin isteğini, zevkini önceleyerek söz ediyordu. Buna karşılık kadınların isteğinin önemsizleştirildiğinin farkında olmalı ki bir dergi, “muhafazakâr cemiyetlerde” kesik saç modasının sınırlı bir çevrede kaldığını söylüyordu. Gelgelelim bir tarafta kısa saçları beğenmeyen ve hatta saçlarına dokunacak eşlerini boşayacağını söyleyen erkekler; diğer tarafta bu modayı denemek isteyen, saçlarını kestirme hevesine kapılmış kadınlar vardı. Onların imdadına yetişenlerse kadınlara; zora girmeksizin, yani saçları kesmeden kavuşsunlar diye bazı pratik öneriler getiriyordu. Misal *Resimli Ay*'da verilen bir görselde, “saçlarınızı arkadan böyle ikiye ayırınız”, “ayrılan saç bir bağ ile dibinden bağlayınız” şeklinde yöntemler gösteriliyordu.⁵ Aynı görsel üzerinden *Süs* dergisi de uzun uzadıya saçları nasıl bağlayacaklarını anlatıyordu.⁶

Resimli Ay'ın 1924 tarihli nüshasında Amerika'da başlayıp yayıldığı, ancak bir başkasında ise ilk kez Fransa'da ortaya çıktığı söylenen⁷ bu moda, doğrusu

Goldwyn Pictures oyuncularından Renée Adorée, 1920'ler wikicommons

Türk kadınları arasında kolaylıkla alıcı buldu. Kimilerinin bakım kolaylığından kimilerinin de meraktan tevessül ettiği bu modanın tutmasında başka bir neden daha vardı ki bir kadının anlattığına bakılırsa kesik saçların kişiyi genç göstermesiyle ilgiliydi: “Bence alafranga takvimi kabul ettikten sonra bunlara da lüzum kalmadı. Otuz yaşına gelen bir Türk kadını, suret-i katiyede yirmi dokuza indi.”⁸

Nedeni ister modaya heves, ister konfor ya da ister sağlıkla ilgili olsun her durumda saçları bir tür hazine olarak değerlendiren hakim anlayış nazarında uzun saçların yeri başkaydı. Üstelik ne kadar uzun ve yoğun olursa bir o kadar daha kıymetleniyordu, hem zaten güzel saç tarifleri de buna vurgu yapıyordu: “Uzun, ince, mebzul ve parlak olmalıdır.”⁹ Öyle ise kadınlar kim oluyor da saçlarının boyutuna karar verebiliyordu? Kaldı ki kısa saç modası, güzelim saçları bir dakikada kurban eden “İspanyol gribi” gibi bir hastalık, bağımlılık mertebesinde kötüydü.¹⁰ Yani kimilerinin algısı böyleydi ve bu algıya uygun olarak kadınların mahir olanı saçlarından yararlanmayı bilenler olarak görülüyordu. Zira bu anlayıştakilere göre bu hazine- den ancak akıllı kadınlar istifade edebilirdi. Dolayısıyla kısa saçlar, onlardan layıkıyla yararlanmaya da uygun değildi. Hem zaten postiş denilen takma saçlar da bundan dolayı moda haline gelmişti.¹¹

Kanımcı kısa saçlara karşı olanların temel motivasyonu, kadınlardaki bu değişimin düzende yarattığı sarsıntıyla ilgiliydi. Diğer bir anlatımla bu değişimin asıl vurucu etkisinin sebebi kadınların bizzat kendilerinin karar almasıydı. Tahminim odur ki bazı erkekler, saçlar kesildiği oranda güçlerinin azaldığı vehmine kapılmaktaydı. Nitekim tartışmaların erkeklerin mutluluğu; kadınların erkeksileştiği iddiaları etrafında giderek mevzi kazanması boşuna değildi.

Bazılarının nazarında kısa saçın asıl mahzuru erkekleri saadetten mahrum etmesiydi çünkü kısa saç çirkinlik olarak görülüyordu. Uzun saçlarla ilintilendirilen erkek saadeti, kadınların saçlarını kesmeleriyle bir tür kâbusa dönüşüyordu: "Ve erkekleri bu zevkten mahrum etmek bir cinayet değil midir?"¹² Bir kâbusa uyanmamak isteyenlerse henüz başından gardını almaya çalışıyor, az önce söylediğim gibi şayet eşlerinden saçını kesecek çıkarsa onları boşamayı bile göze aldıklarını söylüyorlardı.¹³

Keriman Halis

Çerçevesi son derece dar bu polemikğin ne denli sınırlı olduğu, üslupların nahoşluğundan da anlaşılır. Sözgelimi bir anlatıya göre kısa saçlar, boşanmanın nedeni olduğu oranda evlenmeyi de engelliyordu:

"Hülasaten evlenmek arzusuyla cayır cayır yanıyorum fakat korkumdan evlenemiyorum. Çünkü alacağım kadının benimle izdivaç ettikten sonra saçlarını kesmesinden ve yüzünü gözünü boyamasından korkuyorum. Böyle bir kadınla katiyen mesut olamam. Benim fikrimce saç kesilmiş kadın tüyleri yolunmuş tavuğa benzer."

Evlenmek isteyen bir kişi böyle diyordu demesine ama cevabını kısa süre içerisinde bir kadından aldı: "Eğer saç kesik kadınlar yolunmuş tavuğa benziyorsa saç, sakalı, bıyığı kesik erkekler de yolunmuş horoza benzerler."¹⁴ Gerçi evlenmek için kısa saç arzulayanlar da yok değildi. Misal, birisi verdiği evlilik ilanında eş adayının saçlarının "alâgarson" kesik olmasını istiyordu.¹⁵ Bir de kısa saç taraftarı olan azınlık için kesilmiş saçlar, deyim yerindeyse çağın gereği olarak değerlendiriliyordu. Bir ressam için uzun saç manasızdı çünkü günün zevkine uyan kısa saçlardı.¹⁶

Demem o ki her koşulda; ister kısa saç isterse uzun saç taraftarı olsunlar, kadınları belirli bir çerçeveye sıkıştıranlar yine erkeklerdi. Kısa saç karşıtlarının önde gelen gerekçelerinin bir diğerine geldiğimizde ise kadınların erkeksileştiği iddialarıyla karşılaşırız. Bir gazetede yayımlanan ve eşlerin dâhil edildiği altı bölümlük bir pasaj, kısa saç modasının toplumsal roller açısından sorgulandığını ve bu rollerdeki en ufak bir göstergeden ne denli ürküldüğünü gösteriyordu. Buna göre kısa saçlı bıyısız modern erkek, uzun saçlı ve bu yönüyle geleneksel diyebileceğimiz kadının saçlarına iltifat etmektedir. İki numarada kadın, uzun saçları taramaktan şikâyet ederken üçüncü kısma gelindiğinde bu sefer de erkek sık sık tıraş olmaktan dert yanarak bıyık bırakmaya karar verdiğini söyler. Sıra tekrar kadına gelir ve saçını biraz daha kısalttığı görülen kadın, bu kadarcık saçın bile zahmeti olduğunu belirtir. Erkek de yeni bir karar almıştır; berbere gitmeyi çok zahmetli bulduğundan saçını uzatacağı ve hikâye altı numaralı görselde rollerin değişmesiyle son bulur: Erkek upuzun saçlı ve sakallı; kadınsa kısacık saçlıdır.¹⁷ Yine bir başkası, kadınlar ve erkekler arasındaki rollerin ne ölçüde değiştiğini paylaşmaya devam ederek konuya müdahil olur: "kadınların saçlarını kesmemelerini isteyen erkekler de kendi saç, sakal ve bıyıklarını kesmemeli ve bu şekilde olmalı değil mi?"¹⁸

Bu bahiste, tartışmalara bambaşka bir yoldan giren Mustafa Şekip'in değerlendirmesi ise gerçekten de ilgi çekiciydi. Ona kalırsa saçların kısalması gelip geçici bir heves değildi. Zira geçmişte erkekler pala bıyıklı, uzun saçlı, sakallıyken modern dünyada ustura bunları yok etmişti. Modern dünyada uzun saç, kıl yahut tüy bir bakıma ilkelikti. Dolayısıyla ona göre kısa saç, ne yenilik ne de modaydı.¹⁹

Onun bu konuda ne kadar haklı olduğu bir kenara, meselenin 1930'lar ve 1940'larda da güncelliğini koruduğu anlaşılır. Ancak erkek egemen yaklaşım hâlâ çok belirgindir. 1932 yılında dünya güzeli seçilen Keriman Halis ile ilgili bir haberde kullanılan başlık; güzelliği saçların uzunluğuna göre belirleyen subjektif ancak aynı zamanda katı bir cinsiyetçi çerçeveye sahipti: "Saçlarını erkekler gibi kesen güzeller onunla mukayese edilemez". Anlatılana kalırsa, saçlarına makas değdirmemiş olan gür ve siyah saçlı Keriman Halis, asıl dikkati saçlarının uzunluğuyla çekmiş ve dünya güzeli seçilmişti.²⁰ Doğrusu, açıkça görülüyor ki aslolan erkeklerin beklentisiydi. Öyle ya ahçı kadri, şoför Mehmet, tursucu Yakup'un tercihleri neydi, nasıl kadınlardan hoşlanıyorlardı? Mesela şoför Ziya, şöyle bir kadın tipolojisi resmediyordu: "... Saçlar topukta olursa ne âlâ... Olmadı mı hiç değilse bele kadar uzanmalı..." Tıpkı Terzi Şinasi Efendi gibi Ahçı Şevket de uzun saçlı kadınların güzel olduğunu düşünüyordu: "Dalyanlar gibi olmalı. Kollar sakız kabağı, gözler üzüm gibi olmalı, yanaklar elmaya benzemeli. Öyle yanmış, kararmış yanaklardan olmamalı. Böyle pençe pençe olsun ki bir şeye benzesin. Saç mutlaka topukta. Kesik saçlı kadın nafilidir."²¹ Ziya'nın, Şevket'in ve Şinasi'nin bu gibi siparişlerini bir kenara

Paramount Pictures reklamında zamanın ünlü aktrisleri kısa saçlarıyla, 1920'ler

bırakırsak tuhafılık kaldığı yerden devam ediyordu. Misal, 36 yaşındaki birinin beğendiği kadın tipi "beyaz tenli, uzun boylu, narin (zayıf değil). Yolunmamış ince kaşlar, ensesi jilet görmemiş kumral saçlı..."²² iken bir başkası için kadın; hem uzun saçlı olacak, hem de saçına ne maşa ne de makas değdirmiş olacaktı. Hatta mümkünse kirpikler uzun, kaşlar alınmamış, eller ise kolonya değil soğan kokacaktı.²³

İlk etapta münferit istekler gibi dursalar da aslında kolektif bir tahakküme denk düşen erkeklerin bu gibi teferruatlı beklentileri, kadınlara anlamsız bir güzellik anlayışı dayatırken onları sömürüye daha da açık hale getiriyordu. Böyle olduğu içindir ki sadece saçlarını, istekleri doğrultusunda kestikleri için kolayca ötekileştirilebiliyorlardı. 1946 yılına gelindiğinde ülkenin en önemli gazetelerinde yer alan bir gazete haberine bakılırsa artık kara görünmüş, sığlık dahi kalmamıştı:

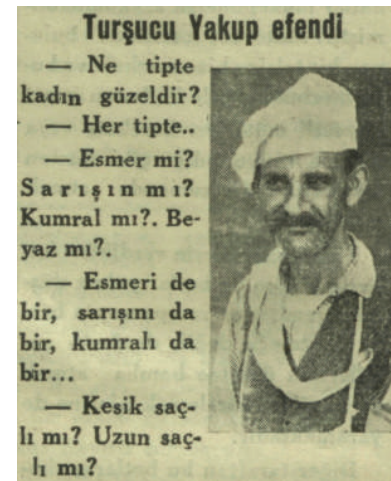
"Fakat neydi o (âlagarson) denilenin kepezeliği? Ellisine merdiven dayayanlar bile yarışa çıkarlardı. Güya yaşı genç, vücudu körpe, çehreyi armudî gösterirmiş. Yüz buruştuktan, dişler sarardıktan,- gerdanın altı sarktıktan ve o ablak suratla dana kafalılaştıktan sonra ne yapsan faydasız".²⁴

Bu aşamada bir parantez açılacaksa o da kimi doktorlara açılmalıdır. Çünkü görünüme göre konuyu asıl derinleştirenler onlardır. Yıllar yılı, uzun-kısa saç ko-

nusunu erkek mutluluğu/tercihi ve toplumsal roller açısından sorunsallaştıran hâkim zihniyetin yanında, meseleye sağlık ve hijyen penceresi açmışlardı. Uzun saçların çabuk kirlenip yağlandığından ve diğer bazı arazlarından bahsediyorlardı.²⁵ Bir başkası da kısa saç modasını yine aynı bakış açısıyla olumluyordu: "Vakîa uzun saçlar -ilkini temiz olmak şartıyla- başın cildini daha iyi muhafaza eder. Mikroplar o cilde daha güç tesir ederler. Onun için, gür saçlarını gevşek örerek arkalarına bırakan eski zaman genç kızlarının başları da mikroptan korkmazdı. Ancak o zamanda da genç kız kadın olunca saçlarını başının üzerinde toplayarak iğnelerle tutturmak adetti. Böyle yapınca da saçlar ezilir ve iğnelerin sokulduğu yerler de, çok geçmeden, dökülmeğe başlardı. Böyle toplanmış ve iğnelerle tutturulmuş saçlar hava alamadığından ve başın teri de kuruyamadığından o zamanki kadınların başları da temiz kalmazdı. Saçları kestirmek modası bu mahzurların hepsinin önünü aldığından sağlık bakımından pek iyi bir usul olmuştur."²⁶

Elbette doktorların saç meselesini sağlık açısından değerlendirmesi kadar erkeklerin de güzelliği kendi estetik anlayışlarını önceleyerek tanımlaması oldukça anlamlıdır. Asıl sorun erkeklerin cinsiyetçi söylemler temelinde kadınları ve tercihlerini ötekileyen, aslına bakılırsa çoğunlukla değersizleştiren bir yaklaşımla hareket etmeleriydi. Hal böyle olunca benimsenen terminoloji de giderek dayatıcı, yer yer tahkir edici bir boyuta erişmişti. Netice erkeklerin durduğu yerler, dünya görüşleri ve yaşantıları farklılaşsa bile günün sonunda değişmeyen tek şey, son sözü söylemek ve kadınları şekillendirmek hususundaki ısrarlarıydı.

ÖMER OBUZ - VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

Her kadın güzeldir. Akşam

DİPNOTLAR

- 1 Tan, 27 Haziran 1935:13.
- 2 Emiroğlu, Kudret. (2016) *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 288.
- 3 Toprak, Zafer. (2017) *Türkiye'de Yeni Hayat-İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, s. 241.
- 4 Hüseyin Naim. (Teşrinievvel 1324), "Yeni saçlar", *Mehasin*, 80.
- 5 *Resimli Ay*, Mayıs 1340:27.
- 6 *Süs*, 14 Haziran 1924:5.
- 7 *Son Saat*, 2 Eylül 1925:4.
- 8 *Yeni Pembe Gazete*, 2 Kanunu-ı Evvel 1926:1.

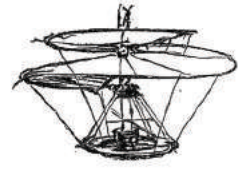
- 9 Aile Doktoru. (9 Şubat 1340) "Saçlar", *Süs*, (35):14.
- 10 *Resimli Gazete*, 14 Şubat 1341:8.
- 11 *Aylık Mecmua*, Haziran 1926:8.
- 12 *Süs*, 17 Mayıs 1924:9.
- 13 Toprak, a.g.e., s. 242.
- 14 *Son Saat*, 9 Haziran 1925:12.
- 15 Hikmet Feridun. (20 Eylül 1929) "İzdivaç ilanları", *Akşam*, 3.
- 16 *Akşam*, 26 Temmuz 1935:5.
- 17 *Haftalık Mecmua*, 3 Ağustos 1341:2.
- 18 *Son Saat*, 9 Haziran 1925:1.
- 19 Mustafa Şekip. (15 Kanunuevvel 1926) "Kesik saç",

- 20 *Milli Mecmua*, (76): 1222, 1223.
- 21 *Vakit*, 8 Ağustos 1932:5.
- 22 Hikmet Feridun. (7 Temmuz 1934) "Halk nasıl kadın beğeniyor?", *Akşam*, 6.
- 23 *Son Posta*, 2 Mayıs 1937:8.
- 24 *Son Posta*, 17 Mayıs 1937:8.
- 25 *Akşam*, 5 Şubat 1946:4.
- 26 Hafız Cemal. (7 Kasım 1945) "Uzun ve kısa saçlara ait sihhî görüşler", *Akşam*.
- 27 Dr. G.A. (12 İkinciteşrin 1938) "Kısa saçlar modası", *Haber Akşam Postası*, 5.

Bilim Tarihi Güncesinin bu ayki teması Bilim ve Teknoloji Çalışmaları üzerine. İlk yazımız bu alanı tanıtıcı özelliğe sahip ve bu konudaki Türkçe literatürden örnekler veriyor. Bilim ve Teknoloji Çalışmalarının interdisipliner doğası üze-

rine vurgu yapan bu yazıyı, bu alanda uygulamaya örnek teşkil edebilecek bir Arşiv Etnografisi yazısı takip ediyor. İkinci yazımız tam anlamıyla bir Bilim ve Teknoloji Çalışmaları araştırması özeti olarak karşımıza çıkıyor.

“Açık Radyo”
95.0

BİLİM TARİHİ SOHBETLERİ

DERYA GÜRSER TARBUCK

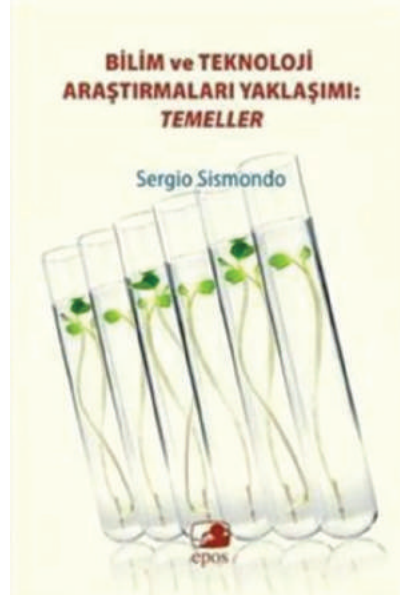
BİLİM VE TEKNOLOJİ ÇALIŞMALARI NEDİR?

ALİ İLHAN

Bu kısa yazının konusu sizlere Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (BTÇ) ismiyle anılan interdisipliner alanı biraz olsun tanıtabilmek. BTÇ oldukça zengin, sosyolojiden bilim tarihine, antropolojiden felsefeye pek çok farklı kaynaktan beslenen, bu çok seslilik sayesinde de kolaylıkla tanımlanamayan bir alan. Bu alanın bir odak noktasından bahsetmek kolay olmasa da BTÇ çatısı altına giren neredeyse tüm çalışmalar bilim ve teknolojinin öncelikle sosyal pratikler olduğu, dolayısıyla üretildikleri karmaşık sosyo-kültürel iklimler anlaşılmadıkça bilim ve teknolojinin de kolaylıkla anlaşılamayacağı konusunda hemfikirler.

Peki “Bilim ve teknoloji sosyal pratiklerdir.” tümcesinden ne anlamalıyız? Aslında BTÇ kendinden önce gelen ve bilim ve teknolojinin “doğası” ya da “özü” konusundaki bir takım hâkim görüşlere bir tepki olarak 1960’ların karmaşık sosyo-kültürel ikliminden türedi.¹ Bu görüşler genellikle² bilim ve teknolojiyi kendilerine has bir takım “objektif” kuralları olan, sosyal etkilerden izole süreçler izleyen, toplumu tek yönlü olarak şekillendiren “ilerlemeci” bir anlatının çevresinde şekillenen alanlar olarak betimlenirler.

BTÇ ise bu anlatının karşısına alternatif bir anlatı koyar. Bu anlatıya göre, bilim ve teknoloji vakumda değil belirli sosyal/kültürel/politik süreçlerin etkisiyle şekillenir, dolayısıyla salt bilimsel ya da teknolojik belirlemenimcilik (deter-

minizm) ile yol almak mümkün değildir. Bilim insanları ve mühendisler belli toplulukların parçasıdır ve bu toplulukların başat normları bilimsel ve teknolojik bilgi üretme pratiklerini ister istemez şekillendirmektedirler. Dolayısıyla BTÇ’ye göre bağlamdan ayrılmış, her koşulda geçerli, özcü (essentialist) bir takım bilimsel kurallara ya da yöntemler bulmaya çalışmak beyhude bir çabadan ibarettir. Bilim ve teknolojik süreçlere bu şekilde yaklaşmak bu alanların değerini azaltmaz. Tam tersine, bilim ve teknolojiyi mekanik bir anlayışla incelemeyi reddederek bu çabaların insani yönünü vurgular ve bu çabaların demokratik ve çoğulcu bir şekilde yeniden inşa edilmesinin önünü açar.

BTÇ’nin hâkim anlatıyı yapı-söküme uğratarak, karşısına alternatifini çıkarma

girişiminde en büyük yardımcılarından biri ise sahaya inilerek, bizzat bilim ve teknoloji pratiklerinin çok yönlü bir şekilde incelendiği ampirik çalışmalar. Örneğin 1970’lerin sonlarında çeşitli BTÇ araştırmacıları çeşitli bilim alanlarına ait laboratuvarlarda laboratuvar çalışmaları (laboratory studies) olarak bilinen uzun soluklu etnografiler yaparak, bizzat bilim üretilirken bu üretimi ve onu saran sosyal ağları yerinde inceleme şansı yakaladılar. Başka bir deyişle, bilimin kendisi bir akademik inceleme nesnesi haline geldi.

BTÇ konusunda, sınırlı da olsa, Türkçe’de de bir külliyat oluşuyor ve bir takım önemli çalışmalar Türkçe’ye çevrilmeye başlandı. Bu alan hakkında genel bir fikir edinerek konuya giriş yapmayı amaçlayanlar için önerilebilecek bir kaynak Sergio Sismondo’nun Türkçe’ye *Bilim ve Teknoloji Araştırmaları Yaklaşımı: Temeller* (orijinali: *An Introduction to Science and Technology Studies*) olarak çevrilen kitabı. Bu kitap Sismondo’nun “bilim ve teknoloji çalışmalarının tarihöncesi” olarak tanımladığı erken bilim felsefesi çalışmalarından başlayarak geniş bir çerçeve çiziyor ve alanı oluşturan pek çok farklı yaklaşımla (örneğin feminist bilim epistemolojileri, teknik ve bilimsel gerçekliklerin sosyal inşası, laboratuvar çalışmaları, bilim ve teknolojinin politik ekonomisi, uzmanlığın kamusal tezahürleri vb.) kısa da olsa okuyucuyu tanıştırıyor.

ALİ İLHAN - ÖZYEGİN ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Elbette, her alan gibi, bilim ve teknoloji çalışmaları için de pek çok farklı başlangıç hikayesi (origin story) anlatmak mümkün, hangisinin en “gerçek” hikâye olduğunun belirlenmesi de pek de olanaklı bir çaba değil.

2 Yine yazının kısa olmasından kaynaklanan, oldukça karikatürize bir özet. Bilim ve teknoloji çalışmaları öncesi görüşler haklarında kütüphanelerde kitap yazılmış durumda.

AHMET ERSOY

Derya Gürses Tarbuck ile Açık Radyo'da Bilim Tarihi Sohbetleri programında geç Osmanlı döneminde fotoğrafın ortaya çıkışını ve özellikle de bu yeni teknik medyanın arşivsel alanda yarattığı etkiyi konuştuk. Son dönemdeki araştırmalarım, bir taraftan fotoğrafın ön plana çıktığı *Servet-i Fünun*, *Malumat* gibi Osmanlı resimli dergilerinin bilgiyi işleme ve sunma biçimleri, diğer taraftan da II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı kütüphanelerinde oluşturduğu fotoğraf arşivinin işleyişi ve medya mantığı üzerine yoğunlaşıyor. Birbirinden ayrı gibi görüne de aslında bu iki mecrada da temel işleyiş çok çeşitli, görsel ağırlıklı veri parçalarının, yani 19. yüzyılda kullanıldığı anlamda "malumatın" (information) akışı, hızlı deveranı, düzenlenmesi ve işlenmesi üzerine kurgulanıyor. Çalışmalarımın odağında modern döneme has bir olgu olan yığınsal veri akışının hem Osmanlı dergilerinde, hem de arşiv alanında nasıl düzene sokulduğu, kodlandığı, sunulduğu ve zaman içinde güncellendiği yer alıyor. Bu çalışmalar bir yandan yoğun arşivsel araştırmaya, diğer yandan da dergilerin serî ve yakın okumasına dayanıyor. Araştırmalarımın eksenini birincil malzeme üzerine yoğunlaşmış tarihsel araştırma ve sorgulama yöntemleriyle belirlemekle beraber, sorduğum sorular medya arkeolojisi ve arşiv etnografisi gibi alanların kavramsal yaklaşımları çerçevesinde şekilleniyor. Medya arkeolojisi olarak adlandırılan yeni disiplinlerarası alan, fotoğraf, çinkografi, buharlı baskı makineleri gibi medya teknolojilerini gayri-insanî failer olarak değerlendirmemi, dolayısıyla örneğin resimli dergi gibi bir yeni teknik mecraanın getirdiği farklı okuma, görme ve anlama pratiklerini karşılıklı insan-medya ilişkileri üzerinden irdelememizi sağlıyor. Arşiv etnografisi ise kendine özgü işleyiş gelenekleri ve teamülleri olan arşivlerin bilgiyi derleme, depolama, tasnifleme, yeniden değerlendirme ve kullanılabilir kılma konusundaki oturmuş pratiklerini, bu pratiklerin zaman içinde değişimini insan ve insan olmayan âmilleri üzerinden incelememizi sağlıyor. Bu iki alanın kesişiminde esas sorgulamaya

çalıştığım konu, fotoğraf gibi nevezuhur bir teknolojinin Osmanlı matbuat dünyasında veya köklü arşiv ekosisteminde nasıl değişikliklere yol açtığı.

Fotoğraf 1860'lardan itibaren belgesel özelliğiyle Osmanlı arşiv sistemine nüfuz etmeye başlıyor. Ancak fotoğrafın adliye, tıbbiye, emniyet ve askeriye gibi kurumsallaşmış resmî alanlarda yaygın olarak kullanımı II. Abdülhamid devrinde gerçekleşiyor. Bu dönemde fotoğraf, resmî görevlilerin kayda alınması, aranan şüphelilerin takibi, suçluların kata-

istatikselsel veri, dergi, broşür ve fotoğraf gibi akış halinde olan, işlenmemiş, ham ve parçalı verilerin, merkezî bir bilgi toplama ağında derlenip yönetilebilir bilgi haline getirilmesini hedefleyen arşivsel bir misyonun, yani Yıldız'ın meşhur "merak şebekesi"nin parçası. Burada dikkat çekici olan, görsel malzemenin yoğunluğunun artmaya başladığı bu dönemde, ampirik doğruluk iddiasında olan ve optik zenginliğe sahip ama gereğinden fazla görsel ipucunu barındıran, yani içeriği açısından dengesiz ve ârızî olan

loglanması, sınırdışı edilenlerin takibi ya da demiryolları gibi altyapı sistemlerinin veya tarihî mirasın belgelenmesi gibi konularda yoğun olarak kullanılmaya başlanıyor. Bu tip görsel belgeler yüzyılın son çeyreğinde yazılı evrakla beraber Osmanlı arşiv ekosistemi içinde dolaşıma giriyor. Yıldız Sarayı'nın Bâbü'lî'ye rakip olarak yeni bürokratik merkez olmaya başladığı bu dönemde en çarpıcı gelişme, Sultan Abdülhamid'in inisiyatifiyle saray iç ve dış kütüphanelerinde saklanan ve 1908 yılına gelindiğinde 36,000'den daha fazla fotoğrafı içeren zengin bir görsel arşivin oluşturulması. Bu arşiv, sultan tarafından resmî fotoğrafçılara veya ticari stüdyolara ısmarlanan, resmî kurumların derleyip yolladıkları, yurtdışından ısmarlanan veya hediye gelen ya da piyasadan alınmış binlerce fotoğraf albümünü barındırıyor. Abdülhamid görsel arşivi aslında kendine özgü bir bilgi hakimiyeti projesi; daha geniş ölçekte deşifreli telgraf, jurnal, resmî yazışma,

fotoğraf malzemesinin esasen çizgisel semantik mantığı olan, geleneksel yazılı arşiv şablonunun içine bilgi olarak nasıl yerleştirilmiş olduğu. Araştırmalarımın kütüphane ve arşiv yazışmalarından, kütüphane tedarik, envanter ve katalog kayıtlarından yararlanarak fotoğrafların arşivin kurumsal ve teknik altyapısıyla nasıl buluştuğunu, arşiv düzenine ve içeriğine ne yenilikler getirdiğini anlamaya çalışıyorum. Saray dışı dünyayla, özellikle de basınla paylaşılan arşivsel fotoğraf malzemesinin izini sürerek Yıldız koleksiyonlarıyla dönemin geniş medya iklimi arasındaki geçişkenlikleri ve özdeşlikleri anlamaya çalışıyorum.

Tüm bu sorular bize hem fotoğrafın bir iktidar teknolojisi olarak gücü ve sınırları, hem de Osmanlı arşivciliğinin modernleşme serüveni hakkında önemli ipuçları sunuyor.

AHMET ERSOY - BOĞAZİÇİ
ÜNİVERSİTESİ

TARİHE TANIKLIK VE İNSANİ SICAKLIK:

Patrik Bartholomeos Kitabı

EMRE ÖKTEM

“NEHİR” SÖYLEŞİ, BİRBİRİNE KARIŞAN İKİ MECRADAN AKIYOR: KAMUSAL KİMLİĞİ İLE DİNİ LİDER BARTHOLOMEOS VE KİŞİSEL HAYATI İLE “İNSAN” BARTHOLOMEOS. BU KİMLİKLERE FARKLI BÖLÜMLER ÖZGÜLENMİŞ DEĞİL. PATRİK, ÖZEL HAYATINDAN BAHSEDERKEN SİYASİ MESELELERE ATLAYIVERİYOR.

Yıldız Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Elçin Macar'ın, Rum Patriği Bartholomeos ile gerçekleştirdiği “nehir söyleşi”, Doğan Kitap'tan Kasım 2021'de “İmroz'dan İstanbul'a Patrik Bartholomeos” başlığıyla yayınlandı. Rum Patrikhanesi, Türkiye ve Yunanistan'daki azınlıklar, devlet-kilise ilişkileri ve nüfus mübadelesi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Macar, Patrik'le olan eski dostluğu itibarıyla de bu söyleşiyi yapmak için doğru isimdi.

“Nehir” söyleşi, birbirine karışan iki mecradan akıyor: Kamusal kimliği ile dini lider Bartholomeos ve kişisel hayatı ile “insan” Bartholomeos. Bu kimliklere farklı bölümler özgülenmiş değil. Patrik, özel hayatından bahsederken siyasi meselelere atlayıveriyor. En kritik dini tartışmaların ortasında, meşhur –ya da sıradan- insanlarla dostluklarına değiniyor. Söyleşiyi keyifli kılan hususlardan bir de bu iç içe geçmişlik.

Patrik'in, İmroz/Gökçeada'nın Zeytinli köyünde dünyaya geldiği gün, sıradışı hayatını adeta haber veriyor: Artık yıl olan 1940'ın 29 Şubat günü doğduğu için, Patrik ancak dört yılda bir doğum gününü kutlayabiliyor. Bu hesaplara, daha yirmili yaşlarının başında. Belki de dinçliğinin sırrı burada gizli.

Çocukluğunda, kahvecilik ve berberlik yapan babasının yanısıra köyün papazına da yardım ediyor. Daha o çağlarda “dine, kiliseye hevesi” var. Ailesi, pek çok din adamı yetiştirmiş, yani “DNA'sında papazlık var”. Meşhur Amerika başepiskoposu Iakovos da Zeytinli'den hemşehrisi.

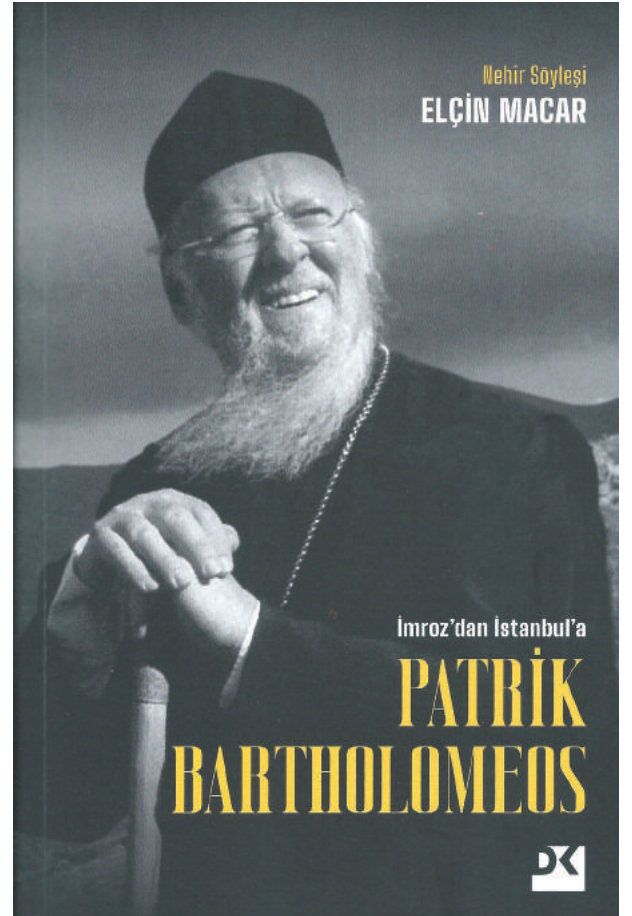
Zeytinli ilkokulunu bitiren vefalı öğrenci, Türk öğretmenini unutmayacak ve Patrik olduktan sonra Ankara'da izini bulup elini öpecektir. İlkokuldan sonra İstanbul'a, Zografyon'a gönderiliyor. Derken Heybeliada Ruhban Okulu'na giriyor ve 1961'de mezuniyetini müteakiben diyakoz olarak takdis edili-

yor. Artık “ruhani”ler sınıfına girmiştir. Ama önce cüppesini çıkarıp üniforma giyiyor. Gelibolu'daki 40. Piyade Alayı'nda askerliğini yaparken NATO işbirliği çerçevesinde gelen Yunanlı subaylara tercümanlık ediyor, kolordu adına Yunanca yazışmaları yürütüyor. Vefalı diyakoz, terhis olunca komutanlarıyla dostluğunu sürdürecektir.

Ruhban Okulu'nda kilise hukuku dersi verecek bir uzmana ihtiyaç var. 1963'te Roma'ya, Istituto Orientale'de bu alanda doktora yapmaya gönderiliyor. Bu enstitü, Cizvit rahiplerine ait Università Gregoriana'ya bağlı. Böyle bir Katolik kurumunda eğitim gördüğü için Bartholomeos, patrik olduktan sonra kimi Ortodoks kurumlarınca eleştirilecektir.

1968'de üstlendiği Ruhban Okulu müdür muaviniği vazifesi kısa sürüyor. Okulun 1971'de bir anayasa mahkemesi kararı bahane edilerek kapatılmasını müteakiben Patrikhane'ye özel kalem müdürü olarak atanacak.

1949'da, komünizmle mücadele adına ABD, Yunanistan ve Türkiye'nin ortak operasyonu ile tahta

Patrik Bartholomeos
Amazon yerlileri ile birlikte,
fotoğraf: Nikos Manginas

oturtulan Amerika başepiskoposu patrik Athinagoras, yetenekli genç diyakoza önemli vazifeler veriyor. Athinagoras 1972'de vefat edince, patrik seçimine hükümet müdahale ederek bazı adayların üzerini çizecektir. Bu arada Bartholomeos, Ankara'ya giderek İhsan Sabri Çağlayangil'le görüşür. Yeni patrik, İmroz metropoliti Dimitrios olacaktır. 1970'lere damgasını vuran Türk Yunan ilişkilerindeki çalkantılar, Patrikhane'ye doğrudan yansıyacaktı: 1974'ten itibaren metropolitlere verilmeyen pasaportlar, 1978'de Montreux'de Ecevit-Karamanlis görüşmelerinin başlamasıyla bir anda teslim edilir.

Özal'lı yıllarda Patrikhane nefes almaya başlar. 1941'de yanan binaya restorasyon izni, nihayet 1987'de Başbakan Özal'ın girişimi ile verilir. 1991'de Dimitrios vefat eder. Yeni patrik seçilecek. Ankara'ya gönderilen aday listesi, hiçbir silinme olmaksızın geri gelince Sinod alelacele oybirliği ile Bartholomeos'u seçer. Yeni Patriğin nezaket ziyareti esnasında Cumhurbaşkanı Özal, aday listesine müdahale olmaması için tedbir aldığını ve 1987'deki restorasyon izninden dolayı da çok eleştirildiğini söyleyecektir. Patrik, "sami, alçakgönüllü ve rahatlatıcı" bir kişilik olarak andığı Özal'ın ölüm yıldönümü olan 17 Nisan'da hala mezarına gidip çiçek koyuyor, dua ediyor.

Bartholomeos'un 2 Kasım 1991 tarihli tahta çıkış töreninin sayısız önemli misafiri arasında Yunanistan başbakanı ve dışişleri bakanı da var. Ama törene katılan İmrozlu yaşlı bir çift var ki, mutlulukları târife gelmez. Dün berber dükkanını süpüren, kahvehanenin fincanlarını yıkayan evlatları bugün Ortodoks aleminin patriğidir. Bu saadet kaç ebeveyne nasip oldu ve olacak? Peki, oğullarının en uzun süre tahtta kalan İstanbul patriği olacağını tahmin edebilirler miydi? Günümüz itibarıyla Bartholomeos'un patrikliği otuz yılı, ruhaniliği ise altmış yılı aştı. Nisan 2022'de, Bartholomeos dönemi Patrikhanesinde dördüncü kez Ayion Myron (Kutsal Yağ) kaynatılacak.

Tahta geçtiği gün, haritada Sovyetler Birliği vardı. Bir ay sonra yoktu. Soğuk Savaş bitti, sonra ne savaşlar başladı! Bartholomeos'un otuz yılı aşkın patriklik dönemi, gezegenimizin ve ülkemizin en fırtınalı, en hızlı değişim dönemlerinden birine denk geldi.

Seleflerinin hepsinden fazla seyahat etti, çalıştı, faaliyetler düzenledi. Eski patriklerin ismi kamuoyunda pek bilinmezdi, bugün Bartholomeos'un ismini duymayan yok gibi. Hristiyan aleminde ve genel olarak dünyada ismini ve sesini duyurdu.

Kronikleşmiş eski meselelerle uğraşmak zorunda kaldı. Bunların başında patrikhanenin "ekümenik" niteliği ve yetki sahası ihtilafları geliyor. Çetrefil meselelere hukukçu mantığı ile yaklaşan Patrik, 451 tarihli "ekümenik" Kadıköy Konsili'nin 28. maddesine göre otosefal (özerk) kiliselerin dışındaki ortodoksların İstanbul'a tabi olduğunu ve ekümenik unvanının Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kesintisiz kullanıldığını hatırlatıyor. Avrupa Konseyi'ne bağlı Venedik Komisyonu'nun 2010 tarihli raporunun, "Ankara, ekümenik unvanını kullanmaya mecbur değildir, ama buna engel de olamaz" şeklindeki tespitine işaret ediyor. Ekümenikliği "Hristiyanları ilgilendiren bir konu" olarak nitelendiren Cumhurbaşkanı Erdoğan, Patriğe de alenen "Ekümenik Patrik Bartholomeos" diye hitap ederek meseleye son noktayı koymuş gibi.

Ekümeniklik tartışmasının gerisinde ne var? Moskova Patrikhanesi, İstanbul'un önceliğinden rahatsız. Kişinin ve makamın unvanlarını ayrıştıran Ruslar, Bartholomeos'a Ekümenik Patrik diye hitap ederken Patrikhanesi'ne "Konstantinopolis Kilisesi" diyorlar. Rusya'da devletin, Moskova Patrikhanesi üzerindeki nüfuzu kimse için sır değil. Bartholomeos, geçmişte komünist rejimlerin, Ortodoks kiliselerinin yapı ve yetkileriyle nasıl pervasızca oynadıklarını hatırlatıyor. Günümüzde, Ortodoks ülkelerde din-devlet ilişkileri bakımından ne değişti? Ulusal düzeydeki kurumsal ilişkiler, uluslararası siyasete de

Patrik Bartholomeos

Grönland'da

Fotoğraf: Nikos Manginas

yansıyor: "Teopolitik", jeopolitiğin bir parçası haline geliyor. Bartholomeos, Arnavutluk başepiskoposunu kendi atayarak Atina Başepiskoposluğunu bertaraf etti. Estonya Ortodoks Kilisesi'ne İstanbul'a bağlı özerklik ; Ukrayna Kilisesi'ne ise bağımsızlık vererek bunları Moskova Patrikhanesi'nin etki sahasından dışlamış oldu. Ustaca satranç hamleleri...

İzin almaksızın 1833'te Patrikhane'den ayrılan Yunan Kilisesi'nin özerkliğini Patrikhane 1850'lere kadar tanımamış. İlişkiler hala nazik. Yunanistan'da, aralarında Girit, Oniki Adalar ve Aynaroz'un da bulunduğu doğrudan İstanbul Patrikhanesi'ne tâbi bölgeler var. Aynaroz'da, açıkça Patrikhane'ye isyan eden manastırlar var. (Patriğin, İlber Ortaylı refakatinde Aynaroz gezisinin hikayesini okurken aklınızdan valizinizi yapmak geçiyor)

İstanbul Patrikhane'sine tâbi bu bölgeler için yapılan episkopos ve metropolit tayinleri, Patrikhane'nin gerek Yunan Devleti ve Kilisesi, gerekse Ankara ile ilişkilerini daha da karmaşık hale getiriyor. Yunanistan, Patriği hep Türklere itaatle suçluyor. Türkiye'nin nazarında Patrikhane, Yunan dışişlerine alet oluyor. Rus Dışişleri Bakanı Lavrov ise Patriği mütemadiyen Amerika'nın "enstrümanı" olarak nitelendiriyor. Patriğin bu üç devlete birden hizmet etmesi mantıken imkânsız. Peki o ne yapıyor? Cevabı kendisi vermiş: *"Kavgacı değilim ama, Patrikhanemizin haklarına düşmanlık olursa hiç saymam, Rus, Yunan..."*

Bartholomeos, Ortodoks liderleri sıklıkla İstanbul'a çağırarak toplantılar düzenledi, itibarı giderek arttı. Bu organizasyonlar, kiliseler arası çekişmelere de sahne oldu. 2016'da Girit'te düzenlenen Panortodoks Konsil'e Rusya katılmadı. Ortodoks aleminde Bartholomeos'a yöneltilen eleştirilerin bir kısmı da, onun Katolik Kilisesi ile olan yakın ve dostane ilişkilerini hedef alıyor. Katolik Kilisesi'nin çağdaşlaşması ve diğer din/mezheplere açılması bakımından bir dönüm noktası oluşturan II. Vatikan Konsili'ni Bartholomeos, doktora öğrencisi olarak bulunduğu Roma'da günü gününe takip etmiş. 1054'te karşılıklı gönderilen aforoz mektuplarının 1965'te geri alınması sürecine yakından tanık olmuş. Patrikliği döneminde, Katolik Kilisesi ile yakınlaşmaya

yönelik evrensel hareketi etkin biçimde destekliyor. Vatikan, 2004'te önemli Ortodoks azizlerine ait mukaddes emanetleri Fener'e iade etti.

Vatikan'la iyi geçinen Bartholomeos; Patrikhane'nin Ortodoks Vatikanı olmaya çalıştığı yönündeki iddiaları "masal" olarak nitelendiriyor ve bu noktada iki kilise arasındaki yapısal farklılıkları vurguluyor. Seçim, yönetim ve karar alma süreçleri bakımından Ortodoksluğu daha "demokratik" buluyor. Diğer yandan, gözlemlememiz gerekir ki, Katolik Kilisesi'ne özgü Papa'nın yanılmazlığı dogması, Ortodoks Kilisesi'nde mevcut değil. Bu itibarla Patrik hata yapabilir. Ve yapıyor. Kitapta, Türkçesinin zayıf olduğundan yakınıyor. Keşke, günlük hayatta duyduğumuz, okuduğumuz Türkçe, Patriğinkinin onda biri kadar düzgün ve zengin olsaydı...

Patrik, tek tanrılı dinlerle dostluk ve işbirliğini yoğun biçimde destekliyor. Burada da işe dini/milli hassasiyetler karışıyor. 1994'te Patrikhane'nin, Diyanet İşleri Başkanlığının, Katolik ve Musevi temsilcilerin katılımıyla yapılan toplantı neticesinde yayınlanacak bildiri için Patrikhane, tarihi unvanına uygun olarak "Konstantinopolis Bildirisi" başlığını öneriyor. Diyanet İşleri Başkanı bunu imzalayamaz. Sonuçta İstanbul/Konstantinopolis ikilemini bertaraf eden formül, krizi çözüyor: *"Bosphorus Declaration"*. Patrik, Müslüman ülkeleri sık sık ziyaret ediyor ve özellikle İran Cumhurbaşkanı Hatemi ile iyi anlaşıyor.

Çok gezen Patriğin görüştüğü meşhurlar arasında İngiliz Prens Philip, Bloomberg, Haydar Aliyev, Belçika Kralı Philippe, (eski) Yunan Kralı, Hafız Esad, Kaddafi, Castro, Merkel, Ban Ki Moon, Biden, Şimon Peres ve Obama da var. Çoğunun fotoğraflarına kitapta yer verilmiş.

"Yeşil Patrik" olarak anılan Bartholomeos'a bu lakabı ABD Başkan Yardımcısı Al Gore takmış. Tahta çıkışından beri çevrenin korunması için sempozyumlar ve faaliyetler örgütleyen, yayınlar yapan Bartholomeos'un bu bağlamda Karadeniz, Amazon ve Grönland yolculukları akıllarda yer etti. Papa Franciscus'un çevreye ilişkin 2015 tarihli *"Laudato si"* başlıklı genelgesi (encyclicus) Bartholomeos'tan sitayişle bahsediyor.

Patriğin, Türkiye’den gelecekle ilgili beklentilere uzunca yer ayrılmış. Bunların başında tabii ki Ruhban Okulu’nun yeniden açılması geliyor. Sayısız patrik ve başepiskopos yetiştiren bu okulun öğrencileri, Türkçe bilerek mezun oluyorlardı. Kendisi de Heybeli mezunu olan Patriğin Haydar Aliyev ile Türkçe görüşebilmesi, mezunlar kitlesinin sağlayacağı diplomatik avantaj hakkında bir fikir veriyor. Okulun yarım asrı aşkın süredir kapalı durması sonucu, Patrikhane, din adamı ihtiyacını gideremez hale gelmiş. Artık rahiplerini “ithal etmek” zorunda. Yunanlı “ithal” rahiplerin “*Fanaryot*” olmaları zaman alıyor. Yabancıların, Patrikhane’nin en yüksek karar organı olan Sinod’a kabulü zorunlu hale geliyor. Cumhurbaşkanı Erdoğan, kendi inisiyatifiyle yabancı metropolitlere T. C. vatandaşlığı vererek problemi çözüyor. Patrik, samimi şükranlarını ifade ediyor. Ama taşıma suyla değirmen döndürmek yerine suyun kaynağını açmak daha sağlıklı değil mi? Bartholomeos, patriğin Türk vatandaşı olması şartının kaldırılması, Rum vakıf mallarının iade edilmesi, Patrikhane’nin tüzel kişiliğinin tanınması, Türk vatandaşlığını kaybeden Rumlara vatandaşlıklarının iade edilmesi yönünde temennilerini dile getiriyor. Ayasofya’da Noel ve Pasakalya günleri ayın yapmalarına izin verilmesini ümit ediyor. Anadolu’da, başka isim taşıyan onca kilise varken Ayasofya kiliselerinin camiye dönüştürülmelerini hayretle karşılıyor.

Bartholomeos acı sorular soruyor: Ruhban Okulu’nun kapalı durması, Türkiye’nin menfaatine midir? İstanbul’un 120 000 kişilik Rum nüfusu günümüzde 3000 kişiye indi. Medeniyet, kültür bakımın-

dan bunun ne faydası oldu? Kim kazandı? Kim kaybetti? Hoşgörü, demokrasi söylemleri ile bu gerçekler ne kadar bağdaşıyor?

Kitap; uluslararası ilişkilerden ilahiyata, azınlıklar sosyolojisinden Türkiye’nin siyasi tarihine uzanan geniş bir yelpazede çok kıymetli bilgiler içeren bir başvuru eseri olmaya aday. Ama bu alanlara hiç ilgisi olmayan bir okur bile kitabı bir solukta keyifle okuyabilir. Çünkü içinde bambaşka bir insani sıcaklık var. Patrik, inanılmaz bir saydamlıkla kendini, hayatını, inancını anlatıyor. Onu tanıyorsanız, satırların arasında bariton sesini duyuyor, bakışlarınızı yakalayan koyu mavi gözlerini görüyorsunuz. Nükte-leri, şakaları çok aşına geliyor. Söyleşideki ayrıntılar, efsanevi hafızasının yaşına rağmen hala dipdiri olduğunu gösteriyor. Mütevazı, sade, adalı papaz kişiliğinin derinliklerinde, diplomatik ve entellektüel yetenekleri ile adeta bir Rönesans kardinali var. İstanbul Rum cemaatinin ondan bahsederken kısaca “*papus*” (dede) kelimesini kullanması boşuna değil. Bartholomeos, her çocuğun hayalini kurduğu dede figürünü temsil etmiyor mu?

Son olarak, bir çift sözüm var:

Elçin’e: Kalemine, yüreğine, diline sağlık. Yaptığın vefalı söyleşi, bir tarihe tanıklık ediyor.

Patrik’e: İs polla eti, Despota!

EMRE ÖKTEM - GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

DİPNOT

1 Ayın esnasında okunan ve Patriğe uzun yıllar temenni eden methiyeden.

1821 YUNAN DEVRİMİ

YUNAN TARİHYAZIMINDA YENİ YAKLAŞIMLAR

1821’de başlayan Yunan bağımsızlık savaşının aktörleri ‘devrim’ ve ‘yerel ve ulusal kimlik’ gibi kavramları nasıl algılıyorlardı? Yunan devriminin öncülerinin oynadıkları rol neydi ve kişisel güzergâhları nasıl şekillenmişti? Farklı sosyal sınıflar devrime hangi saiklerle katılmışlardı? Devrimin liderliği için siyasi mücadele ve çatışma mevcut muydu? Yunan ulusal mücadelesinin enternasyonal bir etkisi var mıydı ve 19. yüzyılın uluslararası hareketleriyle ilişkisi neydi? Avrupa’dan devrime katılan Filhelenler ne uğruna savaştılar? Osmanlılar Yunan devrimine nasıl tepkiler verdiler? Modern Yunan devletinde devrimin hafızası nasıl inşa edildi? Bunlar elinizdeki derleme kitabın cevap vermeyi hedeflediği soruların bazıları. Bu girişimin gayesi, 200. yıldönümü vesilesiyle 1821 Yunan devrimine ilişkin çağdaş Yunan tarihyazımının yeni yaklaşımlarının örneklerini Türkiye’li okura ulaştırılabilir kılmaktır. Bu çalışma, Yunan devrimiyle ilgili Türk tarihyazımında var olan boşluğu bir nebze doldurmaya çalışıyor. Yunan devriminin Tepedelenli Ali Paşa’nın sonu ve yeniçerilerin imhası ile eş zamanlı olarak gerçekleşen ve Osmanlı topraklarındaki başka milli hareketlerin takip ettiği ilk ulusal devrim olduğunu düşünersek bu boşluk daha da büyük önem kazanıyor. Elinizdeki derleme kitabı Türkiye’li okura 1821 Yunan devrimini ve onun öznelere, Güneydoğu Avrupa’nın ve Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihini etkileyen dinamik bir değişim süreci olarak sunuyor.

Online Satış: <https://tarihvakfi.org.tr/kitaplar/>

Felaketler Çağı: Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)

SELİM AHMETOĞLU

BU ESER İLYAS GÖKHAN'IN "13-14. YÜZYILLARDA MISIR VE SURİYE'DE KİTLİK, KRİZLER VE VEBALAR" ADIYLA SUNDUĞU DOKTORA TEZİNİN GELİŞTİRİLMİŞ HALİDİR.

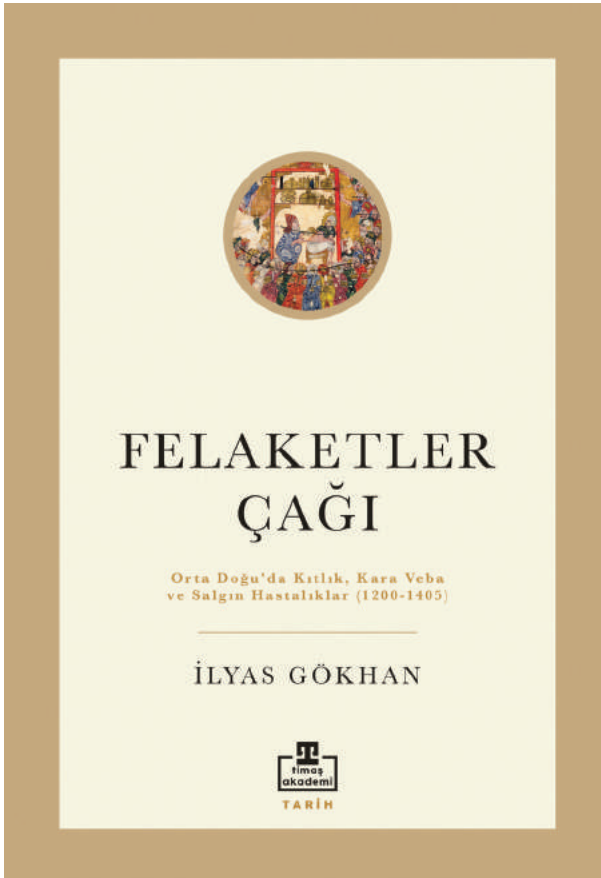
Son iki yıldır tüm dünyayı kasıp kavuran, hepimizin hayatlarını ileri derecede etkileyen Covid-19 salgını, bir noktada gözlerin tarihe çevrilmesine neden oldu. Bizden önce yaşayan toplumlar, bu tarz küresel veya yerel salgınlarla karşılaşmış mıydı, karşılaşmışlarsa salgın süreçlerinde neler yaşamışlardı, bu süreçlerle nasıl başa çıkabilmişlerdi soruları özellikle tarih meraklılarının zihinlerini epeyi meşgul etti. Bu gibi sorulara cevap

niteliğinde bir çalışma var elimizde bugün. Timaş Akademisi'nin bu ay okuyucularla buluşturduğu *Felaketler Çağı: Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)* isimli eser Prof. Dr. İlyas Gökhan tarafından kaleme alınmış.

Bu eser, İlyas Gökhan'ın 1998 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne "13-14. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Kıtık, Krizler ve Vebalar" adıyla sunduğu doktora tezinin geliştirilmiş halidir. Yaklaşık bin yıl boyunca Türk etkisinde kalan Orta Doğu'da, özellikle Mısır ve Suriye'de, iki önemli devlet yani Eyyûbiler ve Memlûkler zamanında karşılaşılan kıtlık, açlık ve Kara Veba gibi salgın hastalıklarla nasıl mücadele etmeye çalışıldığı oldukça detaylı bir şekilde gözler önüne seriliyor. Doktora eğitimi sırasında uzunca bir süre Mısır'da kalan İlyas Gökhan, Arapça birincil kaynaklar başta olmak üzere pek çok farklı kaynaktan yararlanmış ve bu kaynakları eleştirel bir perspektifle değerlendirmiş. Tezin kitaba dönüştürülmesi sürecinde güncel kaynakları gözden geçiren yazar, Covid-19 salgınına da yer yer değinerek karşılaştırmalı değerlendirmeler de yapmayı ihmal etmiyor.

Eser, giriş ve sonuç kısımlarının haricinde altı bölümden oluşuyor. Yazar, eserin giriş kısmında Mısır ve Suriye'nin siyasi ve coğrafi durumuna ve ilgili tarihlerde yaşanan kıtlık ve veba salgınlarına yer veriyor. Birinci bölümde bu kıtlık ve veba salgınlarına neden olan etkenler, ikinci bölümde Eyyûbiler, üçüncü bölümde Bahrî Memlûkler, dördüncü bölümde Kara Veba, beşinci bölümde Burcî Memlûk sultanlarından Berkuk ve onun oğlu Ferec dönemleri kronolojik olarak oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alınmış. Altıncı bölümde de kıtlık ve veba salgınlarının devlet ve toplum hayatı üzerindeki siyasi, sosyal, ekonomik, demografik ve psikolojik etkileri tek tek ele alınarak değerlendirilmiş. Bunun yanı sıra çalışmada Mısır ve Suriye çevresine yani Anadolu, Irak, Hicaz, Yemen, Libya ve Tunus bölgelerine de geniş bir şekilde yer verildiği görülüyor. Bu bilgiler, okuyucunun Mısır ve Suriye'deki kıtlık ve salgın hastalıkları diğer coğrafyalarla daha kolay karşılaştırabilmesi amacıyla verilmiş.

Mısır açısından bakıldığında, Nil Nehri'nin taşkın düzeninin belirleyici faktör olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Nil Nehri'nin su seviyesinin olması gerekenden daha az olduğu yıllarda tarım alanları

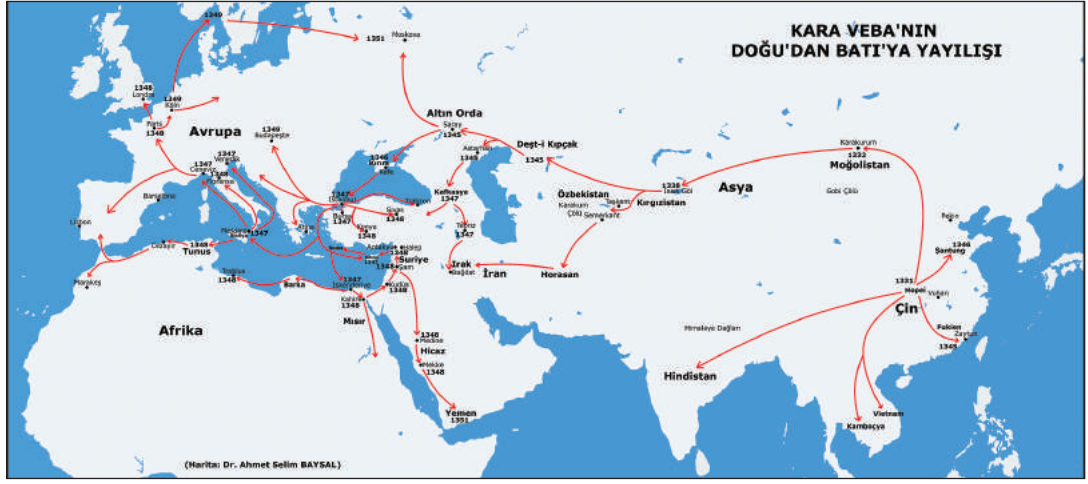
12. yüzyılda yaşamış Basralı bilim insanı Hariri'nin *el-Makâmât* isimli eserinde bulunan hacamat yapan hekim ve onu izleyenleri tasvir eden bir minyatür

yeterli derecede sulanamadığı için tarımsal verimin düştüğü ve bunun da kıtlığa neden olduğunu ifade ediyor yazar. İşin ilginç yanı, Nil Nehri'nin su seviyesi normalin üzerinde olduğu zaman da yaşanan taşkınlar da tarıma engel oluyor. Bu Mısır'daki kıtlığı tetikleyen bir diğer faktör. Dolayısıyla Mısır gibi su kaynakları açısından fakir bir ülke için hayati derecede öneme sahip olan Nil Nehri'nin akış rejimindeki en ufak bir düzensizliğin bütün ülkeyi sarıp sarma-

layan kıtlıklara sebep olması, felaketler zincirinin ilk halkasını teşkil ediyor.

Nil Nehri'ndeki düzensizlik yüzünden çarşı ve pazarda temel ihtiyaç maddelerinin bulunamaması veya saklanması öyle bir pahalılığa yol açıyor ki bazı ürünlerin fiyatları yüz kata yakın yükseliyor. Yazar, bazı kesimlerin bu dönemlerde stokçuluk ve karaborsacılık sayesinde oldukça yüksek kazançlar elde ettiğini anlatıyor. Ayrıca kıtlık zamanında para da

Dr. Ahmet
Selim Baysal'ın
düzenlediği
Kara Veba'nın
yayılışını
gösteren harita

aşırı derecede değer kaybederken, insanların altın ve gümüş haricindeki paralara rağbet etmemesi nedeniyle devlet sık sık paranın ıslahına yönelik politikalar geliştiriyor.

Tarımsal üretimin aksaması nedeniyle oluşan kıtlık açlığa yol açarken, yiyecek bir şey bulamayan insanların karınlarını doyurmak için her yola başvurduklarına değiniliyor. Pek çok tarihî kaynaktan açlık dönemlerinde insanların kedi, köpek gibi hayvanları yemelerinin yanı sıra insan eti bile yemekten çekinmedikleri tespit edilmiş. Öyle ki bu dönemde insanlar korkudan evlerinden dışarı çıkamıyor. Hatta yazar, bazı kaynaklarda öldürülüp yenme korkusu nedeniyle hekimlerin evlere gidip hasta muayene etmekten, komşuların da birbirlerine misafirliğe gitmekten çekindiğini vurguluyor.

İlyas Gökhan'ın dikkat çektiği bir diğer nokta ise genellikle kıtlık ve açlıktan sonra zincire eklenen halkanın salgın hastalıklar olduğudur. Kıtlık ve ekonomik yapıda meydana gelen bozulmanın ardından ortaya çıkan açlıkla birlikte genellikle hayvanlarda ortaya çıkıp ardından insanlara sıçrayan salgın hastalıkların tüm dünyada olduğu gibi Mısır ve Suriye'de de etkili olduğunu vurgulayan yazar, oldukça ayrıntılı bir biçimde Kara Veba'yı anlatıyor. Gökhan, Çin'in Hopei eyaletinden çıkıp tüm dünyaya yayılan ve yayıldığı yerlerde nüfusun büyük bir bölümünün ölümüne neden olan Kara Veba'nın ortaya çıkış nedenlerini, çeşitlerini, yayılma yöntemlerini, insanlardaki etkilerini oldukça detaylı bir şekilde anlatıyor. O günkü şartlarda tıp biliminin bu hastalığın önünü alamadığını ve Kara Veba'nın herhangi bir çeşidine yakalanan insanların yaklaşık elli saat içerisinde hayatlarını kaybettiğini ifade ediyor yazar. İlyas Gökhan, bu noktada ilginç bir tesadüfe dikkat çekiyor. On dördüncü yüzyılda tüm dünyayı kasıp kavuran ve milyonlarca insanın ölümüne neden olan Kara Veba'nın, az önce ifade ettiğimiz üzere, Çin'in Hopei eyaletinden ortaya çıktığını söyleyen yazar, günümüzde de milyonlarca insanın ölümüne ve insanların aylarca evlerine kapanmalarına neden olan Covid-19 pandemisinin de yine Çin'in Hopei eyaletine bağlı Wuhan şehrinde ortaya çıktığını vurguluyor. Tıpkı Kara Veba gibi Covid-19 pandemisinde de tıp biliminin uzun süre çaresiz kaldığını ifade ediyor.

Yazar, kıtlık, açlık, Kara Veba ve diğer salgın hastalıkların bir kısır döngü halinde, özellikle Mısır ve Suriye'de tekrarlandığını ifade ediyor. Bu durumlarda, başta sultan olmak üzere yöneticilerin halkın yükünü hafifletmek ve onlara yardımcı olmak için çeşitli tedbirler almışlar. Bu tedbirler; temel gıda maddeleri için narh koymak ve ithalat yoluyla eksikleri gidermek, stokçuluk ve karaborsacılıkla mücadele, vergilerin affedilmesi, çiftçilere tohum dağıtılması, açlık çeken insanlara yemek ve para dağıtılması gibi özetlenebilir. Ayrıca, dönemin anlayışı gereği bu felaketlerin, yöneticilerin ya da insanların dinden uzaklaşmaları yüzünden ilahi bir ceza olduğu düşüncesi nedeniyle insanların dinî kurallara uygun yaşamaya ve dine aykırı davranışlardan kaçınmaya çağrıldığı görülüyor. Yazar, karşı karşıya kalınan musibetlerden kaçınmak için insanların oruç tutup ibadetlerini artırdığını ve toplu dualar yapıldığını aktarıyor. Bu toplu dualara, sadece Müslümanlar değil Hristiyanların ve Yahudilerin de katıldığı ortaya konulmuş.

Mısır ve Suriye'de etkili olan kıtlık, açlık, Kara Veba ve diğer salgınlar nedeniyle on binlerce insanın vefat etmesi ve on binlercesinin de bu felaketlerden kurtulabilmek için başka yerlere göç etmesi nedeniyle tarım alanlarını ekip biçecek ve hasat yapacak çiftçi ve işçi yokluğu yaşandığı gibi, çiftlik ve köylerin büyük çoğunluğu da boşalmış oluyor. Bunun yanı sıra kentlerde de pek çok ev, bağ, bahçe, arsa, han, hamam, dükkân, fırın, imalathane gibi mülkün sahiplerinin ölmesi nedeniyle ortada kaldığını ve bunların da devlet hazinesine aktarıldığı da kitabın değindiği bir başka nokta. Ekonominin bozulması ve insan gücünün azalması nedeniyle devletlerin güvenlik sıkıntıları yaşamasıyla pek çok bölge ve şehrin bu süreçte sık sık el değiştirmesi de cabası.

Sonuç olarak, bu eserde kıtlık, açlık, Kara Veba ve salgın hastalıklar sarmalında kıvranan on üçüncü ve on dördüncü yüzyılların Mısır ve Suriye'sinde yaşananlar tüm ayrıntılarıyla ve günümüz mukayeseleriyle değerlendiriliyor. İlyas Gökhan'ın büyük bir emek sonucu ortaya koyduğu bu eser, tarihçilerle tıp tarihi, çevre ve iklim tarihi üzerinde çalışan araştırmacıların yanı sıra tarihe meraklı okuyucuların da ilgiyle alıp okuyabilecekleri kıymetli bir çalışma olarak ön plana çıkıyor.